

ҚАЮМОВ А.А., ЯКУБОВ Ў.Ш.,
АБДУЛЛАЕВ А.Г.

АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ
ВА ДЕМОГРАФИЯ
АСОСЛАРИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**А.А.ҚАЮМОВ, Ў.Ш.ЯКУБОВ,
А.Г.АБДУЛЛАЕВ**

**АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ
ВА ДЕМОГРАФИЯ
АСОСЛАРИ**

ТОШКЕНТ – 2011

УДК: 314.1 (075)

ББК 60.7

Қ34

Қаюмов Абдуҳаким Абдуҳамидович

Қ34 А.А.Қаюмов, Ў.Ш.Якубов, А.Г.Абдуллаев. Аҳоли географияси ва демография асослари: олий ўкув юртлари талабалари учун ўкув кўлланма. – Т.: «Fan va texnologiya», 2011, 160 бет.

ISBN-978-9943-10-601-7

Ушбу ўкув кўлланма олий ўкув юртларининг талабаларига мўлжалланган бўлиб, унда аҳоли географияси ва демография асослари фанининг максад ва вазифалари, демографик тадқиқотлар ва уларнинг тарихи, аҳоли сони ва динамикасидаги ўзгаришлар босқичлари, аҳолининг жойлашуви хусусиятлари, аҳолининг диний ва этник таркиби, аҳолининг табиий тақрор барпо бўлиши, демографик жараёнлар, миграция, урбанизация ҳакида маълумотлар берилган. Шунингдек, мазкур кўлланмада аҳоли билан боғлиқ маълумотларни ўрганишда статистик усуслардан фойдаланиш хамда уларнинг афзаллик хусусиятлари ёритилган..

УДК: 314.1 (075)

ББК 60.7

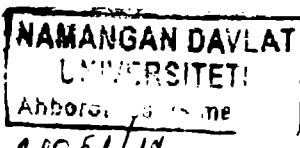
Масъул муҳаррир: география фанлари номзоди., доц. Атажонов И.Ш.

Тақризчилар: Тошкент Молия институти «Иктисадий география ва экология» кафедраси мудири, г.ф.н., доц. Ш.АЗимов; Низомий номидаги ТДПУ «География ва уни ўқитиш методикаси» кафедраси доценти, и.ф.н., К.Юдашева

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлигининг 2009 йил 26 февралдаги 51-сонли бўйруғига асосан талабалар учун ўкув кўлланма сифатида чоп этилди.

Китобда келтирилган ракам ва сонларнинг тўғрилигига муалиффлар масъуллар.

ISBN-978-9943-10-601-7

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2011.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси – улкан инсон салоҳиятига эга бўлган мамлакатдир. 2009 йилда меҳнат ресурслари сони жами ахолининг 57,4 фоизини ташкил этди. 2000 йилдан кейинги даврда меҳнат ресурслари сони йилига ўртacha 400 минг кишига ортиб бормокда. Мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш даражаси билан белгиланувчи мазкур омил, ўз навбатида уни ривожлантириш ва тараққий эттиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Айниқса, кишлоқ жойларида меҳнат базаларининг асосий муаммоси – иш ўринларининг талаб даражасидан пастлигидир. Бу узок даврлар мобайнида, қишлоқ хўжалигининг барча соҳалари етарли даражада ривожланмаганлиги сабабли пайдо бўлган. Бундай номувофиқликлар ишсизлик, ишлашни хоҳлайдиган, лекин турли сабабларга кўра бандлик хизматларида рўйхатга олинмаган меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли тўплангандиги билан боғланган.

Янги иш ўринлари аксарият ҳолларда саноатда, моддий ишлаб чиқаришнинг кишлоқ хўжаликнинг кам даражада боғлик бўлган ёки умуман боғлик бўлмаган тармоқларида шаклланмоқда. Бу эса кишлоқ жойларида, яъни ишлаб чиқариш соҳаси тармоқлари кам ташкил этиладиган худудларда бандликни таъминлашнинг сунъий ечимини ҳосил килиш ҳолатларини келтириб чиқармоқда ёки меҳнат лаёқатидаги аҳолининг салмоқли қисмини қўшни давлатлар Қозогистон, Россия худудига ишлаш учун «нолегал» тартибда чиқиб кетиши ҳолларини келтириб чиқармоқда. Бу ўз ўрнида, минтақадаги миграция жараёнларининг фаоллашувига олиб келмоқда.

Маълумки, демографик жараёнлар тарихи инсоният тарихига кадар қадимий бўлиб, XIX–XX асрлар давомида анча фаол тус олди. «XIX асрда 50 млн. европалик бошқа китъаларга кўчишиди. Кўчишларининг асосий сабаби, яшаётган жойларида ерларнинг етишмовчилиги ва кўчиб борган жойларида эса ерларнинг арzon баҳоларга сотилишидир. Кўчиб борган муҳожирларнинг кўпчилиги кишлоқ жойларида ўрнашдилар. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида эса миграция оқими йирик саноатлашган шаҳарларга

қаратилди»¹. Миграция жараёнларини ўрганиш эса узок ўттиз ийллик танаффусдан сўнг, 50 йилларда бошланган бўлиб, бу даврда Европадаги Польша, Германия, Чехия, Словакия мамлакатлари ва Россиянинг асосан шарқий қисми аҳолиси миграцияси чукурек тадқиқ этилган.

Бугунги глобаллашув жараёни фаол кечаётган шароитда демографик жараёнлар хусусиятлари ўтган асрга нисбатан тубдан фарқ қиласди. Яъни ишлаб чиқариш тезлиги ва аҳоли даромадлари юкори, коммуникациялар ривожланган, қулай шарт-шароитларга эга бўлган минтақаларга меҳнат ресурсларининг интилиши билан характерланади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида режалаштирилган иқтисодиётдан фарқли ўлароқ, демографик жараёнларга янгича ёндашишни тақозо этмоқда.

Мазкур ўкув қўлланмада демографик жараёнларнинг юкорида баён этилганидек, географик омиллар билан боғлиқ хусусиятларига зътибор қаратилиши муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси ҳам барча собиқ «иттифок»даги республикалар сингари миграция тарихига эга. Республикада демографик жараёнларнинг назарий ва амалий масалаларига доир катор тадқиқотлар олиб борилган. Айниқса, давлат мустакиллиги йилларида ушбу муаммоларни тадқиқ этишга олимлардан О.Б.Отамирзаев, М.К.Қорахонов, А.С.Солиев, А.А.Қаюмов, М.Р.Бўриева, З.Х.Райимжонов ва бошқалар муносиб ҳисса кўшдилар.

Рус олимларидан К.В.Папенов, М.Г.Трудова, В.И.Юшковлар кишлөк аҳолиси миграциясига оид илмий ишларни амалга оширдилар. Шахарлар аҳолиси миграциясини В.И.Староверов (Россия), А.Марянский (Польша), Т.А.Ашимбаев (Қозогистон) каби олимлар ўрганишган. Минтақа ва алоҳида ҳудудлар миграциясини Ж.А.Зайончковская, В.И.Переведенцев, Л.Л.Рыбаковский каби олимлар чукур ўрганишган. Бирок глобаллашув жараёни фаол кечаётган, ишлаб чиқариш тезлиги ва аҳоли даромадлари юкори, коммуникациялар ривожланган, қулай шарт-шароитларга эга бўлган минтақаларга меҳнат ресурсларининг оқими ортаётган шароитда демографик жараёнларга янгича ёндашишни, демографик жараёнларнинг географик хусусиятларига зътибор қаратилишини тақозо этмоқда.

¹ Райимжонов З.Х. Калорро миграция кечаси ва бутун // «Жазуний Ўзбекистон» география мактабигонги шаклланиси» Республика илмий-амалий конф. материалы. Термез, 2006, 95-96 б.

I боб. АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИННИГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1-§. Аҳоли географияси ва демографиясининг предмети, мақсади, вазифалари ва тадқиқот методлари

Буюк географик кашфиётлар натижасида янги қитъаларнинг очилиши, кашф этилган материклар табиий бойликларини ўзлаштиришга ривожланган мамлакатларнинг интилиши, жаҳон урушлари аҳоли ҳаракатида муҳим ўзгаришларни келтириб чиқарди. Айниқса, ўтган XX асрда жаҳон урушлари оқибатидагу дунё аҳолисининг ҳудудий тақсимотида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Жумладан, туғилиш, ўлим, аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши мамлакат иқтисодиётида муҳим ўрин тутади. Шу боис, аҳоли унинг табиий ҳаракати билан боғлиқ жараёнларни тадқик этиш фалсафа, иқтисод, социология каби фанлар намоёндалари билан бир қаторда, биринчи навбатда, географ олимлар дикқатини ҳам ўзига жалб этди.

Бугунги кунда мамлакатлар иқтисодиётининг ривожланишида инсон омили, унинг интеллектуал салоҳияти энг биринчи омил сифатида қаралмоқда. Демографиянинг пайдо бўлиши бошқа фанлардан фарқли равишда аник санага эга. 1662 йилнинг январида инглиз савдогари, капитани Жон Траунта (1620–1674)нинг «Ўлим бюллетени асосидаги табиий ва сиёсий кузатишлар (шаҳарлардаги зътиқод, савдо, аҳолининг ўсиши, касалликлар ва бошқа ўзгаришларни бошқариш) муқаддимаси» номли китоби Лондонда чоп этилган. Бу китоб бир даврнинг ўзида статистика, социология ва демография каби фанларнинг ривожланишига ҳисса қўшди.

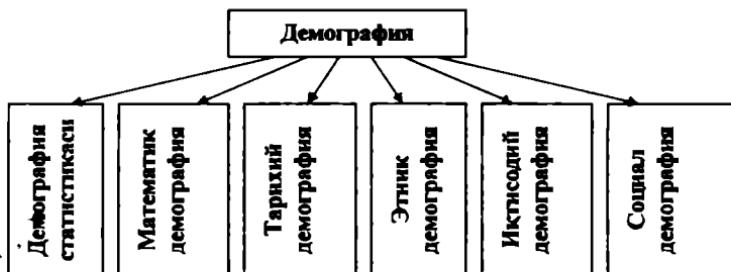
«Демография» – грекча «демос» – ҳалқ, аҳоли ва «графо» – ёзаман сўзларидан олинган. XX асрга келиб, демография фан сифатида иксита асосий йўналишда ривожланди. Улардан бири, демографиянинг тадқиқот майдонини аниқлаштириш бўлса, иккинчиси демографик жараёнларга тарьсир кўрсатувчи омиллар доирасининг кенгайиши бўлди.

1960 йиллар ўрталарида кўпчилик мутахассислар демографиянинг предметини аҳолининг табиий харакати масалалари билан шуғулланувчи фан сифатида чегаралаб кўйди.

Аҳолининг табиий харакати – бу тўғилиш, ўлим, никоҳга кириш ва никоҳдан ажralиш натижасида аҳоли сони ва таркибининг узлуксиз ўзгариб туришидир. Шунингдек, аҳолининг табиий харакатига аҳолининг жинс ва ёш таркибидаги ўзгаришлар каби ўзаро боғлиқ барча демографик жараёнлар киради. Масалан, 90-йиллар бошида Евросиёда кўплаб мустакил давлатларнинг пайдо бўлиши оқибатида миграция жараёнлар сезиларли равишда фаоллашди. Бу, ўз навбатида, минтақадаги барча худудлар аҳолисининг табиий харакатида ўзгаришлар содир этди.

Ҳар қандай фан, обьекти доирасидаги воқеликнинг қонун ва қонуниятларини очиб бериш, унинг тадқиқот мақсади ҳисобланади. Шунга кўра, демографиянинг предмети аҳоли табиий тақрор барпо бўлишининг қонун ва қонуниятларини ўрганишдан иборат. Ўз навбатида, демография кўйидаги фан тармоқларига бўлинади:

1-чизма

Демографик статистика – демографиянинг тарихий тармоги бўлиб, аҳоли тақрор барпо бўлишининг тарихий қонуниятларини ўрганади. Статистик демографиянинг вазифалари аҳолининг тақрор барпо бўлишига оид материалларни тўплаш ва дастлабки қайта ишлаш, демографик жараёнларни статистик таҳлил этиш ва кузатиш методларини ишлаб чиқишдан иборат.

Математик демография – демографик жараёнларни моделлаштириш ва башоратлаш ҳамда улар ўртасидаги алоқадорликни ўрганишнинг математик усусларини ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш билан шуғулланади. Демографик моделларга

туғилиш, ўлим, никоҳ жадвалларининг аниқлиги, стационар ва барқарор аҳоли модели кабилар киради.

Тарихий демография – мамлакатлар ва ҳалқлар тарихидаги демографик жараёнлар ҳолати ва динамикасини ўрганади.

Этник демография – аҳоли тақрор барпо бўлишининг этник хусусиятларини тадқиқ этади. Ҳалқлар турмуш тарзининг этник хусусиятлари, урф-одатлари, анъаналари, оиласвий муносабатлар таркиби кабилар аҳолининг туғилиш даражаси, ўргача умр кўриши ва саломатлиги ҳолатига сезиларли таъсири кўрсатади.

Иқтисодий демография – аҳоли тақрор барпо бўлишининг иқтисодий омилларини тадқиқ этади. Иқтисодий омиллар деганда, жамият ҳаётининг барча иқтисодий шарт-шароитлари ҳамда уларнинг туғилиш, ўлим, никохланиш даражасига, аҳолининг ўсиш даражасига таъсири тушунилади.

Социал демография – демографик жараёнларга аҳолининг субъектив ҳаракати, ижтимоий, ижтимоий-психологик таъсирини ўрганади.

«Аҳоли географияси ва демография асослари» номли курснинг предмети аҳолининг табиий ўсиши ва унинг тақсимланиши билан боғлик географик жараёнлардир.

Курснинг асосий мақсади қўйидагилар:

1. Аҳоли динамикасидаги ўзгаришларнинг назарий асослари ва бу ўзгаришларнинг иқтисодий ижтимоий турмуш тарзига таъсирини тадқиқ этиш;

2. Ўзбекистондаги демографик ўзгаришларни дунё мамлакатларида демографик жараёнлар билан қиёслаш;

3. Аҳолининг табиий ўсиши, миграцияси билан боғлик маълумотларни тўплаш ва таҳлил килиш асосида аҳолининг табиий ҳаракати ва миграцияни тартиблаш жараёнларини ўрганиш.

Курснинг асосий вазифалари қўйидагилар:

1. Аҳолининг табиий ўсиши ва миграциясига хос ҳудудий кусусиятларни ўрганиш;

2. Аҳолининг кўпайиши ва миграциясини ҳудудий қиёслаш ва ўзгаришлар билан боғлик омилларни ўрганиш;

Аҳолини ўрганишда тадқиқот усусларини танлаш ва улардан замарали фойдаланиш, таълим олувчи ишининг самарадорлигини ўширади. Географик ва иқтисодий тадқиқотларда тадқиқот усуслари диалектик усусларнинг таркибий қисми ҳисобланаб, таълим-тарбия ўқитиш жараёнларидаги методик усуслардан

бирмунча фарқ қиласи. Бироқ, мавжуд тажрибаларни ўрганиш ва умумлаштириш, кузатиш, экспедиция, анкета сўровлари асосида сұхбат, эксперимент ва тажриба усулларидан географик ва иқтисодий тадқиқотларда ҳам фойдаланилади. Масалан, тадқиқот қилинаётган объект ҳакидағи ахборот ва хизматларни ўрганиб чиқиши усулига ҳар қандай тадқиқотда зарурият туғилади ёки эксперимент ва тажриба усули бугунги кунда иқтисодий ва географик тадқиқотларда кенг күлланилади. Чунки, иқтисодиётда бирор янгилик ёки моделни тўғридан-тўғри амалиётга татбиқ этиш мумкин эмас, агар у тажрибада синалмаган бўлса, соҳада шундай қалтисликларни келтириб чиқарадики, натижада бу қалтисликлар иқтисодиётнинг бирор тармоғини ёки бутун иқтисодиётнинг издан чиқишига олиб келади.

Шунингдек, «Аҳоли географияси ва демография асослари» номли курснинг ҳам хусусий методологияси мавжуд бўлиб, бу ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, юксалишида муҳим вазифа бажарувчи инсон омилидан унумли фойдаланишга асосланади.

«Аҳоли географияси ва демография асослари» номли курснинг тадқиқот усуслари кўйидагилар:

- Географик таққослаш усули;
- Тарихий қиёслаш усули;
- Иқтисодий-математик усул;
- Статистик ва кўп ўлчамли статистик усул;
- Қиёсий ва иқтисодий қиёсий таҳлил усули;
- Меъёрий-баланс хисоби усули;
- Картографик тадқиқот усули;
- Социологик сўровлар ўтказиш усули;
- Омилларни таҳлил қилиш усули;
- Иқтисодий прогноз усули.

Географик таққослаш усулига кўра ўрганилаётган соҳани таҳлил этишда худудга асосан зътибор қаратилади. Бунда асосан худуднинг табиий шарт-шароити муҳим ўрин тутади. Масалан, аҳоли миграциясига бошқа омиллар билан бир қаторда, табиий шарт-шароит ўзгариши ҳам таъсир кўрсатади. Жумладан, курғокчилик, худуднинг чўлланиши, шўрланиш каби жараёнлар қишлоқ хўжалиги ёки ишлаб чиқаришнинг бирор тармоғида иш самарадорлигини сусайишини келтириб чиқаради. Натижада, аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб бориб ишлаш

зарурияти келиб чикади. Бу каби вазиятларнинг юзага келиши албатта, жойнинг географик шарт-шароитлари билан боғлик.

Тарихий қиёслаш усули деярли барча фаннинг тадқиқот усули ҳисобланади. Чунки, ўрганилаётган бирор соҳанинг эртаси албатта, унинг тарихи билан боғлик. Жумладан, «Аҳоли географияси демографик асослари билан» номли курсни ўрганишда ҳам тарихий қиёслаш усули мухим ўрин тутади. Масалан, 2006 йилда дунё аҳолиси сони 6,5 миллиарддан ошган бўлса, агар эрамиз бошида аҳоли сони 175 миллион киши бўлганини эътиборга олганда, XX аср давомида аҳоли 37,1 мартаға ўсган.

Иқтисодий-математик усул. Тадқиқот натижаларини таҳлил этиш учун математик усулни қўллаш катта имконият яратади. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, иқтисодий математик усул иккни ёки ундан ортиқ ҳолатлар ўртасидаги ишончли фарқларни қайд қилиши мумкин. Иқтисодий-математик усул ёрдамида ҳар доим ишончли натижаларга эришиб бўлмайди. Чунки, ўрганилаётган соҳасининг ривожланиши ёки кўрсаткичларнинг пасайишига турили объектив ва субъектив омиллар таъсири кўрсатиб туради.

Статистик ва кўп ўлчамили статистик усул. Географик ва иқтисодий тадқиқотларда статистик ва кўп ўлчамили статистик усул ёрдамида турли-туман омиллар таъсирида шаклланувчи ҳолатларни ўрганиш имконини беради: Бу усул бугунги кунда иқтисодий, социологик, демографик, психологик ва ҳатто педагогик тадқиқотларда кенг қўлланилмоқда. Жумладан, иқтисодиётда йиллар ёки бирор иқтисодий ривожланиш боскичдаги ишлаб чиқариш кўрсаткичларини такқослаш, йиллар давомидаги ўртacha кўрсаткичларни ҳисоблаб топишда фойдаланилса, социологик тадқиқотларда аҳолининг маший шарт-шароитлари ҳолатини таҳлил қилиш ёки умумий натижаларга эришишда, демократик тадқиқотларда аҳолининг табиий ўсиши, меҳнат ресурслари динамикаси ёки уларнинг маълум йиллардан кейинги ҳолатини прогнозлашда, психологик тадқиқотларда аҳоли ёки унинг маълум қатламишининг руҳий ҳолатини татбиқ этиш ва унинг ижтимоий омилларини аниқлаш каби корреляцион натижаларга эришишда фойдаланиш мумкин.

Қиёсий ва иқтисодий қиёсий таҳлил усули. Иқтисодий ва географик тадқиқотларда иқтисодий қиёсий таҳлил усулини четлаб ўтиб тадқиқотни амалга ошириш мумкин эмас. Чунки, ҳар кандай иқтисодий ва иқтисодий географик тадқиқотда ўрганилаётган

худуд бошқа ҳудуд билан ёки соҳанинг турли ҳудудлардаги ҳолати таҳлил этилади. Кўпгина ҳолатда қиёсий таҳлил этиш ёрдамида жуда муҳим муаммоларни ва бу муаммоларнинг пайдо бўлиш омилларини тадқиқ этиш имконини беради. Умуман, қиёсий ва иқтисодий қиёсий таҳлил усули ёрдамида табиат, ишлаб чиқариш ва аҳоли билан боғлик жуда долзарб муаммоларни ва уларнинг пайдо бўлиш омилларини аниқлаш мумкин.

Меъёрий-баланс ҳисоби усули. Меъёр ва нисбат тушунчаси табиатнинг энг муҳим қонуниятларидан биридир. Географик ва иқтисодий тадқиқотларда меъёр-баланс ҳисоби усулидан кенг фойдаланилади. Жумладан, аҳолининг тугилиши, табиий ўсиши, миграцияси билан боғлик шундай қонуниятлар борки, бу қонуниятларнинг моҳиятини очиб беришда ёки тадқиқ этилаётган масалага аниқлик киритишда меъёрий-баланс ҳисоби усулидан кенг фойдаланилади.

Картографик тадқиқот усули. Географик ва иқтисодий тадқиқотларда картографик тадқиқот усулидан фойдаланиш тадқиқот ишининг вазифасида кўзда тутилган хусусиятларнинг уйғуллигини таъминлаш учун хизмат қиласи. Чунки карталарда географик ва социал иқтисодий элементлар уйғуллиги бир-бирини тўлдириш билан бирга, мамлакат ёки ҳудуднинг табиати ва унинг бойликларини, иқтисодиётини, маданий-маърифий ва тарихий хусусиятларини ўзида жамлаган бўлади. Тадқиқотчи ёки талаба ўчун карталардаги маълумотлардан фойдаланиша кулагайлик яратади.

Социологик сўровлар ўтказиш усули. Социологик сўровлар усули; айниқса, аҳолининг ижтимоий демографик ҳолатини ўрганишда кўп қўлланилади. Анкета сўровлари маълум мақсаддан келиб чиқиб, кенг қамровли тузилганлиги таҳлилни самарали ўтказишида муҳим аҳамиятга эга. Дастраси умумий саволлар (яшаш жойи, түғилган йили, миллати, жинси, маълумоти, мутахассислиги, мутахассислик бўйича ишламаётгандиги, сабаби, ижтимоий келиб чиқиши, оиласи, аҳволи, фарзандлар сони, бир ҳовлида неча киши яшаси, оиласи ўртача йиллик даромади каби саволлар) ҳар бир анкета сўровларида берилиши керак. Кейинги бериладиган саволлар тадқиқот мавзусига бевосита тегишли бўлиши лозим. Масалан, аҳолининг ички ва ташқи миграциясини ўрганиш учун қўйидаги саволларнинг бўлиши мақсадга мувофик:

1. Сиз яшаш жойингизни ўзгартиришни хоҳлайсизми?
2. Нима сабабдан яшаш жойингизни ўзгартироқчисиз?
3. Агар бошқа жойга күчишни хоҳласангиз, қаерга күчган бўлардингиз?
4. Агар бошқа давлатга күчишни хоҳласангиз сабабини кўрсатинг.
5. Ўзбекистоннинг бошқа жойига күчишни хоҳласангиз сабабини кўрсатинг.
6. Ҳозирги кунда оила аъзоларингиз орасида Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларида ўқиётган, ишлаётган, яшаётганлар борми?
7. Ҳозирги кунда оила аъзоларингиз орасида чет мамлакатларда ўқиётган, ишлаётган, яшаётганлар борми?

Маълум жараёнларни таҳлил қилишдан олдин анкета сўровлари натижаларини кайта ишлаш йўлларини пухта ўйлаб олиши зарур.

Омилларни таҳлил қилиш усули. Географик таҳлилларда муаммонинг келиб чикиши ёки уни тартиблаш омилларини таҳлил қилиш мухим аҳамият касб этади. Улар таҳлил мақсади ва доирасига кўра турлича бўлиши мумкин:

1. Табиий омиллар.
2. Иқтисодий омиллар.
3. Демографик омиллар.
4. Этник омиллар.
5. Ижтимоий-психологик омиллар ва бошқалар.

Омилларни ўз наебатида иккига бўлиш мумкин: 1) субъектив омиллар, яъни инсон фаолияти билан боғлиқ бўлган ёки инсон фаолияти натижасида юзага келган омиллар. Юқоридаги демографик, ижтимоий-психологик, этник омиллар шулар жумласидандир. 2) объектив омиллар, яъни инсон фаолияти билан боғлиқ бўлмаган омиллар. Масалан, курғоқчилик, шўрланиш, тошқинлар, кўчкilar, об-ҳаводаги кескин ўзгаришлар кабилар табиий омиллар ҳисобланиб, ишлаб чиқаришнинг бирор мавсумда издан чикишига ёки бутунлай инқизозига олиб келиши мумкин.

Иқтисодий прогноз усули. Географик ва иқтисодий таҳлилларда иқтисодий прогноз кўлланиши ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши ёки табиат ресурсларидан самарали фойдаланиш йўналишларини белгилаб беради. Кўпчилик ҳолатларда прогноз, яъни кутилган натижа юз бермаслиги мумкин. Бироқ кутилган натижа юз бермаган ҳолатларда, шу соҳа ёки тармоқ тадқиқотчилари унинг

омилларини излаб топишга интилади. Прогноз – таҳлил ишининг стержени бўлиб, у тадқикот жараённи бошқаради ва уни ички мантиқига бўйсундиради. Кўпгина машхур тадқикотчилар прогнознинг бўлмаганидан кўра, унинг хато бўлсада, мавжудлигини афзал кўришади. Бирор иқтисодий жараённи прогноз қилишда, мътум вакт оралигидаги кўрсаткичлар ёки воқеалар ривожи таҳлил этилади ва шу асосда жараённинг келгусидаги ҳолати прогноз килинади. Прогноз қилишда илмий асосланган бирор қонуният ёки механизм мавжуд эмас. Баъзаи иқтисодчилар статистик прогноз усулларига асосланиб, бирор тармоқнинг истиқболи тўғрисидаги 5-10 йил кейинги прогнозларни келтиради. Кўпчилик ҳолатда бу прогнозлар ўзини окламади. Чунки, у ёки бу омиллар таъсирида кутилган натижага кузатилмайди. Шу боис, таҳлиллар прогнозларини инкор қилиб бўлмайди. Яъни агар амалга ошмаса, тадқикотчи олдига «Нима учун?» деган савонни қайта-қайта кўяверади.

2-§. Демографик тадқикотлар тарихи ва уларнинг ҳудудий ҳусусиятлари

Маълумки, мамлакатимиз ўз мустакиллиги йўлидан баркарор ривожланишида давом этаётган бугунги кунда етиштирилаётган ва ишлаб чиқарилаётган моддий неъматлар биринчи навбатда инсон манфаати учун, яъни уни ҳимоя қилиш, муҳофаза этиш, ижтимоий-иқтисодий турмуш даражасини юксалтиришга йўналтирилган. Жумладан, демографик жараёнлар ҳам мамлакатимиз ахолисининг ҳаётига бевосита ўзининг таъсирини кўрсатади. Шунингдек, мамлакатимиздаги демографик жараёнлар тарихи ҳам узок даврлар давомида Марказий Осиёдаги қолаверса, бутун Евросиёдаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий жараёнлар билан бўлди.

Умуман, демографик жараёнлар тадқикоти билан XIX асрдан Октябрь тўнташига қадар рус олимлари В.С.Порошин (1840), Ю.Э.Янсон (1880), П.Океппен (1890), Б.П.Кодомцев, А.Котельников, Г.С. Полляқ, Г.Г.Швиттаулар, биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари оралигига (1917–1945) Д.Бозин, А.Я.Боярский, В.К.Воблей, Н.Я.Воробьев, А.И.Гозулов, Е.О.Слуцкий, Дж.Уиппль каби олимлар шуғулланишган.

Демографик жараёнлар тарихи ҳам инсоният тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. XX аср бошларига қадар бўлган дунёнинг

турли минтақаларидаги кичик урушлар даврида ҳам ахоли қисман аралашған. Бу жарабаңларни турли тадқиқот намоендалари турлича, тилшүнөслар, яни тил оиласарининг шаклланиши, тарихчилар давлатларнинг пайдо бўлиши, маданият ривожланиш босқичларини тадқиқ этувчилар турли давр маданиятининг ривожланиш даври билан боғлаб ўрганадилар. Демографик жарабаңлар тараққиёти бевосита худудларнинг қашф этилиши, яни «Буюк географик қашфиётлар» билан боғлик бўлди, десак муболага бўлмайди.

Албатта, ҳамма тарихий даврларда бир китъага мансуб ахолининг иккинчисига кўчишига маълум сабаблар ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, XVIII аср охирига қадар Австралия маълум бўлмаган даврда европаликлар дастлаб Америкага, кейинчалиқ рудали конларга ёки қимматбаҳо металларга бой минтақаларга. Африкага боришга бойлик орттиришга интилишган. Тарихдаги «Бурлар уруши»ни, бирмунча илгари бориб маҳаллийлашган голландлар ва инглизлар ўртасидаги «Трансвалда» мажоросини эсланг. Умуман XVIII аср охирига қадар бутун дунё ҳалқарининг янги ерларни ўзлаштиришга интилиши юқори бўлди.

Шунингдек, XVII–XVIII асрларда руслар ҳам Шимоли-шаркий Осиё бўйлаб юришда давом этди. Бу даврда испанлар ва португаллар асосан, Мағказий ва Жанубий Африкани эгаллашга ҳаракат килишди. Албатта, бу даврдаги колонияларни ташкил этиш билан боғлик юришларга табиий ва иклими омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатган, яни иқлими яшаш учун кулай бўлган серунум, ҳосилдор ерларга эга бўлишга интилишган. Аста-секин бу жарабаңлар бевосита давлатчиликнинг аралашуви, баъзи дипломатик муносабатларнинг шаклланишига сабаб ҳам бўлган. Масалан, А.Гумбольдт (1799–1804) экваториал давлатлар бўйлаб саёҳатга чиқиш учун Испания хукуматидан махсус рухсат олган. Кейинчалик, Германияда эмигрантларни рўйхатга олиш анъанавий тус олган (1832 йилдан Берлинда, 1846 йилдан Гамбургда в.б.).

Демографик вазиятларни обьектив баҳолаш учун 1970–1980 йиллардаги «Демографик инқлоб» жарабаңига эътибор қаратиш лозим. «Демографик инқлоб» назариясини дастлаб (1934 йил) А.Ландри илгари сурди ва кейинчалик бу борада тадқиқотларининг ривожланишига асос солди. Сўнгра унинг тараққиётига узоқ хориж олимларидан Ф.В.Нотстейн (1953); З.Павлик (1964, 1979); В.С.Томпсон (1942), рус олимларидан А.Г.Вишневский 1973, 1976, 1982; А.Я.Кваша (1974); В.Ц.Урланис (1974); демографик

тараққиёттинг замонавий концепциясининг шаклланишига ўзларининг илмий улушини күшдилар. Бу концепцияга мувофиқ, аҳолининг қайта барпо бўлиши жамияттинг социал-иқтисодий социопсихологик ривожланиши каби мураккаб омиллар мажмуси билан боғлиқ бўлишини ва тизимли босқичлар асосида ривожланишини асосладилар.

Бугунги кунда бу омилларга яна иккита асосий геосиёсий ва социал экологик омиллар кўшилиб, уларнинг долзарблиги муҳим аҳамият касб этмоқда. БМТ эксперталарининг карашларига кўра, демографик ўтиш даврини 4 та фазага ажратиши мумкин. Аввало, ўлим коэффициенти туғилиш коэффициентига нисбатан тез тушиб кетади. Натижада, табиий ўсиш коэффициенти токи максимал даражага етгунча ўсади. Кейин туғилиш коэффициенти ўлим коэффициентига нисбатан тезрок пасаяди. Бу жараён ўлим коэффициенти минимал даражага етгунча давом этади. Кейин туғилиш коэффициенти секин темпда пасая боради. Бунда ўлим коэффициенти аксинча кўтарилади ва ниҳоят туғилиш қайта барпо бўлиш даражасигача пасаяди.

Бунда туғилиш коэффициенти охирги стационар даражага яқинлашиб қолади. Шунда ўлим коэффициенти бир неча мартаға ошиши билан характерланади. Бу концепция АҚШ ва Европа давлатлари илғор демографик муносабатлари умумий конуниятлари асосида пайдо бўлди. Айниқса, II-жаҳон урушидан кейинги демографик жараёнлардаги ўзгаришлар мазкур концепцияни тасдиқлади. Унинг тасдиқланиши ривожланётган давлатлардаги демографик жараёнларни бошқаришда кўл келди.

М.С.Бетный (1972) нинг таъкидлашича, бунда аҳолининг ўртача умр кўриши муҳим ўрин тутгани ҳолда, туғилиш шу даражада камаядики, натижада аҳолининг умумий ўлим коэффициенти аҳоли туғилиш коэффициентининг ўсишига сабаб бўлади. Умумий ҳолатда аҳоли сони камаяди. Агар кўрсатилган демографик вазиятда ўзгариш юзага келса, аҳолининг кўпайишига бошқа омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Жумладан, 1990 йилларда кейинги Россия аҳолисининг қайта барпо бўлишида шундай ўзгариш содир бўлди.

Шундай қилиб, А.Ландри (1934) томонидан киритилган «демографик инқилоб» тушунчаси ҳозирги пайтда аҳоли қайта барпо бўлишининг самарали ҳаракати сифатида изоҳланади. Бу ёндашув А.Г.Вишневскийнинг 1976 ҳамда 1982 йиллардаги

монографияларида кенг ёритилган бўлиб, унда аҳоли қайта барпо бўлиши З та асосий тарихий типга ажратилади: архетип, анъанавий ва замонавий типлар. Унга кўра, бир типдан иккинчисига ўтиш инқилобий босқич сифатида изоҳланади.

Аҳолининг қайта барпо бўлиши ҳакидаги прогнозлар ўтган асрнинг 80-йилларида кўп вариантли тус олди. Шулардан бевосита ҳозирги Марказий Осиё мамлакатлари ҳакидаги тадқиқотлар Д.Вересов ишларидан ўрин эгаллаган. Унинг прогнозлари тўртта вазиятни зътиборга олган ҳолда амалга оширилган.

Биринчидан, ўша даврда собик иттифок таркибидаги мусулмон республикаларида туғилиш коэффициенти бошқа минтақалардан фарқ қилишга зътибор қаратилган. Бироқ, бу прогнозлар биологик характер касб этгани ҳолда республикаларро миграцияни ҳисобига олмаган. Унда барча иттифоқдаги бошқа республикларга хос туғилиш коэффициентларининг пасайиши мусулмон республикаларида кузатилмаганлигини аҳолининг қайта барпо бўлишининг оддий режими XX аср охирига қадар давом этиши прогноз қилинади. Бунда муаллиф (Д.Вересов) келгусида бу мамлакатларнинг бирмунча исломлашувини ва репродуктив тарғиботлар ўзини оқламаслигини зътироф этган. Натижада бу каби объектив демографик омиллар демографик босқичларининг бирдан иккинчисига ўтишига тўсқинлик қилишини зътироф этган. Бошқа тадқиқотчилар (Е.Андреев, С.Перечков 1975; П.Венсан, 1945) аҳолининг қайта барпо бўлишига иқтисодий омиллар ўз таъсирини кўрсатишими, яъни аҳолининг бирламчи дехқончилик ишларидан саноат ишлаб чиқаришга ўтиши жамоат ишларига кўплаб аёлларнинг жалб этилиши туғилишнинг камайишига сабаб бўлишини зътироф этишган.

Иккинчидан, Д.Вересов аҳолининг қайта барпо бўлишида ташки миграцияни зътиборга олмаганлигини тадқиқотларининг энг муҳим камчилиги сифатида зътироф этади. Шунингдек, Т.Иванов ва И.Калинюк (1979) ларнинг тадқиқот ишларida ҳам миграциянинг аҳоли қайта барпо бўлишига таъсири ифода этилмаган. Д.Вересов совет ҳукуматининг миграцияни бошқаришдаги сиёсатининг мантиқизлигини ўз даврида қайд этди (1987). У иқтисодий қийинчаликларни бартараф этиш учун эмиграцион сиёсатни ташки кучлар босимида идора этишни қоралаган.

Учинчидан, Д.Вересов прогнози аҳолининг ўртача умр кўриши қисқартирилган вариантнинг қўлланганлигини олдинги тадқиқотчилар прогнозларидан фаркли жиҳати сифатида ажратиб қўрсатади. У бу қўрсаткичнинг даврий тебраниши прогноз қўрсаткичларига сезиларли таъсири этмаслигини таъкидлаган.

Тўртингчидан, олдинги тадқиқотларда ҳам, Д.Вересов прогнозларида ҳам аҳолининг қайта барпо бўлишига фожеали омиллар таъсири эътиборга олинмаган. Бироқ катта масштабда Чернобиль фожеаси сингари фожеа юз бермаган бўлсада, собик иттифоқнинг емирилиши катта худудни ишғол этган. Империядаги сиёсий ўзгаришлар аҳоли қайта барпо бўлишида катта ўзгаришларни содир этди ва мамлакатлар олдига талай янги муаммоларини қўйди. Албатта, ўз даврида умумий кўринишга эга бўлган аҳолининг қайта барпо бўлишидаги бу каби тадқиқотлар ўз натижаларига кўра ҳам Марказий Осиёдаги демографик жараёнлар ўзгаришига ўз таъсирини қўрсатади.

Марказий Осиёдаги демографик жараёнларнинг специфик жиҳатлари тўғрисида О.Б.Ота-Мирзаев таъкидлаганидек, «Социал демографик стереотип келажакка қадар, ҳеч бўлмагандан жорий юз йиллик охирига қадар сакланиб қолади» [1]. Марказий Осиё республикаларидағи туб аҳолининг асосий қисмида туғилишнинг юқорилиги сакланиб қолиши кўпчилик маҳаллий олимлар томонидан эътироф этилган. Шундан фаркли ҳолатда М.Аманеков Туркманистанда туғилишнинг пасайиши ҳолати фаоллашуви хақидаги маълумотлар келтиради [2]. А.Г.Вишневский Ўрта Осиё ва бошқа минтақаларда туғилишнинг юқорилиги сабабли аҳолининг қайта барпо этилишини прогнозлашга ва аниқ натижаларга эришишга ҳар қандай назарий таҳлил, бутун дунё тажрибасидан келиб чиқиб ёндашиши ёки алоҳида олиб борилган аниқ тадқиқот ҳам ёрдам беролмаслигини таъкидлайди. Туғилишнинг юқорилиги миллий хусусият эмас, дунёда ҳеч бир ҳалқ йўқки, унинг тарихида туғилишнинг юқорилиги анъанаси кузатилмаса, қачонки тарихий тараққиёт бу анъанадан объектив асосда маҳрум этар экан, у бир муддат инерция кучи сингари сакланиб қолади. Бу инерциянинг қанча муддат давом этиши жой ва вактнинг кўплаб хусусиятлари билан боғлик. Шунингдек, бу боғликлик ўтмишдаги инерциянинг ҳозирги талабларидан кучли эмаслиги билан изоҳланади[3].

3-§. Демография статистикаси

Аҳоли билан боғлиқ маълумотларни тўплаш, илк давлатчиликнинг шаклланиш даврларига бориб тақалади. Ҳатто узок ўтмишда, яъни Рим империяси даврида мамлакат ҳарбий қудратини ошириш масадида аҳоли, ёши, жинси ҳақида дастлабки маълумотлар тўпландиганлиги тарихдан ҳаммага маълум.

Аҳоли ҳақида маълумот тўплаш. Демографиядаги асосий ахборот манбалари қўйидагилар:

1. Ҳар 10 йилда бир марта ўтказилиб турадиган аҳоли рўйхати.
2. Демографик ҳодисаларнинг жорий статистик рўйхати (туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш)нинг ҳисоби ва узлуксизлиги.
3. Аҳоли жорий картотекасининг узлуксизлиги.
4. Алоҳида ва маҳсус кузатувлар.

1. Аҳоли рўйхати бу мамлакат ёки унинг бирор ҳудудида маълум вактда яшовчи аҳоли билан боғлиқ маълумотлар тўплами бўлиб, унда демографик ва аҳолининг ижтимоий-иктисодий ҳаётига оид маълумотлар таҳлили ва баҳоси акс эттирилади. Аҳоли рўйхатида қўйидаги масалалар ўрганилади:

- мамлакат ҳудудидаги аҳоли сони ва жойлашуви, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, аҳоли миграцияси;
- аҳолининг миллий таркиби, она тили ва мулоқат тили, фуқаролиги;
- аҳолининг маълумоти, қишлоқ хўжалиги ва саноат ёки хизмат кўрсатиш тизимларида бандлиги, даромадлари;
- оиласаларнинг комплекс ва ижтимоий тавсифига кўра тури ва сони;

- туғилиш;
- аҳолининг яшаш шароитлари ва б.к.

2. Аҳоли табиий ҳаракати ҳодисаларининг жорий ҳисоби – асосан туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш ҳодисаларининг қайд этилишидир. Аҳоли табиий ҳаракатининг жорий ҳисоби икки нусхада қайд этилиб, улардан бири архивга, иккинчиси эса фуқаролик ҳолатларини умумлаштириш, маълумотлар тўплаш ва кайта ишлаш учун статистика муассасаларига топширилади. Бироқ, бу маълумотлар жамланган ҳолда ҳам демографик жараёнилар интенсивлигини ифбдаламайди. Демографик ҳодисалар ҳажми аҳоли сони билан боғлиқ. Масалан, ~~худудида~~ ~~демографик~~ ҳодисаларни туш ўринларининг камлиги ва ортиқча ишли кучларининг тўпланиб

колиши ёки аксинча, аҳоли сийрак ҳудудларда иш ўринларининг кўплиги ва меҳнат ресурсларининг етишмаслиги ҳолатларини келтириб чиқариши мумкин.

3. Аҳолининг жорий картотекасини турли маъмурий давлат органлари юритади. Бу картотекалар аниқ мақсадларни амалга ошириш максадида тузилади ва одатда аҳолининг барча қисмини қамраб олмайди, яъни маълум қисмини (микрорайон аҳолиси, баъзи социал гурухларни) ҳисобга олади.

4. Алоҳида ва маҳсус кузатувлар. Аҳолининг алоҳида гурухлари ҳакида маълумот олиш ва уни барча аҳоли гурухлари учун жорий этишда аҳоли рўйхатига нисбатан кам куч талаб этади ва кўпроқ муаммоларни ўрганиш имконини беради.

Асосий демографик кўрсаткичлар. Аҳолига оид кўрсаткичларни иккига ажратиш мумкин, улар нисбий ва мутлак кўрсаткичлардир.

Мутлақ кўрсаткичлар маълум вактдаги демографик ҳодисалар йигиндисидир (бу вакт оралиги кўпинча бир йилни ташкил этади). Масалан, унга маълум вактдаги аҳоли, туғилганлар, ўлганлар сонини киритиш мумкин. Шунингдек, мутлақ кўрсаткичлар орқали аҳоли ҳакида кўп маълумотга эга бўлиш кийин. Кўпроқ маълумотта ва таҳлилларга эга бўлиш учун илгариги маълумотлардан фойдаланилади. Бу, ўз навбатида, таҳлилий маълумотларга эришиш ва нисбий кўрсаткичларни ҳисоблаш имконини беради.

Киёсий таҳлиллар учун фақатгина нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Мазкур кўрсаткичларнинг нисбий деб аталишининг сабаби шундаки, улар доимо қайсиdir аҳоли сонига нисбатан таққослаш натижасида хосил бўлади.

Аҳоли сони кўрсаткичлари. Аҳоли сони - аниқ вактдаги аҳоли кўрсаткичи бўлиб, бу кўрсаткичлар орқали аҳолининг мутлақ ўсиши, ўшиш тезлиги ва аҳолининг ўртacha сонини аниқлаш мумкин бўлади.

Аҳоли сони S , яъни маълум йилдаги аҳоли сонини аниқлаш учун

$$\bar{S} = \frac{S_0 + S_1}{2} \quad (1)$$

Йил бошидаги ва охиридаги аҳолининг мутлақ сони кўрсаткичларидан фойдаланилади.

$$\bar{S} = \frac{\frac{1}{2}S_0 + S_1 + \dots + S_{n-1} + \frac{1}{2}S_n}{(n-1)} \quad (2)$$

тeng оралиқ муддатларда (йил өзеклари күрсаткышлари асосида) ўртача хронологик формуладан фойдаланилади.

$$\bar{S} = \frac{\sum si}{\sum ti} \quad (3)$$

тeng бўлмаган оралиқ муддатларда кўлланиладиган формула.

Аҳолининг табиий ҳаракати. Аҳолининг табиий ҳаракати – туғилиш ва ўлим жараёнлари билан боғлиқ аҳоли сонининг ўзгаришидир.

$$\text{Табиий ўсиш: } A_{tab} = D - O \quad (4)$$

Унда, D – туғилганлар (дунёга келганлар) сони, O – ўлғанлар сони.

Аҳолининг табиий ҳаракати баъзан аҳолининг умумий коэффициенти ҳам деб аталишининг сабаби туғилиш ва ўлим күрсаткышлари ҳисобланганда аҳолининг умумий сонига мос келади. Бироқ аҳолининг табиий ҳаракати деб аташнинг маъкуллиги шундаки, туғилиш ва ўлим доимо турли табиий омиллар таъсирида бўлади ва маълум қонуниятларга мувофиқ юз берди.

Туғилишнинг умумий коэффициенти:

$$Udk = \frac{D}{S} \times 1000 \quad (5)$$

Бугунги кунда туғилиш күрсаткышлари мамлакат келгуси турмуш тарзини белгиловчи энг муҳим омиллар. Чунки, мамлакатнинг келгусидаги истеъмол күрсаткышлари ҳам айнан шу омил билан боғлиқ.

Ўлимнинг умумий коэффициенти:

$$Uo'k = \frac{O'}{S} \times 1000 \quad (6)$$

Табиий ўсишнинг умумий коэффициенти:

$$Utab = \frac{d - o'}{S} \times 1000 = Dk - O'k \quad (7)$$

Механик ҳаракат күрсаткичи, миграция. Миграция – аҳолининг мамлакат ҳудудидаги ёки давлатлараро механик ҳаракатидир.

$$\Delta_{\text{tex}} = \Delta_{\text{kel}} - \Delta_{\text{ket}} \quad (8)$$

Δ_{kel} – күчіб келувчилар, Δ_{ket} – күчіб кетувчилар.

Аҳоли сонининг умумий ўсиши:

$$\Delta_{\text{ut}} = \Delta_{\text{tab}} - \Delta_{\text{tex}} \quad (9)$$

Унда, Δ_{tab} – табиий ўсиш; Δ_{tex} – миграцион (механик) ўсиш.

Механик ўсиш коэффициенти:

$$K_{\text{tex}} = \frac{\Delta_{\text{tex}}}{S} \times 1000 \quad (10)$$

Масалан, 2004–2005 йиллар давомида мамлакат миграция оқимлари қўйидагича бўлди:

Миграцион оқимлар

I-жадвал

	2004			2005		
	Келувчи лар сони	Кетувчи лар сони	Миграцио н ўсиш (+), камайиш (-)	Келувчи лар сони	Кетувчи лар сони	Миграцио н ўсиш (+), камайиш (-)
Миграция	147398	243490	-96092	144778	246386	-101608
Ички ҳудудий	140669	148009	-7340	137599	141395	-3796
Халқаро миграция	6729	95481	-78752	7179	104991	-97812
МДҲ ва Балтика давлатлари иштирокида	6597	92690	-86093	6989	102990	-96001
МДҲ ва Балтика давлатларидан ташкири	132	2791	-2659	190	2001	-1811

Бунда S – аҳоли сонининг йиллик ўртача кўрсаткичи.

Умумий ўсиш коэффициенти:

$$K_{\text{ut}} = K_{\text{tab}} - K_{\text{tex}} \quad (11)$$

Умумий коэффициентнинг афзаликлари кўйидагилардан иборат:

1. Аҳоли сонидаги фарқларни (ноаниқликларни) бартараф этади (у доимо минг кишига нисбатан хисобланади) ва ҳудуддаги

аҳоли сонини турли демографик жараёнлар даражаси билан қиёслаш имконини беради.

2. Мураккаб демографик ходиса ва ҳолатларни рақамлар ёрдамида ифодалайди ва воқеликни умумлаштирувчи хусусиятга эга.

3. Расмий статистик нашрларда умумий коэффициентларни ҳисоблаш учун илгариги маълумотлардан ҳам фойдаланилади.

4. Оммавий ахборот воситаларининг фойдаланиши ва омманинг тушуниши учун кулай.

Ўзбекистон аҳолиси табиий ҳаракатининг умумий коэффициентларини ҳисоблаш. 2003 йил маълумотларга кўра, Ўзбекистон аҳолиси йил бошида $S_0=25523,0$ минг киши ва йил охирида $S_1=25802,5$ минг кишини, түғилганлар сони $D=546,2$ минг кишини, ўлганлар сони $O'=139,0$ минг кишини ташкил этган. Шу маълумотларга кўра, аввало, аҳолининг йиллик ўртacha сонини, сўнгра баъзи коэффициентларни ҳисоблаб топамиз:

$$\bar{S} = \frac{25523,0 + 25802,5}{2} = 25662,75 \text{ минг киши}$$

Түғилишнинг умумий коэффициенти:

$$Udk = \frac{D}{\bar{S}} \times 1000 = \frac{546,2}{25662,75} \times 1000 = 21,2\% \quad (12)$$

Ўлимнинг умумий коэффициенти:

$$Uo'k = \frac{O'}{\bar{S}} \times 1000 = \frac{139,0}{25662,75} \times 1000 = 5,4\% \quad (13)$$

Табиий ўсишнинг умумий коэффициенти:

$$Utab \Delta k = \frac{D - O'}{\bar{S}} \times 1000 = \frac{407,2}{25662,75} \times 1000 = 15,8\% \quad (14)$$

2003 йилдаги умумий ўсиш:

$$\Delta um = S^{t+1} - S^t = 25802,5 - 25523,0 = 279,5 \text{ минг кишини}, \quad (15)$$

Табиий ўсиш:

$$\Delta tab = D - O' = 546,2 - 139,0 = 407,2 \text{ минг кишини}, \quad (16)$$

Миграцион ўсиш:

$$\Delta mch = \Delta um - \Delta tab = 279,5 - 407,2 = -127,7 \text{ минг кишини} \quad (17)$$

ташкіл этган. Шунга мұвоғиқ радија умумий үсиш ва миграцион үсиш коэффициентлари қуйидагича бўлган.

$$\Delta_{ymk} = \frac{279,5}{25662,75} \times 1000 = 10,8\%$$
(18)

$$\Delta_{mexk} = \frac{-127,7}{25662,75} \times 1000 = -4,9\%$$
(19)

Натижә: 2003 йилда Ўзбекистон аҳолисининг табиий үсиши 407,2 минг кишини, миграцион (механик) үсиши -127,7 минг кишини, умумий үсиш 279,5 минг кишини ва туғилишнинг умумий коэффициенти 21,2 % ни, ўлимнинг умумий коэффициенти 5,4 % ни, табиий үсишнинг умумий коэффициенти 15,8 % ни ва шунга мұвоғиқ радија умумий үсиш коэффициенти -10,8 % ни, миграцион (механик) үсиш коэффициенти -4,9 % ни ташкіл этган.

Хусусий демографик кўрсаткичлар. Туғилишнинг маҳсус коэффициенти (аёлларнинг туғувчанлик коэффициенти) 15 ёшдан - 50 ёшгача бўлган аёлларнинг ўртасида ва йиллик туғилган болалар сонига нисбатан аниқланади:

$$F = \frac{D}{A_{15-49}} \times 1000$$
(20)

Бунда F -туғилишнинг маҳсус коэффициенти, D -тирик туғилган болалар сони, A_{15-49} - 15 ёшдан 50 ёшгача бўлган аёллар сони.

Масалан, туғиш ёшидаги аёллар сони 2003 йилда 7740 минг киши-бўлса ва юқорида қайд этилганидек, 546,2 минг кишини ташкіл этса, унда:

$$F = \frac{D}{A_{15-49}} \times 1000 = \frac{546,2}{7740} \times 1000 = 75,5\%$$

Шунингдек, маҳсус ва умумий коэффициент ўртасидаги ўзаро алоқадорлик мавжуд бўлиб, у қуйидаги формулага кўра аниқланади:

$$Dk = F \times A$$

Аҳолининг миграцион ҳаракати билан боғлиқ жараёнларни иқтисодий нуқтаи назардан таҳлил этишга дастлаб инглиз олими Е.Рейвенстейн зътибор қаратган. Унинг ҳисобларига кўра, маълум худуддаги кўчиб келувчилар сони кўчган ва жойлашган худудлар

оралигидаги масофага тескари пропорционал ва күчиб кетган худуддаги жами аҳоли сонига тұғри пропорционал [4].

Шу даврда австриялық олим Лиль шаҳар аҳолиси ҳаракатини кузатыш мобайнида ўзининг «Саёхат қонуни»ни яратышга ҳаракат қилған. У тадқиқотларида темир йўл йўловчилари ҳакидаги статистика натижаларига таянади. Шунга кўра, у Рейвенстейндан фарқли равищда нафақат миграция муаммоларини, балки транспорт муаммоларини ҳам тадқиқ этган [5].

Машхур америкалик олим Ципф күчиш ва жойлашиш худудлари орагидаги миграцияни натижали баҳолаш мақсадида куйидаги формулани таклиф этган:

$$M_{n,z} = \frac{B_n}{E_{n,z}}$$

Унда, $M_{n,z}$ – күчиш n худуддан жойлашиш z - худудига миграцион оқимнинг интенсивлиги,

B_n – күчиш худуди аҳолиси сони,

B_z – жойлашиш худуди аҳолиси сони,

$E_{n,z}$ – n ва z худудлар орагидаги масофа.

Мазкур формулага кўра, миграция оқими фаоллиги күчиш ва жойлашиш худудлари орагидан ортган сайин, улар орасидаги масофа кисқариб боради.

Бу борадаги аникрок формула куйидагича бўлиши мумкин:

$$M_{n,z} = K \frac{B_n}{E_{n,z}} B^a z^b$$

Унда, K – доимий бирлик. Унга кўра, бир томондан M , B_n , B_z ва иккинчи томондан E бирликлари орасида кўрсаткичли функция шаклидаги алоқа мавжуд[6].

Кўп корреляцияли юқори коэффициентларни аниклаш учун барча омиллар ҳисобга олинади. Миграцион жараёнларни имитацион моделлаштириш ва миграциянинг экстраполяцион моделига И.С.Матлин ўзининг «Аҳоли жойлашувини моделлаштириш» асаридаги зътибор қараттган[7].

Масалан, 2003 йилда Ўзбекистонда аҳоли сони 25523 минг кишини, Россия аҳолиси 147000 минг кишини ва Қозоғистон

аҳолиси 15400 минг кишини; шунга мувоғиқ равища Үзбекистоннинг миграция сальдоси – 4916 кишини, Россиянинг Үзбекистон билан миграция сальдоси 46653 кишини ва Қозогистоннинг Үзбекистон билан эса 36712 кишини ташкил этган бўлсин.

Унда, 2003 йилда Үзбекистоннинг миграция даражаси

$$Mo = \frac{-4916}{25523000} \times 1000 = -0,19\%$$

бўлса, Россия ва Қозогистоннинг Үзбекистон билан миграция алоқалари даражаси:

$$Mo = \frac{46653}{147000000} \times 1000 = 0,32\% \quad \text{ва}$$

$$Mo = \frac{36712}{15400000} \times 1000 = 2,38\% \quad \text{бўлган.}$$

Миграция ҳажмига нисбатан унинг сальдоси аҳоли миграцион ҳаракатининг интенсивлигини белгилайди. Бу ҳолатни иммиграция ва эмиграция коэффициентларида кузатамиз.

$$K_{O.R} = \frac{50223}{25523000} \times 1000 = 2,0\%$$

$$K_{O.Q} = \frac{38529}{25523000} \times 1000 = 1,5\%$$

$$K_{R.O} = \frac{3570}{147000000} \times 1000 = 0,02\%$$

$$K_{Q.O} = \frac{1817}{15400000} \times 1000 = 0,12\%$$

Демографик прогнозлаш. Демографик прогноз ҳар қандай ижтимоий прогнозлаш ва режалаштириш асосида ётади. Прогноз қилинаётган даврдаги демографик жараёнларнинг барчаси аҳолининг умумий сони билан боғлик бўлади. Прогнозлашда аҳоли сонининг ўзгаришига таъсир этувчи омилнинг барқарор ёки бекарорлиги мухим ўрин тутади. Аҳоли сонининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар барқарор бўлган шаронтда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$S_t = S_0 \times \Sigma^k \quad (21)$$

Бунда S_t – прогноз қилинадиган давр охиридаги аҳолининг умумий сони; S_0 – прогноз қилинадиган давр бошидаги аҳолининг умумий сони; k – прогноз қилинаётган даврда аҳоли ўсишидаги таҳмин қилинаётган коэффициент; t – прогноз қилинаётган давр оралигидаги йиллар.

2015 йилда Ўзбекистон аҳолиси сони қанча бўлишини ҳисоблаб топамиз. 2003 йил бошида аҳоли сони 25523,0 минг кишини ташкил килди. Прогноз қилинаётган давр аҳоли ўсишидаги таҳмин қилинаётган коэффициент сифатида одатда аҳолининг умумий коэффициенти олиниши лозим. Бироқ 2003 йилдаги миграция коэффициенти юқорилиги ва маълумки, бу доимий кўрсаткич эканлигини зътиборга олган ҳолда аҳолининг табиий ўшиш коэффициентидан фойдаланамиз. 2003 йилдаги аҳолининг табиий ўшиш коэффициенти эса 15,8% га teng бўлди. 1998-2003 йиллар давомидаги миграцион ўшишнинг ўртача коэффициенти – 3,0% га teng, яъни

$k = \frac{S_0}{1000} \times \Sigma^{t-t_0}$ –деб қабул қиласиз ва (22) формуладан фойдаланамиз.

$$S_t = \frac{S_0}{1000} \times \Sigma^{t-t_0} + S_0 \quad (22)$$

Унда, натижка қўйидагича бўлади:

$$S_{2013} = \frac{255230}{1000} \times \Sigma^{12-12} + 255230 = 294433 \text{ минг киши.}$$

Ўтган асрнинг 80 йилларида рус олимни Д.Вересов 2020 йилда Ўзбекистон аҳолиси 40362 минг кишига стишини прогноз қилган. У даврда аҳолининг йиллик ўртача ўшиши 23,8% га teng бўлган. Бироқ, умумий ўшиш коэффициентига турли омиллар (маълум давр оралигига тугилишнинг камлиги, миграцион ўшиш) таъсир этиб туради. Шу боис, прогноз кўрсаткичлари нисбий ва кўп вариантли бўлади.

Глоссарий

Демография – аҳоли жадвали, рўйхати каби маъноларни англатиб, аҳоли ёши, жинси, табиий ва механик ҳаракатини ўрганувчи фандир.

Демографик жараёнлар – бирор район, худуддаги аҳолининг туғилиши, ўлим кўрсаткичлари, динамикаси, миграцион ҳаракати, ёш жинс таркибининг маълум муддатдаги ҳолатидир.

Аҳолининг туғилиш кўрсаткичи – йил давомида ҳар 1000 кишига тирик туғилган аҳоли сони.

Ўлим кўрсаткичи – ўлим сонининг ҳар 1000 кишига нисбати.

Табиий ўсиш – ўлим кўрсаткичларига нисбатан туғилишнинг юкори бўлиши ҳолати

Депопуляция – маълум ҳудудда комплекс сабабларга қўра аҳолининг камайиши.

Кўшимча маълумотлар

Дунё миқёсида туғилишининг юкори коэффициенти 3,3ни ва аҳоли тақрор барпо бўлишининг нетто коэффициенти 1,6. Шунингдек, дунёда аҳолининг ўртacha умр кўришидаги давомийлик 65 ёши, туғилиш ва ўлим даражаси таҳминан иштига 15,5 % ни ташкил қўлади.

Аҳоли тақрор барпо бўлишининг икки тапи мавжуд:

I тип. «Демографик қиши» – иктиносидий жиҳатдан юкори ривожланишдаги ва баъзи собиқ иштироқ давлатлари учун хос. Бу тапдаги давлатларда туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари паст бўлиб, табиий ўсиш «0»га яқин, баъзи мамлакатларда аҳолининг табиий камайиши билан характерланади.

II тип. «Демографик баҳор» – туғилиш кўрсаткичларининг юкоригиги ва ўлимнинг туғилишга нисбатан пастлиги бу тапдаги давлатлар учун хос. Уларга Африка, Осиё ва Лотин Америкасидаги қатор давлатларни киритиш мумкин. Туғилишга нисбатан ўлимнинг пастлиги ҳозирги кунда амалда дунёning барча мамлакатлари учун хос, бу биринчи наебатда тиббиётнинг ривожланганлиги эпидемия ва болалар ўлиничига қарши курашдаги ютуқлар билан бөлгандан.

Ривожланаётган давлатларда туғилишининг юкоригиги кўччилик мамлакатларда мислий ва диний анъаналар билан бөглиқ. Уларда оғлани режалаштириши тамойили биринчи даражасага чиқмаган. «Демографик қиши» ҳукм суроётган мамлакатларда аҳолининг тақрор барпо бўлишидаги ўртacha формула $13-10=3$, табиий ўшишининг юкори чегараси иштига 12%дан ошмайди. «Демографик баҳор» ҳукм суроётган мамлакатларда эса аҳолининг

такрор барпо бўлишининг ўртача формуласи 28-9=19, табиий ўсишнинг қўйи чегараси йилига 12%дан ортади. II тиндаги кўтгина мамлакатларда табиий ўсишнинг ниҳоятда юқорилиги «Демографик портлаш» номини олган. Африкадаги Танзания, Мали, Уганда, Буркино-Фасо, Нигер каби давлатларда тугилиши йилига 50% дан юқори.

Савол ва топшириқлар

1. «Аҳоли географияси ва демография асослари» номли курснинг предмети ва вазифалари нималардан иборат?
2. «Аҳоли географияси ва демография асослари» номли курснинг тадқиқот усуллари қайслар?
3. XIX аср давомида демографик жараёнлар билан шугу́лланган олимларни биласизми?
4. «Буюк географик кашфиётлар» демографик жараёнларга кандай таъсир кўрсатди?
5. Демографик революция назариясига қачон ва ким асос солди?
6. Демографик тараққиётнинг замонавий концепциясининг шаклланишига ҳисса кўшган олимларни санаб беринг.
7. Ахолининг такрор барпо бўлиши билан боғлик Д.Вересов башоратларига тарьиф беринг.
8. Марказий Осиёда аҳоли туғилишининг юқори бўлиши тўғрисидаги фикрларини асослаган олимлар кимлар?

Назорат тестлари

1. 1799–1804 йилларда экваториал давлатлар бўйлаб саёҳатга чиккан рус олимини белгиланг.
  - А) А.Я.Боярский
  - Б) А. Гумбольдт
  - В) В.С.Порошин
  - Г) Ю.Э.Янсон
2. 1832 йилда эмигрантларни рўйхатга олиш Германиянинг қайси шаҳрида амалга оширилган?
  - А) Берлин
  - Б) Гамбург

В) Бонн
Г) Дрезден

3. «Демографик инқлоб» назариясининг ғоссчисини белгиланг.

- А) З. Павлик
- Б) А. Гумбольдт
- В) А. Ландри
- Г) В. Томпсон

4. Ўлим кўрсаткичларига нисбатан туғилишнинг юқори бўлиши қандай номланади?

- А) Депопуляция
- Б) Аҳолининг туғилиш кўрсаткичи
- В) Демографик талофат
- Г) Табиий ўсиш

5. Аҳоли такрор барпо бўлишининг нетто коэффициентини белгиланг.

- А) 1,6
- Б) 2,1
- В) 2,7
- Г) 3,3

6. Дунё миқёсидаги туғилишнинг юқори коэффициентини белгиланг.

- А) 1,6
- Б) 2,1
- В) 2,7
- Г) 3,3

7. Иктисадий жиҳатдан юқори ривожланган давлатларга хос аҳоли такрор барпо бўлиши типини белгиланг.

- А) «Демографик баҳор»
- Б) «Демографик киш»
- В) «Демографик тургунилик»
- Г) «Демографик портлаш»

8. Қайси давлатларда туғилишнинг юқориличиги миллий ва диний анъаналар билан боғлик?

- А) Юқори ривожланган давлатларда

- Б) Ривожланётган давлатларда
- В) Кам ривожланган давлатларда
- Г) Ривожланишдаги қолоқ давлатларда

9. «Демографик баҳор ҳукум сурәтган давлатларда аҳоли тақрор барпо бўлишининг ўртача формуласини белгиланг.

- А) $13-10=3$
- Б) $16-10=6$
- В) $21-9=12$
- Г) $28-9=19$

10. «Демографик портлаш» юз берган мамлакатларда туғилиш йилига неча промиллени ташкил этади?

- А) 12 дан кам.
- Б) 20
- В) 40
- Г) 50 дан ортик.

Адабиётлар

1. Ата-Мирзаев А., Б.Гольдфарб Б. Перспективы воспроизводства населения Средней Азии. В: «Наше будущее глазами демографа». -М., 1979, -113 б.
2. Аманков М. Тенденции развития населения Туркмении. В: «Возобновление поколений нашей страны». -М., 1979, -76 б.
3. Вишневский А.Г Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. -М., 1982, -214б.
4. Ravenstein E. G. The Laws of Migration. – «I. Journal of the Statistical Society», June 1885. II; «Journal of the Statistical Society», June 1889.
5. Lill E. Das Reisegesets und seine Anwendung auf den Eisenbahnverkehr. Wien, 1891.
6. Zipf G. The $\frac{P_1}{D} P_1$ Hypothesis: on the intercity movement of Persons. – «American Sociological Review», 1946.
7. Матлин И.С. Моделирование размещения населения. -М.: 1975.

Күшімчадағы ақындар

1. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. – М., 1975.-231 б.
2. Урланиц Б.Ц., Борисов В.А. (ред.). Народонаселение стран мира. Справочник. –М., 1984.
3. Ата-Мирзаев О., Салиев А. Урбанизация в регионе. – В сб.: Народонаселения. –М., 1985
4. Ата-Мирзаев О.Б. Многодетная женщина. Социально-демографический анализ. В: «Женщины на работе и дома». –М., 1978
5. Слука А.Е., Слука Н.А. География населения с основами демографии. Учебно-методическое пособие. –М.: Изд. МГУ. 2000.

II боб. ДУНЁ АҲОЛИСИ ЖОЙЛАШУВИНинг АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-ғ. Аҳолининг жамият тараққиётидаги аҳамияти

Илмий манбаларда, планетамизда инсон аждодларининг пайдо бўлиши даври ҳакида турлича қарашлар мавжуд. Кўпчилик антрополог олимлар фикрича, сайдёрамизда бундан 5–7 миллион йил аввал инсоннинг дастлабки аждодлари (австралопетиклар) Африка ва Осиёнинг тропик ва экваториал зоналарида яшаганлар. Кейинчалик, 2–3 миллион йил илгари австралопетиклардан энг қадимги инсонлар архантроплар шаклланганлар ва улар шарқий Африкада истиқомат қилганлигини қайд этганлар. Бундан 600–700 минг йил мукаддам инсоннинг энг қадимги аждоди бўлган архантроплар палеонтропларга, питекантропларга ва неандерталларга айланганлар ва Жанубий-Шаркий ҳамда Жануби-Ғарбий Осиёга тарқалганлар. Нихоят, бундан таҳминан 40–50 минг йил илгари инсоннинг онгли (*Homo Sapiens*) аждоди шаклланган. Онгли инсоннинг пайдо бўлиши мезолит даврига тўғри келади. Аҳоли сони ҳакидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан олдинги даврга таалуқли бўлиб, бу даврда ер куррасида бир неча юз минг киши яшаган холос. Аникроқ маълумотлар бўйича эса эрамиздан 7 минг йил олдин ер куррасида 10 миллионга яқин аҳоли яшаган. Улар ҳар 1000 йилда таҳминан 10–20%дан кўпайиб борган холос. Аҳолининг бундай секин кўпайиши аҳоли ўртасида ўлим ҳолларининг юкорилиги билан изоҳланади. Ушбу даврда аҳоли ўртасида ўлимнинг умумий коэффициенти 50 промилле ва ундан юкори бўлган. Айниқса, болалар ўлими юкори бўлган. Аҳоли кўпроқ очлиқдан, касалликлардан ва қабилалараро бўлиб турган тўқнашувлардан кўпроқ ҳалок бўлганлар, аҳолининг ўртача умр кўриши 20 йилдан ошмаган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳар бир давр аҳолисининг кўпайиши ва ривожланиши шу даврнинг ишлаб чиқариш усули ва муносабатларига, турмуш даражасига, яшаш шароитларига бевосита боғлиқ бўлган. Жамият ривожланишининг биринчи босқичида ер юзи бўйича аҳолининг кўпайиши жуда секин кечган.

Аҳоли сонининг кўпайиб боришида ва жойлашувида қабилалар жойлашган масканларнинг табиий шароитлари, сув ресурслари, иклим асосий омил хисобланган. Турли табиий оғатлардан баъзи қабилалар қирилиб кетган. Айниқса, совуқ иклимли, киши узок давом этувчи ҳудудларда аҳоли совуқдан, очарчиликдан кўплаб ҳалок бўлган. Ана шу боис, Евросиёнинг шимолий қисмида аҳоли жуда сийрак жойлашган. Америка ва Австралияда ҳам палеолит даврининг охирларида жуда кам аҳоли истиқомат этган. Табиий шароити инсон яшави учун қулай, сув ресурслари мавжуд ҳудудларда, яъни Ўрта Ер дентизи атрофларида Шимолий Африка, Евросиё материгининг жанубий ҳудудларида эса аҳоли зичрок жойлашган.

Ибтидоий жамоа даврида, аҳолининг яшаш шароити жуда оғир эди. Инсонлар ғорларда истиқомат этишган. Тог тошлардаги табиий горлар одамлар учун яккаю ягона бошпана вазифасини ўтаган. Энг муҳими қорин тўйғазиш, бирон бир жойда тунаш бўлган. Улар овчилик ва турли хил ёввойи ҳолдаги мевалар билан кун кўришган, табиий оғатларга қарши кураша олмаганлар. Муҳитнинг табиий таъсирига онгли ҷоралар кўллай билмаслик сабабли, аҳоли ўргасида ўлим ҳам юқори бўлган. Шундай бўлса-да, аҳоли сони секинлик билан кўпайиб борган.

Аҳолининг кўпайишининг асосий сабаби туғилишнинг юқори даражада (физиологик имконият даражасида) бўлганлигидир. Демак, бир томондан инсоннинг табиий оғатлар олдида ожизлиги, узаро низолари, унинг камайишига олиб келса, туғилишнинг юқори даражада бўлганлиги аҳоли сонининг маълум даражада кўпайиб боришига сабаб бўлган. Ибтидоий жамоа даврида Жанубий Осиё, Европанинг жанубий қисмларида, Африка қитъасида аҳоли нисбатан зич яшаган. Евросиё материгининг шимолий районларида, Австралия ва Америка қитъаларида аҳоли жуда сийрак жойлашган.

Ушбу даврда дунё аҳолиси сони жуда секин ўсган. Тахминан, бундан 15 минг йил илгари мезолит даврининг бошида ер куррасида бир неча миллион аҳоли яшаган холос. Неолит даврининг бошида эса дунё аҳолисининг сони 10 миллионга етган. Аҳолининг асосий қисми Жанубий ва Шарқий Осиёда, Африка ва Жанубий Европада жойлашган. Евросиёнинг шимолий қисмида аҳоли деярли яшамаган. Австралия ва Америка ҳудудларида ҳам

жуда кам аҳоли яшаган. Шимолий ва Жанубий Америкада 100–200 минг киши яшаганлиги ҳақида маълумотлар бор [1].

Ибтидоий жамоа даврида тугилиш жуда юқори (1000 одамга нисбатан 45–50 та) даражада бўлган тугилишини юқори бўлиши эрта никоҳлар ва тартибсиз оила - никоҳ муносабатлари билан боғлиқ бўлган. Лекин кўпчилик аёллар ўзларининг репродуктив даврини тўла яшай олмаганлар. Уларнинг оғир турмуш шароити, тиббий хизматларнинг деярли йўклиги ҳаётдан жуда эрта кўз юмишига сабаб бўлган. Кўпчилик аёллар фарзанд кўриш даврида ҳалок бўлганлар. Ушбу даврда нафақат аёллар, балки болалар, эркаклар ўлими ҳам юқори бўлган. Аҳоли очликдан, антисанитария ҳолатидан, қабилаларо тўқнашувлардан, ёввойи ҳайвонлар ҳужумларидан, табиий оғатлардан ва турли эпидемиялардан ҳалок бўлганлар. Ибтидоий давр одамларининг ўртacha яшаш мuddati 20–25 йилни ташкил этган, ҳозирги давр одамларининг умр-кўриш мuddatiidan 3–3,5 марта камроқ бўлган. Аҳоли турух-турух қабила бўлиб яшаганлар. Баъзи кулагай табиий шароитда яшаган қабилаларда аҳоли сони нисбатан тезрок кўпайган, табиий шароити нокулай жойда яшаган қабилаларда эса очлик, камбағаллик туфайли аҳоли ўлими юқори бўлиб, аҳоли сони жуда секин ўсган.

Инсоният тарихида сугорма деҳқончиликнинг ривожланиши озиқ-овқатнинг кўпайишига, аҳоли моддий турмуш шароитининг бирмунча яхшиланишига олиб келди. Хусусий мулкининг пайдо бўлиши, синфий жамиятга асос солди. Ибтидоий жамият бағрида феодалистик ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланана бошлади. Дунёда маданият марказлари пайдо бўлди, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш йўлга кўйилди. Содир бўлган ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар аҳоли ўртасида ўлим ҳолларининг камайишига, ўртacha умр кўриш мuddatinинг бирмунча узайишига сабаб бўлди. Натижада дунё аҳолисининг сони кўпая бошлади. Қадимги Мисрда фиръавнлар даврида 7 миллион, Вавилонда эса 4–5 миллион аҳоли яшаганлиги маълум. Эрамизнинг бошида дунё аҳолиси 200–250 миллионни ташкил қилган ва уларнинг 50 миллиони Рим империясида истиқомат килган. Аҳолининг яна 40–50 миллиони эса Хитой ва Ҳиндистон худудларида яшаган. Шимолий-Ғарбий Европада эса аҳоли жуда кам - 1 миллион атрофида бўлганлиги қайд этилади [1;7].

Ўрта асрларда ҳам дунё аҳолисининг сони кўпайиб борди. Лекин аҳолининг кўпайиш суръати нисбатан секин бўлган.

Биринчи минг йилликнинг охирида дунё ахолисининг сони 250–300 миллионни ташкил этган бўлса, иккинчи минг йилликнинг ўрталарида бу кўрсаткич 400–500 миллионга етган. Жумладан, Осиёда – 250 миллион, Европада – 65–80 миллион, Америкада – 30–50 миллион, собиқ иттифоқ худудида эса – 15–20 миллион аҳоли истиқомат қилган. Ушбу даврда бъязи давлатларда босқинлар, урушлар, хўжалиқларнинг барбод бўлиши натижасида аҳоли сонининг камайиб кетганлиги ҳам кузатилди.

Аҳоли сонининг кўпайиб боришида жамият, ишлаб чиқаришининг мукаммалашиб бориши, жамиятда содир бўлган меҳнат таҳсимотлари – яъни чорвачилик ва деҳқончиликнинг ривожланиши алоҳида омил ҳисобланади. Эрамиздан 7-8 минг йил олдин Яқин Шарқ худудларида жуда кўп қабилалар овчиликдан чорвачиликка, деҳқончилик қилишга ўта бошладилар. Хўжалик юритишдаги янги шароит қабилалардаги аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан тъминлашни яхшилади, озиқ-овқат заҳиралари яратилди. Натижада, аҳолининг ўлим ҳоллари нисбатан камайди. Лекин аҳолининг турли эпидемиялардан, қабилалар орасида бўлиб турувчи урушлардан ўлим ҳоллари юкори эди.

Хўжалик юритишнинг янги шакли сабабли, қабилаларнинг бир жойдан иккинчи жойга мунтазам кўчиб юриши бирмунча барҳам топди. Қабилалар деҳқончилик, чорвачилик билан шугулланиши натижасида ўтрок ҳаётга ўта бошладилар. Бу ҳол эса аёллар аҳволининг бир оз яхшиланиб, туғилишнинг кўтарилишига сабаб бўлди. Туғилишнинг кўтарилиши эса дунё аҳолиси сонининг кўпайиб боришига олиб келди. Ушбу даврда эрта никоҳлар ва кўпболалчилик деярли барча аҳолига хос бўлган. Лекин синфий жамиятининг пайдо бўлишида туғилишга салбий таъсир этувчи бъязи омиллар ҳам шаклана бошлади. Масалан, қулдорлик даврида қуллар, аскарлар аҳолининг такрор барпо бўлиши жараённида иштирок этмасдилар. Шунингдек, бъязи диний қарашлар; масалан, буддизм руҳонийларининг никоҳсизлик ва фарзандсизлик ҳолатларини, инсон руҳини қутқариши мақсадида қўллаб-куватланарди. Ишлаб чиқариш кучларининг янада такомиллашуви аҳоли ўртасида синфлар ва давлат пайдо бўлишига олиб келди. Жамият аста-секин ибтидоий тузумдан қулдорлик даврига (синфий жамиятга) ўтди. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти ривожлана бошлади. Жамият тараққиётидаги бу ўзгаришлар аҳолининг ибтидоий тузум даврига

нисбатан анча тез эди. Бунинг асосий сабаби никоҳга кириши, туғилишнинг чекланмаганинги эди. Кулдорлик тузуми даврида ҳам аҳоли ўртасида ўлим анча юқори бўлган, сабаби – кўпгина қишлоқ ва шаҳарларда ахолининг жуда зич жойлашуви ва гигиенасанитария шароитларнинг йўклиги туфайли юқумли касалликларнинг кенг тарқалганлигидир.

Аҳоли ўртасида маданиятнинг ривожланиши, қадимий марказларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ушбу маданият марказлари ер куррасининг сугориладиган ҳудудларида (Миср, Месопотамия, Хиндистон, Хитой ва бошқа ҳудудлар) шаклланди. Дунё ҳудудларида умумий аҳоли сони эрамиздан аввалги 5 минг йилликда 30 миллион атрофида бўлган. Ана шу даврда ер юзида аҳоли жойлашуvinинг ҳозирги ареаллари пайдо бўлган.

Инсоннинг яшаш учун кураши бориб-бориб, жамият тараққиётида ижобий (прогрессив) ўзгаришларга олиб келди. Ишлаб чиқариш кучлари ривожлана бориб, кишилар дастлаб чорвачилик, кейинроқ эса дехкончилик билан шугулланишга ўтдилар, очликка, касалликларга қарши кураш бошладилар. Энди улар меҳнат килиб, моддий маҳсулотлар яратадилар. Ҳунармандчилик, савдо ривожланди ва шаҳарлар пайдо бўла бошлади. Инсон ҳаётидаги бу ижобий ўзгаришлар уларнинг ҳаёт шароитини яхшилади.

Синфий жамиятнинг шаклланиши, дунё ҳудудларидағи ижтимоий-иктисодий ва маданий ривожланишидаги фарқлар, аҳоли такрор барпо бўлиш жараённига бевосита таъсир кўрсатди. Баъзи ҳудудлarda антисанитария шароити, ёппасига тарқалган эпидемиялар ва урушлар оқибатида аҳоли ўртасида ўлим ниҳоятда юқори бўлган. Баъзи ҳолларда қишлоқлар аҳолисиз қолганлар. Ушбу давр учун аҳоли такрор барпо бўлишида ибтидой жамиятдагидек, умумий бир хусусият - туғилишнинг юқорилиги сақланиб қолган эди. Кўпболалик нафакат урф-одатлар, балки давлат сиёсати, дин, айниқса, ислом ва индуизм томонидан ҳам кўллаб-қувватланар эди.

2-§. Ахолининг айrim тарихий даврлардаги сони ва динамикаси

Инсоният тараққиёти тарихидаги дастлабки «Маданий-техник инқоб» ишлаб чиқариш кучларининг янада ривожланишига сабаб

бўлди. Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланди. Бу эса ўз навбатида дунё аҳолиси сонининг кўпайишига олиб келди.

Эрамизнинг бошида ер шари аҳолисининг сони 200–250 млн киши атрофига эди. Аҳолининг асосий қисми Рим империясида. Хитой ва Хиндистонда жойлашган. XI–XV асрларда дунё аҳолисининг маълум қисми мўғул-татар, турк урушлари туфайли қирилиб кетган. Айниқса, бу урушлардан Шарқий ва Жанубий-Шарқий Европа мамлакатлари аҳолиси катта талофат кўрган. Урушлар нафақат аҳолининг бевосита қирилиб кетишига, балки хўжаликларни, ишлаб чиқаришнинг издан чиқиши ҳисобига содир бўлган очарчилик сабабли ҳаётдан бевакт кўз юмишларига олиб келган. Агар дастлабки 500 йилда (1000–1500 йиллар) ер юзи аҳолиси 135 миллионга кўпайган бўлса, 1500–1750 йилларда ёки 250 йилда эса бу кўрсаткич 288 миллионни ташкил килган, яъни аҳолининг ўсиши 2 марта тезлашган. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб аҳолининг ўсиши янада тезлашган. XX асрдан ер шари аҳолиси ҳар йили 1 фоизга кўпая бошлаган.

Аҳоли сони ва таркиби, унинг бажарадиган вазифалари билан боғлиқ ҳолда баҳоланади. Одамзод аввалимбор ўзидан кўпаядиган, ўзини тақрор барпо қиласидиган-биесоциал организмидир. Аҳоли шу билан бирга жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ва истеъмолчисидир. Ана шу нуктаи назардан аҳоли сони таркиби, ўсиши суръатлари, жойлашишига хос хусусиятларни таҳлил қилиш алоҳида аҳамият касб этади.

Инсоният тарихининг катта даври давомида, яъни неолит давридан бошлаб аҳоли сони ва таркиби анъанавий деб аталувчи тип таъсирида тақрор барпо этилган. Ер шари аҳолисининг динамикаси тўғрисида маълумотлар 2-жадвалда келтирилган.

Ер шари аҳолисининг ўсиши

2-жадвал

Йилнома	Давр	Даврнинг давом этиши	Давр бошида аҳоли сони (млн. киши)	Аҳоли сони ўртacha йиллик ўсиши
Эрамиздан 7000 йил аввал	Неолит	5000	10	-

	Антик давр	7000	50	0,03
(янги эра)	Янги эранинг бошланиши ўрта асрларни дастлабки йиллари	2000	230	0,1
1000 йил	Ўрта асрлар	1000	305	0,02
1500 йил	Ўрта асрнинг якунний даври	500	440	0,1
1650 йил	Янги замоннинг бошланиши	150	550	0,3
1800 йил	Янги замон	150	952	0,5
1900 йил	Янги замон якунний даври	100	1656	0,8
1950 йил	Энг янги замон	50	2527	1,0
1980 йил	Якин ўтган давр	30	4430	1,9
2000 йил	Хозирги давр	20	6024	1,5

Аҳолининг такрор барпо қилинишининг ушбу • типи иктисодиёт ва унга хос ижтимоий муносабатлар билан бевосита алоқадор эди. Бунда кўп болали оиласи ташкил қилишга интилиш, айниқса, хўжалик ишларида отага кўмак берувчи ўғил болаларнинг мавжудлигига ва сонининг кўп бўлишига катта зътибор каратилган. Ота-она оиласида 3–4 фарзандга эга бўлмоқчи бўлишса, унда аёл мазкур миқдордагидан 2–3 марта кўп бола туғиши лозим эди, чунки ўлим, айниқса, гўдаклар ва болалар ўлимининг ниҳоятда юкорилиги туғилган болаларнинг ярмидан кўпини йўқотишга сабаб бўлган.

Бир неча минг йиллар мобайнида, ўлим даражасининг жуда юкорилиги ва аҳоли ўсишининг паст бўлишлиги ўзининг объектив сабабларига эгадир.

Даставвал, бу моддий ва санитар гигиеник шартшароитларнинг қониқарсиз аҳволда эканлиги, қолаверса, вақтивақти билан такрорланиб турувчи очарчилик, ўлат, вабо ва чечак эпидемиялари натижасида юз минглаб одамларнинг кирилиб кетиши каби омиллар ўз таъсирини кўрсатган. Ер шарида бундай офатлар 200–400, 1600–1650 йиллар ичida қайд этилган бўлиб, ўша даврларда аҳоли сони умуман ўсмади, 1300–1400 йиллар давомида кора ўлат эпидемиясининг таъсирида сайёра ўз аҳолисининг 1/4 қисмидан ажради, унинг сони кескин камайди. Аҳоли кўрсаткичларига охири кўринмаётган урушлар ҳам катта салбий таъсир кўрсатиб келмоқда. Урушлар XVIII асрда 5,2 млн кишининг ёстиғиви қуритди.

XIX асрғача бұлған даврда демографик жараёнларда сезиларлы сифат ўзгаришлари бўлмаган. Ундан кейинги даврда аҳолининг табиий ҳаракати кўрсаткичларида демографик ўтиш жараёни бошланди. У оила бажарадиган вазифаларнинг кескин ўзгариши, турмушнинг нисбатан яхшиланиши, аҳолининг ёш таркибидаги силжишлар ва бошқа омиллар билан боғлангандир.

Демограф олимлар демографик ўсиш жараёнини 4 та кетма-кет келувчи фазани ўз ичига олишини илмий асослаб берганлар.

Биринчи фаза – учун тугилишнинг юкори даражада сакланиши ва ўлимнинг кескин қисқариши оқибатида вужудга келувчи жуда юкори даражадаги табиий ўсишга хосдир.

Иккинчи фаза – кўп болали оиласдан кам болали оиласга ўтиш, ўлимнинг қисқариши, тугилишнинг эса камайиши натижасида табиий ўсишнинг пасайиши билан ифодаланади.

Учинчи фаза – аввалимбор аҳоли ичидан қариялар сони ва уларнинг ўсиши ҳамда тугилишнинг аста-секин пасайиши натижасида ўлим бирмунча кўтарилади. Мазкур босқичда аҳоли сони жуда кам микдор суратларда ўсади ёки қисқаради.

Тўртинчи фаза – тугилиш ва ўлим кўрсаткичлари тенглашади, аҳолининг ўсиши барҳам топади.

Демографик ўтиш даври даставвал Европада XVIII асрда бошланади. Шунда табиий ўсиш 20–30% га тенг бўлди, буни ҳақиқатан ҳам демографик инқилоб деб аташ мумкин. Чунки 10–20 йил олдин атиги 5–10% га тенг бўлған табиий ўсиш қисқа вақт ичидан 2–3 марта ошди. Ушбу жараён Европада 100–150 йил давом этди.

Жаҳон аҳолисининг сони, динамикаси ва унинг айрим ҳудудлар бўйича тақсимланиши (млн.)

3-жадвал

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	1999	2025
Жами	2516	3019	3694	4433	5246	5702	5982	8054
Оснё	1399	1702	2147	2623	3123	3451	3637	4923
Гарбий Осиё	50	66	86	112	145	168	186	303
Марказий Осиё	496	619	787	972	1215	1355	1451	2101
Жанубий-Шаркий Осиё	182	226	288	356	439	485	520	722
Шаркий Осиё	671	791	986	1183	1324	1442	1481	1798
Россия	113	119	130	138	148	147	147	138
Европа	436	487	527	556	578	581	582	580

Шимолий Европа	78	82	87	89	91	94	95	99
Гарбий Европа	133	154	166	173	180	181	183	188
Шаркий Европа	116	133	146	155	162	162	159	150
Жанубий Европа	109	118	128	139	145	144	145	143
Африка	224	280	361	481	645	720	771	1290
Шимолий Африка	52	65	83	109	140	162	170	249
Гарбий Африка	65	81	106	144	198	159	223	408
Шаркий Африка	63	80	106	142	196	226	235	387
Марказий Африка	27	33	40	52	69	83	94	188
Жанубий Африка	17	21	26	33	42	50	49	57
Америка	331	415	570	612	726	774	815	1083
Шимолий Америка	166	199	227	252	275	193	303	374
Марказий Америка	37	50	68	92	119	126	135	700
Жанубий Америка	111	146	190	239	297	319	339	463
Кариб хавзаси	17	20	25	29	35	36	37	46
Австралия ва океания	13	16	19	23	26	28	30	41

Ундан кейинги даврда Европа мамлакатлари демографик ўтишнинг иккинчи фазосига ўтди. Ҳозир ушбу мамлакатларнинг кўпчилиги демографик ўтишнинг учинчи фазосидадирлар. Бинобарин, Германия, Австрия, Белгия, Италия, Дания, Венгрия, Нидерландия аҳолини оддий тақрор барпо этилиши ҳам айрим йилларда таъминланмаганлиги кузатилмоқда, яъни ўлганларнинг сони туғилган болалар сонидан кўп бўлмоқда. Ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилиги демографик ўтиш жараёнининг 1-фазасини ўтамоқда.

АҚШ, Япония, Канада, Австралия мамлакатлари 2-фазани бошидан кечирмоқдалар. Хитой ва бошқа бир қатор мамлакатлар ушбу 2-фазага ўтиш арафасида турибди. Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё мамлакатларида 1-фазадан 2-фазага ўтиш учун замин тайёрланди, бу жараён якин 10–15 йил мобайнида бошланса, ажаб эмас. Дунё аҳолиси ана шу давр ичida 2,4 марта ўсди. Бундан ҳам юқори кўрсаткич Осиё (2,6) ва Африкага (3,6) хос бўлди. Мазкур кўрсаткич Европада, 1,4 марта га тенг бўлди. Сўнгги йилларда сайёра аҳолисининг мутлақ сони ўртача 3286 млн кишига етмоқда. Аҳоли сонининг юқори суръатлар билан ўзиши Африкада айрим минтақаларда эса Марказий ва Жанубий Осиёда, Марказий Америкада кузатилмоқда. Шу вактнинг ўзида Европанинг айрим

минтақаларыда аҳоли сони жуда паст суръатлар билан ўсмокда ёки деярли ўзгартмаяпты.

3-§. Аҳолининг дунё ҳудудлари бўйлаб жойлашуви ва унинг омиллари

Илмий манбаларда қайд этилишича, Ер куррасида аҳоли яшаб келган масканлар, ареалларнинг кўпчилиги жуда қадимдан бошлаб шаклланиб келган. Дунё ҳудудлари бўйлаб аҳолининг жойлашуви хақидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан 5 минг йил олдинги даврга тааллукли бўлиб, ушбу даврда дунё аҳолисининг 66 фоизи (20 млн киши) Хорижий Осиёда, 17 фоизи (5 млн киши) Африкада, 10 фоизи (3 млн киши) Хорижий Европада, 3 фоизи (1 млн киши) МДҲ давлатларида, 3 фоизи (1 млн киши) Шимолий ва Лотин Америкасида ҳамда 1 фоизи (0,5 млн киши) Австралия ва Океанияда жойлашган экан. Энг қадимги аҳоли масканлари инсон яшави учун зарур биологик ресурслар мавжуд бўлган жойларда, яъни Осиёнинг жануби ва Шимолий Африкада Ўрта Ер денгизидан то Тинч океанинг бўлган ҳудудларда жойлашганлар. Бу ҳудудларда аҳоли жуда узоқ вакт овчилик билан шугулланган. Кейинчалик ушбу ҳудудларда чўллашиш жараёнлари кучайган. Аҳолини овчилик билан яшашлари учун имкониятлар қисқариб кетган.

Эрамизнинг бошларида аҳоли аста-секин дехқончилик ва чорвачилик билан шугуллана бошлайди. Моддий неъматларни ўзлари меҳнат килиб яратишга ўтадилар ва хўжалик юритишнинг ишлаб чиқариш тури етакчилик қила бошлайди. Аҳоли маълум жойларда ўтрок бўлиб яшайдилар, масканлар қурадилар. Натижада, аввал қишлоқ масканлари кейинчалик эса шаҳарлар пайдо бўла бошлайди. Аҳолининг турмуш тарзи, овқатланиши яхшиланади. Инсон ҳаётида ижтимоий ўзгаришлар содир бўлади, ёзув шаклланади, фан ва тиббиёт, маданият ривожлана боради. Аҳолининг турмуш тарзи яхшилангач, юкорида қайд этилганидек, ўлим ҳоллари камаяди, аҳолининг ўртacha умр кўриш мuddати ҳам узаяди. Натижада, ер куррасида аҳоли сони, аҳоли масканлари кўпайиб боради. Аҳоли зичлиги, айниқса, дехқончилик билан шугулланиши учун табиий имкониятлари мавжуд, сугориладиган ерларда чорвачилик билан шугулланиш имкони бор ҳудудларга нисбатан юқори бўлган. Масалан, Нил, Фрот, Дажла, Ганг, Хуанхе дарёлари ҳамда Ўрта Ер денгизи соҳилларида эрамизнинг бошида аҳоли зичлиги 1 км^2 га 10 кишини ташкил этган. Ана шу даврда

кўчманчи чорвачилик ривожланган Осиё ҳамда Африқанинг чўл ва чала чўл зоналарида аҳоли зичлиги 1 км^2 га 1 кишидан тўғри келар эди.

Жамиятнинг тараққий этиб бориши, ишлаб чиқариш усулларининг шаклланиши, жаҳон демографик вазиятида қатор ўзгаришларга олиб келди. XIX–XX асрга келиб, ер юзи аҳолиси жуда юқори суръатлар билан кўпая борди. Аҳолининг дунё ҳудудлар бўйлаб жойлашувидаги ҳам кескин ўзгаришлар содир бўлди. Аҳоли зич ҳудудлардан, айниқса, Европадан Америка ва Океания ҳудудларига кўплаб аҳоли кўчиб кетди. Кейинги икки минг йилликда ер юзида аҳоли жойлашуви кескин ўзгарди. Эрамизнинг дастлабки йилларида сайёрамиз аҳолисининг 82,7 фоизи Европа ва Осиё ҳудудларида жойлашган бўлса, 2000 йилга келиб эса бу кўрсаткич 15 фоизга камайди ва 67,7 фоизни ташкил этди. Америка, Австралия ва Океанияда истиқомат этувчи аҳоли ҳиссаси эса ортиб борди. Эрамиздан кейинги 1000 йилда дунёда 305 миллион аҳоли истиқомат этган бўлса, унинг 63,9 фоизи Хорижий Осиёда, 14,8 фоизи Хорижий Европада, 13,1 фоизи Африкада, 3,3 фоизи МДҲ давлатлари ҳудудида, 4,6 фоизи Америкада ва 0,3 фоизи Австралия ва Океанияда яшаган. 2000 йилда эса дунё аҳолиси сони 6 миллиард 55 миллионга етди ва унинг 59,3 фоизи Хорижий Осиё, 8,4 фоизи Хорижий Европа, 13 фоизи Африка, 4,8 фоизи МДҲ давлатлари, 14 фоизи Америка ва 0,5 фоизи Австралия ва Океания давлатларида истиқомат этадилар [2]. Кейинги минг йилликда Америка, Австралия ва Океания ҳамда МДҲ ҳудудларида истиқомат этувчи аҳолининг салмоги 5 марта кўпайган.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда ер юзи ҳудудлари бўйлаб аҳоли нотекис жойлашган. Сайёрамизда аҳоли жуда зич (1 км^2 га 1000 киши) яшайдиган ҳудудлар билан бир қаторда аҳоли яшамайдиган ҳудудлар ҳам учрайди. Бу ерларда ҳаво ҳарорати жуда паст, сув йўқ ва бошка сабаблар мавжуд. Бундай ҳудудлар ер шаридаги қуруқликнинг 10 фоизини ташкил этади. Уларга Шимолий ва Жанубий кутблар, баландлиги 5000 метрдан зиёд тоғлар ва саҳролар киради. Ер куррасидаги қуруқликнинг 50 фоизи эса аҳоли яшashi учун табиий шароитлар нисбатан пастроқ бўлиб, уларда аҳоли сийрак 1 км^2 га 1 кишидан жойлашгандир. Ушбу ҳудудларга тундра, ўрмон-тундра, шимолий тайга, чўл, чала чўл ва нам экваториал ўрмонлар киради. Қуруқликнинг 25 фоизида аҳоли зичлиги 1 км^2 га 1–10 кишини ташкил этиб, бу ерларда аҳоли

нисбатан сийракрөк жойлашган. Ер куррасидаги куруқликнинг қолган 15 фоизида эса аҳоли зичлиги 1 km^2 га 10 кишидан ошади [3].

Ер шаридаги яшайдиган асосий ҳудудлар 78^0 шимолий кенглик ва 54^0 жанубий кенглик орасида жойлашгандир. Ер юзида аҳоли энг зич жойлашган ҳудудлар жуда қадимдан маданият марказлари бўлиб келган Жанубий, Жанубий-Шаркий ва Шаркий Осиё, Шимолий Африкадаги дарё водийлари ҳамда Европадаги саноат марказлари бўлиб, улар ер шаридаги куруқликнинг бор-йўги 7 фоизини ташкил этадилар. Бу ҳудудда дунё аҳолисининг 4/5 қисми текисликлар ва 500 метргача бўлган баландликларда жойлашганлар. Бундай ҳудудлар ер юзидағи куруқликнинг 28 фоизини ташкил этади.

Ҳозирги даврда (2004 й.) ер куррасидаги куруқликнинг инсон яшави мумкин бўлган қисмida ўртача аҳоли зичлиги 1 km^2 га 48 кишидан тўғри келмоқда. Агар аҳоли 1 km^2 га 50 кишидан тўғри келса, аҳоли зичлиги юкори хисобланади. Аҳоли дунё қитъалари бўйлаб ҳам жуда нотекис жойлашгандир. Маълумотларга караганда, XXI аср бошларида аҳоли зичлиги 1 km^2 га Осиёда 75 киши; Европада 70 киши; Африкада 22 киши; Америкада 19 киши; Австралия ва Океанияда 3 кишини ташкил этмоқда.

Ер юзасида аҳоли жуда нотекис жойлашган. Доимий аҳолиси мавжуд ҳудудлар 430 млн км.кв. доирасида 46 кишини ташкил килади.

Шу вақтнинг ўзида ушбу кўрсаткич Осиёда 116,3 ва Европада 102,5 кишини ташкил этса, Африкада 27,5, Шимолий Америкада 23,8, Жанубий Америкада 19,6 ҳамда Австралия ва Океанияда атиги 3,7 кишига тенг. Умумлаштириб айтганда, ер куруқлик юзасининг атиги 2% да унда мавжуд аҳолининг 70% и истиқомат килади. Аҳоли ниҳоятда зич жойлашган минтақалар каторига Жанубий Шаркий ва Шаркий Осиё, Европа ҳамда АҚШ нинг шимоли-шарқий қисми «Босвони» мегаполиси киради.

Дастлабки учта минтақада аҳоли қадимдан жойлашган бўлиб, у ҳозирги вақтда жуда юкори даражадаги аҳоли зичлигига эга. Бундай ҳолат аввалимбор, бу ерда меҳнатни жуда кўп талаб қилувчи шоличиликнинг қадимдан мавжудлиги, қолганларда эса XVIII-XIX асрларда юз берган саноат инқиёби ҳамда ундан кейинги даврда амалга ошган индустрналлаштириш жараёни билан узвий боғлангандир. Инсонларнинг қадимдан океан ва денгиз

соҳилларида жойлашишига интилиши ҳам муҳим омиллардан биридир. Дунё бўйича аҳоли жуда зич жойлашган ҳудудлар қаторига қўйидагилар киради: Рус, Элзас ва Латарингия ҳамда Париж ва Лондон районлари, Шимолий Италия, Москва райони, Донбасс, Фаргона водийси, Шарқий Хитой, Ҳинд-Ганг текислиги, Ява ороли, Япония ороллари, Нил дельтаси, АҚШ нинг шимоли-шарқи, Буюк кўуллар районлари ва Сансан мегаполиси.

Дунё ҳудудлари бўйича аҳоли жойлашувидағи ўзгаришлар (1950–2000 й.й.)

4-жадвал

Кўрсаткичлар	Аҳоли млн. киши			Аҳоли зичлиги, киши/км ²			Аҳолининг ўсиш темпи, %		
	1950	1975	2000	1950	1975	2000	1950-55	1975-80	2000-05
Йиллар									
Африка	224	414	820	7,4	13,7	27,1	2,2	2,8	2,5
Осиё	1402	2406	3689	44,1	75,7	116,1	1,9	1,9	1,3
Европа	547	676	729	23,8	29,4	31,7	1	0,5	-0,1
Лотин Америкаси	166	320	515	8,1	15,6	25,1	2,7	2,1	1,4
Шимолий Америка	172	244	309	8	11,3	14,3	1,7	0,9	0,7
Океания	13	21	28	1,5	2,5	3,3	2,2	2,1	1,3
Дунё бўйича	2524	4081	6090	18,6	30,1	44,9	1,8	1,7	1,3

Аҳоли сийрак тарқалган ҳудудлар ер қуруқлик юзасининг анча катта қисмини эгаллайди. Шулар қаторига биринчи навбатда, экстремал табиий шароитларга эга бўлган геологик объектлар, чўллар, тропик ўрмонлар, баланд тоғлар, тундра муз ҳудудлари ва бошқалар киради.

Дунёда аҳоли энг юқори зичлиги Шарқий Осиёда жойлашган Хитой-Макаоси (Аомин) давлатида қайд этилади ва бу ерда аҳоли 1 км² га (2004 й.) 20000 кишини ташкил этган. Аҳоли зичлиги бўйича Хитой-Макаосидан кейинги ўринларда Сингапур (7000), Хитой-Гонконг (6181), Мальта (1333), Мальдив ороллари (1000), Бангладеш (981 киши), Барбадос (750), Баҳрайн (700), Фаластин (609 киши), Жанубий Корея (487 киши), Ливан (450 киши), Нидерландия (398 киши), Ҳиндистон (330 киши), Истроил (324 киши), Филиппин (279киши), Вьетнам (245 киши), Буюк Британия (244 киши), Германия (231 киши), Италия (192 киши), Покистон

(200 киши), Нигерия (148 киши), Хитой (135 киши), Польша(118 киши), Европа Иттифоки - 15 (117 киши), Индонезия (114 киши). Европа Иттифоки-25 (114 киши), Франция (109 киши), Туркия (92 киши), Испания (84 киши) ва Миср (73 киши) давлатлари туради.

Аҳоли энг сийрак жойлашган давлатлар Мўгулистан, Австралия, Канада бўлиб, бу давлатларда аҳоли зичлиги 1 km^2 га 2-3 кишини ташкил этади. Дунёда аҳоли сони кўпайиб бориши билан мутаносиб, унинг зичлиги ҳам ортиб боради. 1920 йилда дунёнинг аҳоли яшайдиган куруқлик қисмida ўргача km^2 га 13 кишини ташкил этган бўлса, 1950 йилда 18, 1983 йилда 34, 1999 йилда 45 ва 2004 йилда 48 кишини ташкил этган.

Аҳоли жойлашувида асосий табиий омил бу – сув ресурсларидир. Чунки, инсоннинг яشاши ва хўжалик юритишида сув энг зарур воситадир. Дунё аҳолисининг 1/3 қисми Дунё океани соҳиллари бўйлаб (океандан 50 км узоклиқда) жойлашгандир. Бу худуд дунёдаги куруқликнинг атиги 12 фоизини ташкил этади колос. Дунё аҳолисининг ярмидан кўпи эса Дунё океанидан 200 км узоклиқда бўлган масофа худудида жойлашган. Ер шари бўйича Дунё океани соҳилларида, дарё водийларида пасттекисликларда яшовчи аҳоли салмоғи мунизам ошиб бормоқда.

Дунё мамлакатларининг аҳоли зичлиги

5-жадвал

1975 йил			2008 йил		
№	Давлатлар	Зичлик	№	Давлатлар	Зичлик
Аҳолиси энг сийрак жойлашган давлатлар					
1	Гвиана (Франция)	0.7	1	Гарбий Саҳрон	0.1
2	Ботсвана	1	2	Намибия	2
3	Мўгулистан	1	3	Гвиана(Франция)	2
4	Намибия	1	4	Суринам	2
5	Ливия	1.5	5	Мўгулистан	2
6	Мавритания	1.5	6	Ливия	3
7	Австралия	1.8	7	Мавритания	3
8	Габон	2	8	Ботсвана	3
9	Исландия	2	9	Канада	3
10	Канада	2.3	10	Исландия	3
Аҳолиси энг зич жойлашган давлатлар					
1	Мальта	950	1	Макао-Хитой	20000
2	Барбадос	568	2	Сингапур	7000

3	Бангладеш	533	3	Гонконг-Хитой	6181
4	Бахрайн	411	4	Мальта	1333
5	Мальдив ороллари	400	5	Мальдив ороллари	1000
6	Пуэрто-Рико	348	6	Бангладеш	981
7	Жанубий Корея	345	7	Барбадос	750
8	Нидерландия	333	8	Бахрайн	700
9	Мартиника	330	9	Фаластин	609
10	Бельгия	321	10	Жанубий Корея	487

*Дунёда аҳолиси энг зич ва сибрек жойлашган давлатлар (1 км^2 га киши).

XX аср охири XXI аср бошларида дунё қитъаларининг барчасида аҳолининг 42-73 фоизи дентиз сатҳидан 200 м баланд бўлган пасттексилларда жойлашган. Ер куруқлик юзасининг 15% и умуман ўзлаштирилмаган ва доимий аҳолиси йўқ худудлар ҳисобланади.

Айрим мамлакатлар ичida аҳоли зичлигининг жуда юкори кўрсаткичлари Сингапур (5000 кишига яқин), Бангладеш (1000 кишига яқин), Нидерландия (460), Корея Республикаси (454), Бельгия, Япония ва бошқаларига 200 кишидан ортиқ жами 40 мамлакат, жуда паст кўрсаткичлар Россия, Канада, Австралия, Мавритания, Ливия, Намибия ва бошқаларга хос. Аҳоли жойлашишидаги жуда каттā ҳудудий фарқлар мавжуд мамлакатлар қаторига Россия, Канада, Хитой, Бразилия, Миср, Туркманистон, Токикистон, Индонезия киради.

XX аср охиринда дунё аҳолисининг баландлик зоналари бўйича жойлашуви*

6-жадвал

Материклар	Денгиз сатҳидан баланд зоналarda жойлашган аҳоли саломоги фоизла						
	200 м.гача бўлган техникларда	200-500 м бўлган техникларда	500-1000 м бўлган паст топларда	1000-2000 м бўлган ўргачка баландликда	2000 м дан баландликда	Жами	
Европа	69	24	7	0	0	100	
Осиё	56	24	12	7	1	100	
Африка	32	24	21	21	21	100	
Шимолий Америка	47	33	8	8	4	100	
Жанубий Америка	42	15	23	9	11	100	

Австралия ва Океания	73	18	8	1	0	100
Жами қуруқликда	56	24	12	7	1	100

*Манба: Максаковский В.П. Географическая картина мира ч. 1. - Ярославль; Верхневолжское издательство, 1996; Симагин Ю.А. Территориальная организация населения. М, 2004 -стр. 48.

Дунё аҳолисининг вертикал минтақалар бўйича ҳам нотекис тақсимланган. Аҳолининг ярмидан ортиқ қисми (56% и) мутлақ баландлиги 250 метргача бўлган текислик ва нотекисликларда истиқомат қилади. Салкам чорак қисми (24%) 200–500 м баландликка эга текислик ва қирраларга тўғри келади. Демак, ер шари аҳолисининг 80% и мутлақ баландлиги 500 метргача бўлган ҳудудларда жойлашган. Шу вақтнинг ўзида 2000 метрдан баланд ҳудудларга ер шари жами аҳолисининг атиги 10% и тўғри келади. Умуман олганда, аҳоли сони ва улуши баландлик ошган сари камайиб боради. Лекин бу қонуният Жанубий Америкада ўз ифодасини топмайди. Бундан ташқари, Осиё китъаси билан жами қуруқлик юзасига хос бўлган кўрсаткичлар бир хил микдорлар хослиги билан ажralиб туришини таъкидлаб ўтиш лозим.

Океан ва денгиз соҳиллари, дунё водийларидағи пасттекисликларда жойлашган аҳоли салмоғи дунё аҳолисининг таркибида мунтазам ортиб бормоқда. Соҳилларда аҳолининг концентрациялашуви жараёни ҳамон давом этмокда. Бу ҳол сув ресурсларининг инсон ҳаёти учун нақадар муҳимлиги билан боғлиқдир.

4-5. Дунё аҳолисининг дунё қитъалари бўйича тақсимланishiغا хос ҳусусиятлар

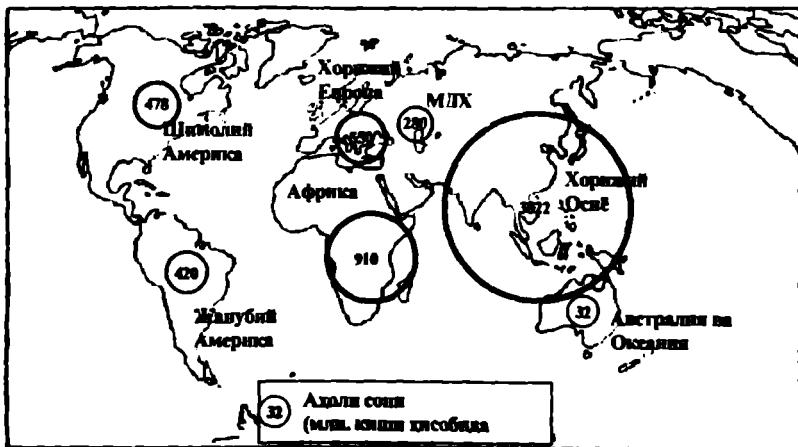
Дунё аҳолисининг 1000 йилдан 2008 йилгача бўлган ўсишига назар ташласак, аҳоли энг тез кўпайган давр XX асрдир. Агар ер шари аҳолисининг бир миллиардга етиши учун салкам 850 йил керак бўлган бўлса. 2 миллиардга етиши учун 85 йил, 3 миллиардга етиши учун 25 йил, 4 миллиардга ўтиши учун 15 йил, 5 миллиардга ўтиши учун 20 йил ва 6 миллиардга ўтиши учун 15 йил вақт керак бўлди. Сайёрамиз аҳолисининг кўпайиб бориши унинг алоҳида ҳудудлари бўйича ҳам фарқ қилади. Европада XIV асрнинг ўрталаридан фан ва техника ривожланди. Илмий манбаларда, ушбу даврни Европа учун «уйғониш» даври, деб қайд этилган.

Европа дунё қитъалари ичida аҳолининг ўртacha зичлиги юқори ҳудуд ҳисобланади. Аҳоли зичлиги Европанинг шаҳар-

ларида юқори бўлиб қишлоқ ҳудудларидан кескин фарқ қиласи. Бу китъада аҳоли умуман яшамайдиган ҳудуд йўқ. Европада аҳолиси нисбатан сийрак жойлашган ҳудудлар Исландия ва Норвегия давлатлари бўлса, аҳолиси энг зич жойлашган Нидерландия (Голландия) ва Бельгия давлатларидир. Аҳоли зичлиги бўйича Мальта давлати алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу ерда аҳоли зичлиги 1 km^2 га 1000 кишидан ортади. Малтада ичишга яроқли сув жуда танқис бўлиб, у сотилади. Тоза сувнинг қиммати ҳатто винодан ҳам юқори туради. Европада аҳоли энг зич жойлашган ҳудуд Рейн дарёси водийсидир. Бу ер жуда ҳосилдор лёссимон тупроқлардан таркиб топган бўлиб, дехқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиш учун жуда қулайдир. Шунингдек, Дунай дарёси водийси бўйлаб ҳам аҳоли зичлиги нисбатан юкоридир.

Европада урбанизация даражасининг юқорилиги шахар⁺ ва қишлоқ ҳудудлари аҳолиси зичлигидан кескин фарқ килишина олиб келган. Ўз навбатида, қишлоқ ҳудудларида ҳам аҳоли зичлиги ўзаро фарқ қиласи. Масалан, Малтада қишлоқ аҳолиси 1 km^2 га 100 кишидан ортиб боргандга, Европанинг шимолий ҳудудларида аҳоли сийрак жойлашган. Чунки бу ерлар иклими совук бўлиб, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун унчалик қулай эмас. Шундай бўлсада, Европада аҳоли зичлиги 1970–2004 йилларда 1 km^2 га 94 кишидан 123 кишига ошган.

Дунё аҳолисининг мянтақа ва китъалар бўйича тақсимланиши 1-карта чизма

Фан-техниканинг ривожланиши туфайли Европада ишлаб чиқаришда қўл кучи ўрнига техникалардан фойдаланиш аҳоли ижтимоий-иктисодий шароитини мәълум даражада яхшиланишига олиб келди. Аҳоли сони олдинги даврларга нисбатан тезроқ суръат билан кўпая борди. Лекин Европанинг, баъзи худудларида тарқалган эпидемиялар (1624, 1639 йилларда ўлат ва вабо), очарчиликлар (Италияда 1739–1741 йиллардаги картошка очарчилиги) ва урушлар (Туркия ва Болқон уруши XVI асрда; 1618–1648 йиллардаги 30 йиллик уруш, 12 йил давом этган испан мероси учун урушлар 1701–1713 йиллар) аҳоли сонининг кўпайиб боришига салбий таъсир этган албатта. Шунингдек, Европа аҳоли сони динамикасига эмиграция ҳам таъсир кўрсатди. Американинг кашф этилиши жуда кўп испанлар, португаллар, инглизлар, голландлар ва французларнинг Америкага кўчиб кетишига сабаб бўлган. XVI–XVIII асрларда Европадан Америкага 2 миллиондан кўп аҳоли кўчиб кетган.

Шундай бўлсада, Европа аҳолиси XVI–XVIII асрларда олдинги даврларга нисбатан юқори суръат билан кўпайиб борган. Масалан, 1700 йили Европа аҳолиси таҳминан 100 миллион киши бўлса, 1800 йилда бу кўрсаткич 150–160 миллионга етган. Франция, Англия, Германия ва Испания Европанинг аҳолиси энг кўп давлатларидан бўлганлар. XIX аср Европа аҳоли тақрор пайдо бўлишида янги босқичга ўтган. Ўлимнинг камайиб бориши, аҳоли ўртача умр кўриш муддатининг узайиши ва тугилишнинг нисбатан юқори даражада сақланиб туриши аҳолининг табиий кўпайишини юқори даражага олиб чиқди. Ушбу даврда Европада тугилишнинг умумий коэффициенти 35–40 промилле, ўлим эса 20–25 промилле атрофида бўлган. Аҳоли табиий ўсиши ҳар 1000 кишига 15–20 кишини ташкил этган. Европадан Америкага аҳоли эмиграциясининг кўпайиши, Франция императори Наполеоннинг урушлари аҳоли сонининг кўпайишига салбий таъсир этган.

Лекин аҳолининг табиий кўпайишининг юқорилиги туфайли Европа аҳолисининг умумий сони динамикасида камайиш кузатилмайди. XIX асрда Европадаги кўп сонли аҳолига эга бўлган давлатлар Франция, Буюк Британия, Германия аҳолиси 1,5–2 баробарга кўпайган.

XX аср Европа аҳолисининг тақрор барпо бўлишида янги босқич бўлди. Европадаги қатор давлатларда XX асрнинг иккинчи ярмида тугилиш кескин камайиб борди. Тугилиш билан бир

қаторда ўлим ҳоллари ҳам қисқарди. Аҳолининг тақрор барпо бўлишида янги демографик ўтиш даври бошланди. Натижада, Европада аҳоли сонининг ўсиш суръати бирмунча камайди. 1900–1950 йилларда Европа аҳолиси ҳар йили ўртача 1,8 миллион атрофида кўпайган бўлса, 1970–2000 йилларда эса, бу кўрсаткич 1,2 миллионни ташкил этган. Ҳозирги даврда (2005 й.) Европа аҳолиси 728 миллионга етган ва бу кўрсаткич дунё аҳолисининг 11,4 фоизини ташкил этади.

Осиё – дунёнинг энг кўп сонли аҳоли истиқомат эттаётган худудидир. XX асрга қадар бўлган давр учун Осиё аҳолисининг сони ҳақидаги аниқ маълумотлар деярли йўқ. Тахминларга кўра, XVI–XVIII асрларда Осиё аҳолисининг умумий ўсиш суръати Европа аҳолисининг ўсиш суръатига жуда яқин бўлган. Чунки, Осиёда ушбу даврлар нисбатан тинч, йирик кирғин-барот урушлар бўлмаган давр ҳисобланади. Осиёнинг баъзи давлатлари демографик жаҳаёнларида кескин ўзгаришлар кузатилади. Масалан, Японияда оиласларда фарзанд туғилишини назорат этиш бошланди. Натижада аҳолининг табиий кўпайиш суръати секинлашди ва аҳоли сони ҳам мос равища нисбатан кам суръатда кўпайди. XIX аср бошларида Осиёнинг энг кўп сонли ҳудуди Хитойда аҳоли сони 300–350 миллион, Ҳиндистонда 150–210 миллион, Японияда - 27–30 миллион кишини ташкил этган.

XIX асрда Осиё давлатларининг кўпчилигига янги сиёсий ўзгаришлар юз берди ва уларнинг кўпчилиги мустамлакаларга айлантирилди. Мустамлакачилик аҳоли ижтимоий-иктисодий ҳаётига салбий таъсир этган. Дехқонларнинг асосий қисми ерсиз колдилар, ҳунармандчиллик, ишлаб чиқариш маълум даражада сустлашган. Бу ҳолатлар аҳолининг табиий кўпайиш суръатига салбий таъсир этган. Очарчилик, эпидемия ва мустамлакачиларга қарши урушлар натижасида аҳоли ўртасида ўлим ҳоллари кўпайган. Миллионлаб аҳоли юкоридаги омиллар натижасида кирилиб кетган. XIX асрнинг охирида Ҳиндистонда 20 мартаға яқин очарчилик бўлиб, уларда қарийб 20 миллион атрофидаги аҳоли ўлган. Ана шу даврда (1887 й.) Хитойнинг Шимолий районларида ҳам очарчилик бўлиб, 4–6 миллион киши ҳалок бўлган. XIX асрда Осиёнинг қатор ҳудудлари аҳолисида туғилиш 45–50 промиллени, ўлим эса 40–45 промиллени ташкил этган. Аҳолининг табиий ўсиши жуда паст бўлиб, 5–10 % нигина ташкил этган. Натижада, Осиё аҳолисининг сони жуда секинлик билан

күпайган. 1900 йилларда Осиё аҳолисининг сони 900–1000 миллион кишидан ошган. Шу жумладан, Хитойда аҳоли сони 400–500 миллион, Ҳиндистонда 285 миллион ва Японияда 44 миллионга етган.

ХХ асрда Осиё мамлакатларининг кўпчилигига аҳоли ўлимининг кескин камайиши кузатилади. Натижада, Осиё аҳолисининг сони кўпайиб борди. 1900–2000 йилларда Осиё аҳолиси сони 950 миллиондан 3585 миллионга етди ёки 3,6 марта кўпайди. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ХХ асрнинг иккинчи ярмида Ҳитой, Ҳиндистон каби аҳоли кўп сонли давлатларда туғилишини назорат этиш давлат сиёсати даражасида олиб борилиши аҳолининг ўсиш суръатини бирмунча секинлашишига олиб келди. Осиё аҳолисининг дунё аҳолиси таркибидағи салмоғи 1000–2000 йилларда 63,9 фоиздан 59,3 фоизга тушди. Ҳозирда (2005 й.) Осиёда дунё аҳолисининг 60,6 фоизи истиқомат қилмоқда.

Осиёда дунё аҳолисининг энг асосий қисми яшайди. Шарқий Осиёда Япония, Ҳитой, Корея, Жанубий Осиёда эса Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш каби давлатлар жойлашган бўлиб улар дунёдаги аҳоли зичлиги бўйича энг юқори ўринларни эгаллайдилар. Осиё аҳолисининг асосий қисми Ҳинди-Ҳитой ярим оролида ва Индонезия оролларида жойлашган бўлиб, уларда аҳоли зичлиги 1 км² га 400-500 кишига тенг. Фарбий Осиёдаги Арабистон ярим оролида, Марказий Осиёда, айниқса, Мўгулистанда аҳоли сийрак жойлашган бўлиб, 1 км² га 2-3 кишини ташкил этади. Осиёда дунё кишлоп аҳолисининг катта қисми истиқомат этиб, улар кишлоп хўжалиги, айниқса дехқончилик учун кулай ерларга Ҳитойдаги йирик дарёлар, Ганг, Брахмапутра, Меконг, Хуанхе водийларига, Кореянинг жанубий қисми, Япония ва Ява оролларига жойлашганлар. Бу ҳудудлар майдони 2.5 млн.км² бўлиб, уларда тахминан 2 миллиарддан ортиқ аҳоли яшайди. Аҳоли зичлиги Ҳинд ва Ганга водийларида, Хуанхе ва Янцзы дельталарида жуда зич бўлиб 1 км² га 1000–1500 кишини ташкил этади.

Осиёда аҳоли доимий яшамайдиган төгли ҳудудлар (Тибет, Ҳиндикуш, Ҳимолай тоғликлари) ва чўллар, чала чўллар (Руб-ал-Хали, Такла-Макон, Гоби чўллари) ҳам мавжуддир. Афғонистон, Сурия, Эрон, Туркия давлатлари ҳудудларида ҳам аҳоли жуда сийрак жойлашган. Чунки бу ҳудудлар табиий шароити ҳам дехқончилик учун унча кулай эмас. Бу ерларда асосан аҳоли кўчманчи чорвачилик билан шугулланадилар.

Африка – инсон аждодларининг энг қадимий масканлари шаклланган шу билан бир қаторда аҳолиси ер куррасининг қатор ҳудудларига нисбатан жуда сийрак жойлашган ҳудуд 1970–2004 йилларда Африка аҳолисининг ўртача зичлиги 1 km^2 га 12 кишидан 29 кишига етган. Африкада аҳолининг сийрак жойлашуви бир томондан табиий шароитнинг қишлоқ хўжалиги учун қулай эмаслиги, ичимлик ва сугориш учун сув танқислиги бўлса, иккинчи томондан Африка давлатларининг жуда узоқ давр Европа давлатлари мустамлакаси бўлиб келганлигидир, чунки колония шароитида аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражаси секинлашган. Ушбу жараён эса аҳолининг табиий ўсишига, ўртача умр қўриш муддатига салбий таъсир этаган. Натижада, аҳоли сони секин кўпайди ва аҳоли зичлиги ҳам ўнга мос тарзда ўзгарган. Жуда кўп Африка давлатларида аҳоли зичлиги 1 km^2 га киши атрофида тўғри келган. Аҳолининг энг юкори зичлиги Маврикий, Реюньон ва Виктория кўли атрофида жойлашган Руанда ва Бурунди давлатларида (1 km^2 га 400-450 киши), аҳоли энг сийрак жойлашуви эса Ботсвана, Ливия ва Намибия давлатларида (1 km^2 га 2-Зикиши) кузатилади.

Африкада ҳам аҳоли жойлашуvida сув ресурсларининг асосий омил эканлиги яққол кузатилди. Нил дарёси водийларида, Гвинея кўлтиғи, Тунис, Жазоир ва Марокашнинг соҳил бўйларида аҳоли зич жойлашган Саҳрои Кабир, Калаҳари ва Ливия чўлларида, тропик ўрмонларда аҳоли жуда сийрак, батъзи чўлларда умуман аҳоли яшамайди. Африканинг батъзи ҳудудларида аҳоли жуда хотекис жойлашган. Бундай ҳол, айниқса, Африканинг Шимолий кисмига характерлидир. Бу ерда аҳоли энг зич жойлашган - Ўрта Ер денгизи соҳиллари билан аҳолиси жуда сийрак Саҳрои Кабир чўли мавжуддир. Шунингдек, Марокашнинг шимоли-гарбида унинг аҳолисининг 90 фоизи истиқомат этади ва аҳоли зичлиги 1 km^2 га 200 кишидан ортиқ, жануби-шаркий қисмидаги төғ ва чўл ҳудудларида аҳоли зичлиги 1 km^2 га 1 кишини ташкил этади.

Африка аҳолиси сонининг кўпайиб боришида унинг табиий шароити билан бир қаторда ижтимоий аҳволи ҳам асосий омил ҳисобланади. Ўрта асрларда Шимолий Африкага арабларнинг босқинчилик юришлари туфайли жуда кўп аҳоли қирилиб кетган. Бу китъа аҳолиси асосан Фарбий Судан ва Шарқий Африка аҳолиси ҳисобига бирмунча кўпайган. Шарқий Африкада араб

султонликлари ташкил топиб, Осиё давлатлари, айниқса, Ҳиндистон билан савдо-сотиқ ривожланган.

Иккинчи минг йилларда Африка халқининг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги яна кескин ўзгаришлар содир бўлган. Африкани европаликлар томонидан мустамлакага айлантирилиши натижасидаги урушлар, африкаликларни кулларга айлантириб сотилиши, уларнинг оғир турмуш шароити, очлик, иссиқ иклим шароитида турли юқумли касалликларнинг тез-тез тарқалиб туриши натижасида аҳоли ўртасида ўлим кўрсаткичлари юқори даражада бўлган. 1650–1800 йилларда Африка аҳолиси тахминан 100 миллиондан 90 миллионга камайган.

XVI–XVII асрларда Африкадан негрларни кул қилиб, Америкага олиб кетилиши ҳам Африка китъаси аҳолиси сонига салбий тъясир этган. Айниқса, Шимолий Америкадаги инглиз колонияларига Африкадан миллионлаб негрларни кул қилиб хайдаб келишган. 1680–1786 йилнинг ўзида Шимолий Америкага Африкадан 2 миллион негрлар келтирилган. Юзлаб негрлар йўлда ҳалок бўлишган ва кул сифатида сотиб юборилган. Юқорида қайд этилган ҳолат натижасида Африканинг Ангола, Мозамбик ва Фарбий Судан каби давлатларида аҳоли жуда камайиб кетган.

XIX асрга келиб, Африканинг ижтимоий-сиёсий аҳволи бирмунча яхшиланди. Қатор давлатлар мустамлака тузумидан озод бўлдилар. Дунёда инсон хукукларини, миллатлар манфаатини химоя этиш ташкилотлари ташкил топиб, фаолият кўрсата бошлади. Африка халқларининг ҳимоя қилиниши, уларга тиббий кўрсатиш, билим олишларига имкониятлар яратила бошланди. Натижада китъа аҳолиси ўртасида ўлим ҳоллари камайди. Тугилишнинг юқори даражада бўлиши ва ўлимнинг камайиши Африка аҳолисининг тез суръатлар билан кўпайишига олиб келди. 1900 йил Африка аҳолиси тахминан 130 млн. кишини ташкил этган. 1900–2000 йилларда эса китъада аҳоли сони 6 марта кўпайди ва 790 миллионга етди. XX аср Африка аҳолисининг энг юқори суръат билан кўпайган давридир. 2005 йил маълумотларига караганда, Африка аҳолисининг сони 885 миллионни ташкил этиб, бу кўрсаткич дунё аҳолисининг 13,8 фоизини ташкил этди [5].

Илмий манбаларда ёзилишича, Америка Христофор Колумб томонидан кашф этилган даврга қадар, 25 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган. Аҳолисининг асосий қисмини ацеклар (Марказий Мексика) давлатида ва инклар империясида (Перу) яшаганлар.

Америка аҳолисининг туб ҳалқи ҳиндулар бўлиб, улар кичик-кичик қабилаларга бирлашганлар. Ҳозирги АҚШ ҳудудида 1 миллионга яқин ҳиндулар яшаган.

Американинг европаликлар томонидан босиб олиниши учун бўлган урушлар натижасида туб аҳоли бўлмиш ҳиндуларнинг кириб юборилишига сабаб бўлган. Масалан, Кариб дengизи ҳавзасидаги оролларда 1 миллиондан ортиқ ҳиндулар яшаган. XVI аср ўрталарида европаликларнинг босқинчилик урушлари туфайли маҳаллий аҳоли вакилларидан бир неча юз кишигина қолган холос. Мексикада эса XIX аср бошларида 1,5 млн. АҚШда XIX аср охирларида 200 минг ҳиндулар яшаганликлари ҳақида маълумотлар мавжуд. Америка туб аҳолисининг камайиб кетишига уларнинг европаликлар томонидан аёвсиз кириб ташланиши билан бирга, европаликлар олиб келган эпидемиялар «янги касаллиқлар» (кизамиқ, вабо, тошмалар), плантациялардаги оғир, антисанитария шароитдаги меҳнатлар ҳам сабаб бўлган.

Америка ҳам ер шаридаги аҳолиси нисбатан сийрак жойлашган ҳудуддир. Бу ерда аҳоли зичлиги 1970–2004 йилларда 1 км^2 га 12 кишидан 22 кишига етган. Американинг аҳоли зичлиги бўйича дунёдаги тутган ўрни Африкага якинdir. Шимолий Америкада аҳоли Жанубий Америкага нисбатан сийракроқ жойлашган. АҚШнинг Атлантика океани соҳилларида Род-Айленд, Нью-Жерси, Пенсильвания штатларида аҳоли зич жойлашган. Гарбга борган сари аҳоли зичлиги камая боради. Миссисипи водийсидан сўнг тоғли ҳудудлар бошланади ва бу ерларда аҳоли жуда сийрак бўлиб, 1 км^2 га аҳоли зичлиги 1 кишидан тўғри келади. Тинч океани соҳилларида, айниқса, Калифорнияда аҳоли зичлиги яна ортиб боради. Канадада ҳам аҳоли нисбатан сийрак жойлашган бўлиб, аҳоли 1 км^2 га 3 кишидан тўғри келади. Канаданинг жуда катта майдонини тайга ва тундра зоналари эгаллаган. Канаданинг шимолий қисми, арктик оролларда, АҚШ га тегишли Аляска ярим оролида аҳоли жуда ҳам сийрак жойлашган ва баъзи ҳудудларда аҳоли умуман яшамайди.

Жанубий Америкада ҳам аҳоли асосан сув ресурсларига яқин, океан соҳилларида жойлашган. Бразилиянинг Сан-Пауло штатида ва шарқий қисмida, Парана пасттекислигида аҳоли нисбатан зичроқ жойлашган бўлиб 1 км^2 га 50-55 кишини ташкил этади. Кариб дengизи ороллари ва Бермуд оролларида ҳам аҳоли зич жойлашган. Аҳоли зичлиги юқорида қайд этилган оролларда 1 км^2

га 300–400 кишидан ортиқ. Амазонка водийсінінг тропик ўрманлар ва ботқоқликлар билан қолланған қисми, баланд Анд тоглари ва Атакама чүлида эса ахоли деярли яшамайды.

Америка ахолиси сони XIX аср бөшигә қадар, асосан Европадан келган иммигрантлар келиши ва Африкадан күплаб негр-кулларни олиб келиниши ҳисобига секинлик билан күпайған. Ушбу даврда Америка қитъасыда 25 миллион атрофида ахоли бўлиб, уларнинг 18 миллиони Лотин Америкасыда, 5,3 миллиони АҚШда яшаганлар.

XIX асрда Европадан Америкага күчиб келувчилар сони яна хам күпайди. Иммигрантларнинг асосий қисми иқтисодий ахвол яхшироқ бўлган АҚШ га қаратилган эди. XIX асрнинг иккінчи ярмида (1821–1900 йилларда) АҚШга келган иммигрантлар сони 20 миллион атрофида бўлган. АҚШ ахолиси иммигрантлар ҳисобига жуда тез суръат билан күпайиб борган ва 1900 йилда 76 миллионга етган ва уларнинг таркибида 10 миллион атрофида негрлар бўлганлиги қайд этилган.

Канада ҳудудларига ҳам XIX асрда иммиграция жараёни кучайди. XIX аср бошларида Канадада бор йўғи 300 минг атрофида ахоли истиқомат қилган бўлса, 1851 йили ахоли сони 1,8; 1900 йилда эса 5,8 миллионга етди. Аср бошида факат Канадага дастлаб Европадан келган француз эмигрантлар ахолининг асосий қисмини ташкил этган эди. XIX асрнинг иккінчи ярмида АҚШ ҳудуди тамоман згаллаб олингач, иммигрантлар оқими Канадага қаратилади. Лотин Америкаси давлатлари ахолиси эса XIX асрларда АҚШ ва Канада ахолисига нисбатан секинрок күпайған. Асосан ҳолининг күпайиши табиий ўсиш ҳисобига содир бўлган.

Бу даврда Европадан иммигрантларнинг келиши Шимолий Америкага нисбатан камрок бўлган. Иммигрантлар асосан Аргентина, Бразилия ва Уругвай давлатларига келганлар. 1900 йилда Лотин Америкасыда 60–65 миллион ахоли истиқомат қилган. 1850–1900 йилларда бутун Америка қитъаси ахолиси 65 миллион кишидан 145 миллион кишига күпайған ёки 2,2 марта ошган. 1900–2000 йилларда эса ахоли сони 6 марта күпайди. Бу давр Америка ахолисининг энг юқори суръат билан күпайған давридир. Ахоли сонининг ортиб бориши дунё ахолиси таркибида унинг хиссасини 3 баробар кўтарилишига сабаб бўлди. 2005 йил Америкада дунё ахолисининг 13,7 фоизи яшамоқда. 1000 йилда бу кўрсаткич 4,6 фозини ташкил этган эди.

Океания ва Австралия ахоли зичлиги бўйича дунёда энг охирги ўринда туради. 1970–2004 йилларда ахоли зичлиги 1 км² га 2,5 кишидан 3,8 кишига етган. Лекин материкнинг ичидаги ахоли жуда нотекис жойлашган. Океания оролларида ахоли зичлиги нисбатан юкори. Гуам оролларида ахоли зичлиги 1 км. га 200 кишидан ортиқ бўлса, Фарбий Самоада – 50 кишидан ортиқни ташкил этади. Австралиядаги эса ахоли унинг Шарқий, Жанубий-Шарқий ва Жанубий-Фарбий қисмида, Янги Жанубий Уэлс, Виктория ва Квинсленд штатларида зич жойлашган. Бу худудларда Австралияниң 80 фоиздан кўп ахолиси истикомат қиласди. Марказий ва Шимолий Австралиядаги жойлашган чўл худудларида маҳаллий туб ахоли-австралийлик аборигенлар яшайдилар. Улар жуда кам бўлиб, зичлик ҳам нисбатан пастдир. Шунингдек, Янги Гвинеяниң жанубий қисмида ҳам ахоли сийрак жойлашган. Чунки бу худудлар майдонида ҳам табиий шароит инсон яшаши учун нокулай бўлиб, тропик ўрмонлар ва ботқоқликлардан иборатдир.

Ахолининг ер юзи бўйлаб жойлашуви катор омиллар билан боғлиқ. Уларга табиий шароит, ахоли манзилгоҳлари шаклланишининг тарихий хусусиятлари, демографик ўтишининг ҳозирги босқичи, ривожланиш даражаси ва хўжалик таркиби каби социал-иктисодий омилларни киритиш мумкин. Ахолининг жойлашуvida энг асосий омил бу табиий шароитдир. Дунё ахолисининг асосий қисми инсон яшаши учун қулай табиий шароитга эга бўлган мўтадил, субтропик ва тропик иқлим зоналарининг қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиш имконияти бор худудларида жойлашганлар.

Австралия ва Океания ҳудуди ахолисига оид маълумотлар демографик манбаларда, XVIII асрнинг иккинчи ярмига тааллуқлидир. 1788 йилда ушбу китъада 200–300 минг маҳаллий ҳалклар (aborигенлар) яшаганлар. Океанияда эса XVIII аср ўргаларида 3 миллион киши бўлганилиги тахмин этилади. Бу худудда ҳам ахоли шаклланишида Америка қитъасига ўхшаш европаликларнинг келиши билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар катта таъсир этган. Европаликлар билан тўқнашувлардан, эпидемиялардан Австралия ахолисининг жуда кўп қисми кирилиб кетган. XIX асрнинг охиридан Австралиядаги 100 минг нафар аборигенлар кўлган холос. Шунингдек, янги зеландиялар ҳам XVIII асрнинг охиридан XIX асрнинг охирги чорагига қадар 200–250 мингдан 37,5 минг кишига камайиб кетган. XVIII асрнинг

охиридан XIX асрнинг охирига қадар, гавайиликлар сони 300 мингдан 31 мингга кисқарган.

XIX асрнинг охиридан бошлаб, Австралия ва Океания аҳолиси аралаш миллатлар ва европаликлар ҳисобига бирмунча кўпая бошлади. Айниқса, Австралия ва Янги Зеландия аҳолиси асосан европаликлар ҳисобига кўпайиб боришининг асосий сабаби Австралия ва Океанияда янги конларнинг топилиши ва ўзлаштирилиши эди. Европада ишлари юришмаган камбагал ва ўртаҳол кишилар тезда бойиб кетиш мақсадида бу ерга кўплаб кўчуб келишган. 1800–1850 йилларда Австралияга келган иммигрантлар сони 5 мингдан 405 мингга етган. Иммиграция ҳисобига Гавайи, Фиджи, Янги Каледония аҳолиси ҳам кўпая бошлади. Натижада, Австралия ва Океания аҳолисининг дунё аҳолиси таркибидаги салмоги деярли 2 баробар кўпайди. 1900 йилда бу худуд аҳолиси 6 миллион кишини ташкил этган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 30 миллионга етган. Ҳозирги кунда (2005 й.) Австралия ва Океания аҳолисининг сони 33 миллионни ташкил этмоқда.

5-§. Жаҳон аҳолисининг ирқий этник ва диний таркиби

Инсон ирқи – бу ўхшаш авлоддан авлодга ўтувчилик ташкил (тери-гавда) белгиларига эга, тарихий шаклланган одамлар гурухидир. Ҳозирги вақтда учта асосий европоид (ок), негроид (кора)ларга монголоид (сарик) иркларга ажralиш қабул қилинган. Айрим ҳолларда тўртингчи австролоид ирқи ҳам ажратилади. Катта ирклар тарқалган худудлар ўртасидаги чегаралар одатда аниқ бўймасдан бир-бирига киришиб кетган. Ана шундай худудларда иркларнинг аралаш ўткинчи шакл ва типлари ҳосил бўлади. Дунё аҳолиси ижтимоий- иқтисодий ва маданий тараққиётининг ҳар хил боскичларида турувчи ҳалқлардан этнослардан иборатdir. Этноснинг энг юқори даражаси миллат худуди иқтисодиёти ва маданияти тилнинг баркарор тарзда умумийлиги бўйича ажralиб турувчи инсонлар йигиндисидан иборат. Усуllар асосида миллаттага ҳос умумий жиҳатлар миллий ўзлигини англаш ҳиссиети шаклланади. Дунёда уч-тўрт минг ҳалқ бўлиб, уларнинг ичida аҳолисининг умумий сони юздан ҳатто ўнтадан ошмайдиган майдада златларда (Хиндистонда тоза, Бразилияда ботанузда ва бошқалар) сони ўн миллион ва юз миллиондан зиёд бўлган йирик миллатлар

мавжуддир. Шулар қаторига хитойлар, японлар, бразилияликлар, АҚШ америкаликлари, руслар, ҳиндистонликлар, бенгаллар, панжобликлар, бехариар ливанликлар, немислар ва бошқалар киради.

Миллий таркиби хилма-хил бўлган Осиёда дунёда сони энг кўп бўлган ҳалқлар яшайди. Осиёда мутлақ сони 1 млн. дан ортиқ 110 га яқин миллат бўлиб, уларнинг умумий микдори китъя аҳолисининг 98 фозини ташкил этади. Осиё мамлакатларининг аксарияти, кўп миллатdir. Ҳиндистон ва Индонезия давлатларида 15 тадан ортиқ ҳалқ, Филиппинда деярли 100, Вьетнам ва Хитойда 50 дан ортиқ, Эрон, Афғонистон, Таиландда 30 ортиқ ҳалқ истиқомат қиласди. Аҳолининг этник ранг-баранглиги баъзи бир ҳалқлар тарқалган ҳудудларнинг давлат чегараларига ҳудудларда компакт ҳолда яшайди.

Миллат, ҳалқ ва элатларнинг ана шундай жудудий тарқалганилиги ва жойлашганлиги айрим мамлакатларда этник муносабатлар мураккаб тус олишига сабаб бўлади. Баъзи мамлакатларда эса бундай ҳолат этник низолар можароларга олиб келганда сиёсий вазиятнинг кескинлашувига сабаб бўлган (Яқин Шарқ минтақаси, Туркия, Россия, Хитой, Индонезия, Малайзия, Ҳиндистон, Руанда, Бурунди ва бошқалар).

Дунё мамлакатлари аҳолисининг миллий таркиби ва этник муносабатларининг ҳусусиятига кўра қатор гуруҳларга тақсимлаш мумкин.

Биринчи ғурӯғта бир миллатли, яъни асосий миллати жами аҳолисининг 95 фоиздан ортиқ қисмини ташкил этувчи мамлакатлар, буларга Европада Исландия, Ирландия, Норвегия, Дания, Германия ва бошқалар. Осиёда Япония, КХДР, Корея Республикаси, Бангладеш, Монголия, Яман, Оман, Қатар ва бошқалар. Африкада Миср, Ливия, Сомали, Мадагаскар, Жанубий Африкадаги деярли барча мамлакатлар киради.

Иккинчи ғурӯғни ушбу кўрсаткич 70-95 фоизгача бўлган мамлакатлар Буюк Британия, Франция, Финляндия, Руминия, Жазоир, Марокко, Зимбабве, Мавритания, Испания, Ботсвана, Хитой, Вьетнам, Камбоджа, Туркия, Сурія, Ирек, Шри-Ланка, Сингапур, АҚШ, Австрия, Янги Зеландия ва бошқалар ташкил этади. Шулар қаторига Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон, Озарбайжон давлатлари ҳам киради.

Учинчи гуруж мамлакатларида Эрон, Афғонистон, Грузия, Қирғизистон, Қозоғистон, Покистон, Малайзия, Лаос, Марказий, Шарқий ва Жанубий Африка мамлакатлари ва бошқалар асосий миллат умумий жами аҳолининг ярмидан ками ёки ортиқ бироқ 70% дан паст кўрсаткич билан ифодаланади.

Тўртингчى гуружда аҳолиси бир неча йирик мамлакатларга эга, лекин улардан бирортасининг улуши сезиларли бўлмаган мамлакатлар тўпланган Ҳиндистон, Индонезия, Филиппин, Россия, Швейцария, Ғарбий Европа, Африка мамлакатлари ва бошқалар. Маълумки, XX асрнинг сўнгти чораги давомида этник таркиби мураккаб бўлган мамлакатларда миллатлараро муносабатлар мураккаблашди. Ҳар хил можаролар ва зиддиятлар вужудга келди. Шуларнинг барчаси ҳар хил тарихни ва ижтимоий сиёсий сабабларга эга. Бинобарин, европаликлар томонидан босиб олиниб, кейинчалик мустақилликка эришган мамлакатда туб ва маҳаллий миллат вакилларини камситиш ҳоллари учраб туради.

Зиддиятларнинг иккинчи манбай – бу кам сонли миллатларнинг ўзига хос тили ва маданиятини менсимаслик, камситиш. Буюк Британияда шотландлар ва уэльсиликлар, Испанияда басклар, Францияда корсиколиклар, Канадада франканадаликлар ва бошқалар.

Миллий ва диний асосга эга бўлган можаролар узоқ йилларда бери Ҳиндистон, Шри-Ланка, Индонезия, Судан, Сомали, Малайзия, Хитой ва бошқаларда давом этмоқда. Диний ва худудий манбадаги миллий низоларга Истроил, иккинчи томондан Миср, Ливан, Сурия ҳамда Иордания ўртасида ярим асрдан ортиқ вақт давом этди ва ниҳоят бу худудда давлатлараро музокараларнинг ташкил қилинганлиги дунё миқёсидаги катта ижобий силжишdir. Маълумки, дин жамият ҳаётида турмушида жуда катта роль ўйнайди. Бунда давлатнинг иқтисодий ривожланганлиги даражаси, аҳолининг таълимий даражаси катта аҳамият касб этмайди. Аҳолининг диний таркибини билиш ва уни тўғри баҳолаш, дунёда бўлиб ўтаётган воқеа ва ходисаларнинг кўпчилигини тўғри тушуниш ва англашга имкон беради. Европада христианлик динининг барча шакллари кенг тарқалган. Католик дини асосан қитъянинг жанубида, қисман ғарби ва марказида; проваславлик шарқи ва жанубий шарқида собиқ иттифоқ мамлакатларида проваславлик ва ислом динлари кенг тарқалган эди. Осиёда барча

дунёвий динлар ва йирик миллий динлар кенг тарқалган. Айникса, ислом дини катта роль ўйнайди.

Исломнинг суннийлик йўналиши Индонезияда бўлиб, у дунёда энг йирик мусулмон мамлакатлари дир. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам мусулмон динидаги аҳоли ислом динининг суннийлик мазҳабига эътиқод қиласди. Ислом динининг ёйилишида Малайзия, Хиндистон, Бангладеш, Покистон, Афғонистон, Жанубий-Гарбий Осиёдаги барча араб мамлакатлари асосий ўрин эгаллайди. Исломнинг шиа мазҳаби Эрон, Озарбайжон, қисман Ироқ ва Яманда асосий дин сифатида тан олган ва ислом динига эътиқод қилувчиларнинг катта-катта гурухлари Филиппин, Комбоджа, Таиланд, Иъенка, Кипр, Шри-Ланка мамлакатларида мавжуд. Куйидаги 7-жадвалда дунёда асосий динлар тарқалган давлат ва минтақалар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Динлар географиясининг асосий кўрсаткичлари

7-жадвал

Дин	Эътиқод қилувчилар- нинг сони (млн. киши)	Тарқалган минтақалари ва мамлакатлари
Христианлик шу жумладан:	1259 дан ортиқ	Франция, Испания, Португалия, Италия, Австралия, Бельгия, Ирландия, Польша, Литва, Украина, Чехия, Словакия, Венгрия, Словения, АҚШ, Хорватия, Канада, Кипр, Лотин Америкаси мамлакатлари, Филиппин, Марказий ва Жанубий Африка мамлакатлари, Корея, Япония, Хитой.
Католик	800	Турли минтақаларда.
Протестант- лик	350	Шимолий Европа мамлакатлари, Британия Бирлашган Қироллиги, Германия, Нидерландия, Швейцария, Латвия, Эстония, АҚШ, Австралия, Янги Зеландия, ЖАР, Марказий ва Жанубий Африка мамлакатлари, Корея, Япония, Хитой.
Православ- лик	100	Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия, Грузия, Руминия, Сербия ва Черногория.
Ислом	1000 дан	Албания, Босния, Туркия, Саудия

	ортик	Арабистони, БАА, Миср, Эрон, Ирок, Покистон, Афғонистон, Тожикистон, Озарбайжон, Ўзбекистон, Қозогистон, Малайзия.
--	--------------	---

Шарқий ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари буддизм ва ламаизм кенг тарқалган. Индуизмга Ҳиндистон ва Непал аҳолисининг кўпчилиги эътиқод қиласди. Конфуцийлик ва даосизм динлари Хитойнинг асосий динлари хисобланади. Синтоизм Японияда тарқалган. Хитой, Япония, Корея, Индонезия, Малайзия ва бошқа мамлакатларда ҳам христиан динига эътиқод қилувчилар бор. Африканинг шимолий гарби ва шарқида жойлашган кўпчилик мамлакатларда исломнинг суннийлик йўналиши ҳукмрон. Эфиопия, ЖАР ва бошқа қатор мамлакатларда христиан дини мухим роль ўйнайди. Марказий ва Жанубий Африка аҳолисининг асосий қисми маҳаллий динларга эътиқод қиласидилар.

Шимолий Америкада христианликнинг икки шакли католик ва протестантлик ҳукмрон. АҚШда протестантлар Канадада католиклар кўпроқ. Марказий Америкада аҳолининг аксарияти католикка эътиқод қиласди. Ҳудди шундай Жанубий Америкада ҳам католик дини ҳукмронлик қиласди. Умуман олганда, Америка қитъасига барча католикларнинг ярмидан кўпи тўғри келади. Америкада ислом динига эътиқод қилувчилар АҚШ аҳолисининг маълум қисми ҳамда Кариб денгизи ҳавzasидаги байзи бир ороллар аҳолисининг ичидаги мавжуд.

Австралия ва Океанияда католик дини кенг тарқалган. Кейинги Йилларда ҳалқаро муносабатлар сиёsat, иқтисодиёт, маданият ва мағжурода ислом динининг ўрни кенгаймоқда ва аҳамияти ошмоқда.

Глоссарий

Христианлик – дунё бўйича эътиқод қилувчилар сони энг кўпчиликни ташкил қилувчи дин. Янги эранинг I-асрида пайдо бўлиб, Европада кенг тарқалган. Унинг асосий йўналишлари: католиклик, протестантлик ва проваславлик.

Католиклик – христианликнинг ягона марказли йўналиши бўлиб, уни Рим паласи бошқаради. Бироқ католик дини кенг тарқалган давлат Бразилия хисобланади.

Протестантлик – бир қанча оқимларга зга, улар: кальвинизм, лютеранилик, баптизм, англиканлик ва бошқалар.

Проваславлик – славян гурухидаги халқларда кенг тарқалған. Бирок, славян гурухидаги халқларнинг барчаси ҳам проваслав эмас. Масалан, поляклар католиклар ёки роман гурухидаги халқлардан руминлар проваславлардир.

Күшимча маълумотлар

Рим папаси резиденциясини анъанага кўра, швейцарияликлар қўриқлади. Швейцариялик қўриқчилар костюмлари 1505 йилдан кейинги даврда ўзгармаган. Бу либосларни ўз даврида Микеланджело ўйлаб топган. Папанинг илгари резиденцияси Авиньонда бўлған ва 1377 йилда ҳозирги Ватиканга кўчирилган. Ватикан давлати 1925 йилда пайдо бўлиб, диктатор Муссолини бу ерларни чerkовга совга қўтиган.

Ислом дини – эътиқод қўлиувчилар сонига кўра дунёда иккинчи ўринда туради. VII асрда араблар, сўнгра жанубий ва гарбий Осиё халқлари орасида кенг тарқалған бўлиб, иккита йирик мазҳабга ажратилади, яъни сунъийлик ҳамда шиа мазҳаблари. Дунё миқёсида эътиқод қўлиувчилар сонига кўра учинчи ўринни «буддизм» эгалтайди. Бирок «буддизм» барча динлар ичida энг қадимииси бўлиб, эрамизга қадар IV асрда пайдо бўлган.

Учта йирик динлардан ташқари дунё миқёсида кенгроқ тарқалған динлар ҳам мавжуд. Улар индуизм (Хиндистон), конфуцийлик ва даоцизм (Хитой), синтоизм (Япония) ва иудаизм (Яхудийлар) кабилардир.

Савол ва топшириклар

1. Янги замон давригача аҳоли ўсишининг паст бўлишига нима сабаб бўлган?
2. Демографик ўсиш жараёни фазаларига тавсиф беринг.
3. Жаҳон аҳолисининг ҳудудлар бўйича тақсимланишидаги келгуси ўзгаришлар ҳақида нималарни биласиз?
4. Инсониятнинг қадимги авлодлари тўғрисида нималарни биласиз ва онгли одамларнинг пайдо бўлиши қайси даврга тўғри келади?

5. Ибтидоий жамоа даврида ахолининг туғилиши, ўсиши, яшаш шаронтларига тавсиф беринг.
6. Эрамиз бошида дунё ахолисининг кўпайишидаги ўзгаришлар қайси худудда юз берди?
7. Ўрта асрларда дунё ахолисининг кўпайишидаги ўзгаришлар қайси худудларда юз берди?
8. Фан-техниканинг ривожланиши аҳоли сонига қандай таъсир кўрсатди?
9. Осиё ва Африка давлатлари аҳолиси сонидаги тарихий ўзгаришлар тўғрисида нималарни биласиз?
10. Европа ва Австралия ахолисининг такрор барпо бўлиши тўғрисида нималарни биласиз?
11. Дунё ҳудуди бўйлаб ахолининг жойлашувига тавсиф беринг.
12. Жамиятнинг тарақкий этиб бориши ахолининг жойлашувига қандай таъсир кўрсатди?
13. Ахолининг дунё бўйлаб нотекис жойлашганлигининг сабаблари нимада?
14. Мехнатга лаёқатли аҳоли салмоги тўғрисида нималарни биласиз?
15. Ер шари ахолисининг асосий қисми қайси кенгликларда яшайди ва нима учун?
16. Дунё аҳолиси зичлиги тўғрисида нималарни биласиз?
17. Урбанизация даражаси ахолининг зичлигига қандай таъсир кўрсатади?
18. Ахолининг ер юзи бўйлаб жойлашуви хусусиятлари ва омилларига тавсиф беринг.
19. Африкада ахолининг жойлашувига таъсир кўрсатувчи омиллар қайслар?
20. Америка китъаси ахолисининг жойлашуви хусусиятларига тавсиф беринг.
21. Жаҳон аҳолиси ирқларига тавсиф беринг.
22. Этнос, улус, миллат тушунчаларига тавсиф беринг.
23. Дунё ахолисининг миллий таркибига тавсиф беринг.
24. Дунё мамлакатлари ахолисининг миллий таркиби ва этник муносабатлар хусусиятларига кўра гурухларига тавсиф беринг.
25. Қайси мамлакатлар аҳолиси асосан христиан динига эътиқод қиласди?

26. Аҳолисининг асосий қисми протестант динига эътиқод қилувчи мамлакатларни санаб беринг.

27. Асосан қайси мамлакатлар аҳолиси проваслав динига эътиқод қиласди?

28. Ислом динининг суннийлик ва шиалик йўналишларига эътиқод қилувчи давлатларга таъриф беринг.

29. Индуизм, конфуцийлик, даосизм динларига таъриф беринг.

30. Католик динига асосан қайси ҳудудлар аҳолиси эътиқод қиласди?

Назорат тестлари

1. Ибтидоий одамларнинг ўртача умр кўриши неча ёшлини ташкил этган?

- A) 20-25
- B) 40-50
- C) 60-70
- D) 80-100

2. Неолит даврида қайси қитъада 100–200 минг киши яшаган?

- A) Европада
- B) Осиёда
- C) Америкада
- D) Австралияда

3. Қайси даврда дунё аҳолиси сони 300–400 млн. кишини ташкил қиласган?

- A) Янги эранинг бошланишида
- B) Ўрта асрларда
- C) Ўрта асрнинг якуний даври
- D) Янги замоннинг бошланиши

4. Кўп болали оиласдан кам болали оиласага ўтиш демографик ўтиш жараёнининг қайси фазасига тўғри келади?

- A) Биринчи
- B) Иккинчи
- C) Учинчи
- D) Тўртинчи

5. 2000–2005 ахолининг ўсиш темпи Осиёда неча фоизни ташкил қилди?

- А) 1,3
- Б) 1,4
- В) 1,9
- Г) 2,5

6. Ахолининг зичлиги 1 кв.км.га 20минг кишини ташкил қиласидиган ҳудудни белгиланг.

- А) Бангладеш
- Б) Фаластин
- В) Жанубий Корея
- Г) Хитой-Маккаоси

7. Славян халқаридаги кенг тарқалган динни белгиланг.

- А) Католиклик
- Б) Протестантлик
- В) Проваславлик
- Г) Синтоизм

8. «Буддизм» қачон пайдо бўлган?

- А) Эрамизга қадар VII асрда
- Б) Эрамизга қадар IV асрда
- В) Эрамизнинг IV асрида
- Г) Эрамизнинг VII асрида

9. Қайси халқ «Иудаизм» динига эътиқод қиласиди?

- А) Хиндистонликлар
- Б) Хитойликлар
- В) Японлар
- Г) Яхудийлар

10. Дунё бўйича ислом динига қанча киши эътиқод қиласиди?

- А) 350 млн.
- Б) 800 млн.
- В) 1000 млн.
- Г) 1260 млн.

Адабиётлар

1. Народонаселение мира. М.: 1974. С. –4.
2. Смагин Ю.А. Территориальная организация населения. –М., 2004. 45- 46-бет.
3. Демографический-энциклопедический словарь. –М.. 1985.. с. 274.
4. Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. Август, 2003., № 74
5. Население и общество. Информационный бюллетень центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. 2006 г. № 76.

Күшімчы адабиётлар

1. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. – М., 1975.-231 б.
2. Урланиц Б.Ц., Борисов В.А. (ред.). Народонаселение стран мира. Справочник. –М., 1984.
3. Ата-Мирзаев О., Гольдфарб Б. Перспективы воспроизводства населения Средней Азии. В: «Наше будущее глазами демографа». –М., 1979, с.113-119.
4. Ата-Мирзаев О., Салиев А. Урбанизация в регионе. – В сб.: Народонаселения. –М., 1985.
5. Ата-Мирзаев О.Б. Многодетная женщина. Социально-демографический анализ. В: «Женщины на работе и дома». –М., 1978.
6. Слuka А.Е., Слuka Н.А. География населения с основами демографии. Учебно-методическое пособие. –М.: Изд. МГУ. 2000.

III боб. АХОЛИНИНГ ТАҚРОР БАРПО БҮЛШИИ, ЗАМОНАВИЙ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР ВА УДАРНИНГ ГЕОГРАФИК ЖИХАТЛАРИ

1-4. Ахолининг табиий тақрор барпо бүлшии

Ахолининг қайта барпо бүлишида ўғил болаларнинг кўпроқ тутилиши мухим ўрин тутади. Чунки аёлларга нисбатан эркаклар ўлими деярли дунёнинг барча минтақаларида сақланиб келмоқда. Ахоли қайта барпо бүлишининг баркарорлашуви мунтазам янгича кўриниш касб згувчи ишлаб чиқаришни, илим-фанинг етарли лиражади кадрлар билан таъминлаш учун хизмат килади. Шу ўринидан турмуш курувчиларнинг ёши ҳам мухим ўрин тутади. Жуфтликларнинг мувоффиклигини немис олимни Зельгейм қўйидаги нисбатда белгилайди:

Агар аёл ёши	бўлганди эркак ёши
21 ёш	27 ёш
25 ёш	32 ёш
28 ёш	35 ёш
31 ёш	39 ёш
35 ёш	45 ёш
38 ёш	50 ёш

1979 йилда демограф олим А.Г.Вишневский шундай деган: «Ахолининг қайта барпо бўлиши – гўё ўзгармас доимий жараён сифатида илим-фан дикқатини узоқ вакт ўзига тортмади. Вакт ўтиб, унди шундай ўзгаришлар содир бўлдики, натижада катта ҳажмдаги муаммолар пайдо бўла бошлади ва бу муаммоларнинг ечимини топнишга бутун дунё фани тайёр эмаслиги мъалум бўлиб қолди». 1974 йилга келиб Йирик демограф олим Б.Ц.Урланис «Проблемы динамики населения» номли асарида ахолининг келгусидаги ўсиш төмми варианктларини келтириш баробарида ишлаб чиқариш ва истеъмол масштабини белгилаш бевосита ахолисининг келгусида қанча бўлиши билан боғлиқ эканлигини асослашшга ҳаракат қилди.

Профессор Б.Ц.Урланис режалаштирилган иқтисодиётда ахоли сонининг ўсишини прогнозлаш ўзига хос роль ййнаганини эътироф этгани холда демографик жараёнларнинг харакатини кузатиш асносида келгусида ишлаб чиқаришдаги қилиниши лозим бўлган биринчи даражадаги ишларни белгилаб беришини таъкидлайди.

Аҳолининг қайта барпо бўлиши тўғрисида гап кетганда, профессор Б.Ц.Урланис хисоби бўйича кўпайиш самарали натижаларни беради. Унга кўра, 200 ота-она учун болалар сони 265 та бўлиши аҳолининг қайта барпо бўлишининг самарали кечишини таъминлайди. Шундагина балағот ёшидаги эркак ва аёллар ўртасидаги мутоносибликни таъминлайди, яъни 1,00. бирликни ҳосил қиласди. Аҳолининг қайта барпо бўлиши турли даврларда турлича бўлган. Масалан, 1926–1927 йилларда 1,68; 1958–1959 йилларда 1,26; 1968–1969 йилларда 1,11. Агар, у 1,00 бирликдан юкори бўлса, аҳолининг қайта барпо бўлишида мусбат ўзгариш юзага келади. Бу ўз ўрнида, аҳолининг яшаш шарт-шароити (шахар, кишлек) билан ҳам боғлик. Кейинги 30 йил давомида, ҳозирги Марказий Осиёда аҳолининг қайта барпо бўлиши ўртача 2,5 коэффициентни ташкил этди.

1,00 - депопуляциянинг бошланиш даражаси бўлиб, иккинчи жаҳон урушига қадар дастлаб Францияда кузатилди. 1930 йилларда тугилиш кўрсаткичлари ўлим кўрсаткичларидан пасайиб кетди. Аҳолининг қайта барпо бўлиши 0,87 га тушиб қолди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда тугилишнинг рағбатлантирилиши аҳолининг такрор барпо бўлиши коэффициентида 1,31, яъни 1,5 марта ўсишига олиб келди. Франция аҳолиси 1945 йилда 40 млн. бўлган бўлса 1965 йилга келиб (20 йилда), 50 млн. кишига етди.

2-§. Аҳолининг табиий ҳаракатининг умумий, тарихий ва регионал жиҳатлари

1960 йилларда меҳнат ресурсларининг халқаро аралашуви ишлаб чиқаришни юксалтиришдаги омиллардан бири сифатида майдонга чиқди ва у иқтисодий ўсиш кўрсатикчларига таъсир этиши ҳамда унинг сабаби сифатида давлатларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш даражасидаги тафовутлар эканлиги илмий асосланди.

Неоклассик ёндашув тарафдорлари фикрига кўра, «ҳар бир киши ўз меҳнати орқали яратган маҳсулотни олади ва истеъмол

қилади», улар фикрича, эмиграция қабул қилувчи давлатларнинг иқтисодий ривожланишида ижобий ўзгаришларни содир этади. Эмиграция килинадиган давлат эса ўз ҳолича қолади ёки ҳар қандай ҳолатда унинг иқтисодиётида салбий ўзгариш бўлмайди. Бироқ неокейнчилар меҳнат ресурслари, айниқса, юқори ихтисослашган, яъни сифатли ишчи ёки хизматчилар эмиграцияси юз берган давлатлар иқтисодиётида салбий ўзгаришлар бўлишини тан олдилар.

Эрамиз бошларидан дунё аҳолиси XIX асрга қадар 710 млн. кишига, XX асрга қадар 4590 млн. кишига ва 1990 йилларга қадар 23 марта ошган. XX аср бошларига қадар болалар ўлими юқори эди. У даврда яхши таъминланган ва маданиятли оиласларда ҳам болаларнинг яшаб кетишига кафолат йўқ эди. Оқибати ўлим билан тугайдиган болалар касалликларини даволаш яхши йўлга кўйилмаганлиги сабабли шундай ҳолат юзага келган. 1950–1990 йиллар давомида дунё аҳолиси 2,1 марта, жумладан, Хорижий Европада 1,3; Шимолий Америкада 1,6; Австралия ва Океанияда 2,0; Хорижий Осиёда 2,2; Лотин Америкасида 2,7; Африкада 2,9 марта ошди.

II жаҳон урушига қадар, 1926–1939 йилларда ҳозирги МДҲ мамлакатлари аҳолиси сонининг ўзгариши

8-жадвал

	Аҳоли сони (минг киши)		1939 йил 1926 йилга нисбатан фоиз хисобида	12 йил давомида ўртacha ўсиш (минг киши)
	17 декабр 1926 й.	17 январ 1939 й.		
Россия	93458,0	109278,6	116,9	1318,3
Украина	29042,9	30960,2	106,6	159,7
Белоруссия	4983,2	5568,0	111,7	40,6
Озарбайжон	2313,8	3209,7	138,7	895,9
Грузия	2677,7	3542,3	132,3	72,3
Арманистон	881,3	1281,6	145,4	33,3
Туркманистон	998,2	1254,0	125,6	21,0
Тоҷикистон	1032,2	1485,1	143,9	37,7
Ўзбекистон	4565,4	6282,5	137,6	143,0
Қозогистон	6074,0	6145,9	101,2	5,9
Қирғизистон	1001,2	1459,3	145,7	38,1
Жами:	147027,9	170467,2	115,9	1953,2

ХХ аср бошидан II жаҳон урушига қадар ҳозирги ҳамдўстлик давлатларидағи демографик жараёнлар таҳлилиниң дикқат марказида авваломбор Россия, кейин собиқ иттифоқнинг Европа қисми турарди. Бу давр миграцияси ҳам янги ерларни ўзлаштириш билан бөглиқ бўлди. 1926 йилдан 1939 йилга қадар Россия аҳолиси йилига 1318,3 минг кишига, Озарбайжон аҳолиси 895,9 минг кишига, Украина 159,7, Ўзбекистон аҳолиси 143,0 минг кишига ўсиб борди. 1959 йилда Қозогистонда жами аҳолининг 42,7%и, Қирғизистонда 30,2%и, Украинада 16,9%и, Ўзбекистонда 13,5%и ёки собиқ иттифоқдаги барча русларнинг шунга мувофиқ равишда 3,5; 0,5; 6,2; 1,0 фоизи яшаган.

Халқ хўжалигини ривожлантиришга асосланган аввалги тизимда меҳнат ресурсларининг ички миграциясига ҳам режалаштирилган иқтисодиётнинг таъсири юқори бўлди. Айниқса, 70-йилларда қишлоқларни шаҳарларга тенглаштиришга қаратилган сиёsat оқибатида миграциядаги эркин ҳаракат издан чиқди. Аслида шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги тавофут доимо мавжуд бўлган ва бундан кейин ҳам шундайлигича қолади. Масалан, ўша даврда ташкил қилинган шаҳар типидаги аҳоли пунктлари (сохта шаҳарлар) бугунгача шаҳарга айланниб улгурмади. Чунки шаҳарлардаги саноат ишлаб чиқаришнинг ривожланиб бориши учун малакали ва сифатли меҳнат ресурсларига эҳтиёж сақланиб қолади. Бу ҳакида 70-йилларда В.И.Перевенденцев, Ж.А.Зайончковская, Т.И.Заславскаялар ўз ишларида изоҳ бериб ўтишган. В.И.Перевенденцев: «Қишлоқ аҳолиси – шаҳар ёшлирига нисбатан таққосланганда, шаҳар ишчиларининг ўринин тўлдириш учун бироз билимсизроқ, аммо ҳозирда ишлайдиган ишчиларга нисбатан анча укувли» эканлигини таъкидлаган. 90-йиллардан бошлиб, дунё мамлакатларида аҳолининг ҳам ички, ҳам ташқи миграциясининг фаоллашуви Европа, собиқ иттифоқ ва бошка минтақаларда аҳолининг ҳудудий тақсимланишига сабаб бўлди. Масалан, Югославиянинг беш давлатга парчаланиб кетиши ва ҳарбий урушлар оқибатида 2,5 млн.дан ортиқ кишининг қочоқлар қаторига кўшилишига сабаб бўлди.

Шу йиллар давомида 125 млн. дан ортиқ киши ўз юргидан ташқарида яшаганлиги қайд этилган. Европада саноатнинг энг оғир тармоқларида иммигрантлар ишлашади. Масалан, Францияда курилишида банд бўлганларнинг 1/4 қисми ва автомобилсозликда

банд бўлганларнинг 1/3 кисми, Швейцарияда курилишда банд бўлганларнинг 2/5 кисмини иммигрантлар ташкил этади.

Албатта, бутун саноат ёки иктисадиётни ташқаридан ишчи кучи ёллаш орқали сифатли меҳнат ресурслари билан таъминлаш ёки иктисадиётни баркарорлаштириш мумкин эмас. Бунда асосий зътибор мамлакатнинг ичидаги малакали мутахассислардан самарали фойдаланишга қаратилади. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврдаги демографик жараёнлар бевосита янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва меҳнат ресурсларининг жойлашуви билан боғлиқ бўлди.

XX асрнинг иккинчи ярмида бир неча юз минглаб зиёлиларнинг халқаро меҳнат миграциясига келиб кўшилиши «ақлли идрокли одамлар» («Утечка мозгов» ёки «Brain drain») нинг бошқа юртларга ўтиб кетиши одатий ҳол бўлиб колди. Масалан, 80-йилларнинг бошида Буюк Британияда Араб мамлакатларининг 600 та олими, 45 мингдан ортиқ университет маълумотига эга бўлган киши ишлаган. Баъзи маълумотларга кўра, бу даврда АҚШдаги миллий академия аъзоларининг 1/4 кисми, Нобель мукофоти совриндорларининг 1/3 кисмини хорижий мутахассислар ташкил этган.

II жаҳон урушидан кейинги даврда ҳозирги МДҲ аҳолиси сонининг ўзгариши ва миграция сальдоси (1959–1968 йиллар)

9-жадвага

	1959	1968	1958-68 йилларда умумий ўсиш	Табиий ўсиш		Мигра- ция сальдо- си	1968 йилдаги аҳоли сонига нисбатан миграция сальдоси
				(минг киши)	фонзда		
Россия	117534	127911	10377	13835	10,8	-1729	1,3
Украина	41869	46381	4512	4008	8,6	+504	1,0
Белоруссия	8055	8820	765	1681	19,0	-458	5,1
Молдова	2885	3489	604	533	15,2	+71	2,0
Озарбайжон	3698	4917	1219	1213	24,6	+6	0,1
Грузия	4044	4659	615	602	12,9	+13	0,2
Арманистон	1763	2306	543	350	15,1	+193	8,3
Туркменис- тон	1516	2029	513	525	25,8	+12	0,5

Тоҷикистон	1981	2736	755	502	18,3	+253	9,2
Ўзбекистон	8261	11266	3005	2400	21,3	+605	5,3
Қозогистон	9154	12678	3524	3204	25,2	+320	2,5
Киргизистон	2066	2836	770	512	18,0	+258	9,0

Бугунги кунга келиб, реэмиграция масаласида кӯпгина Гарб мамлакатлари фаол тадбирларни ишлаб чиқмоқда. Масалан, Франция, Нидерландия каби давлатлар реэмиграцияяга йўналтирувчи дастурларни ишлаб чиқкан. Бироқ ривожланаётган давлатларнинг кўпчилигида меҳнат ресурсларини экспорт ёки импорт килишга эҳтиёж мавжуд. Меҳнат ресурслари экспорти ва импортидан самарали фойдаланиш ва унинг сифатига зътибор қаратиш чет эл валютаси ёки тажрибаси кириб келишининг асосий манбаларидан биридир.

1959–1968 йилларда аҳолининг табиий ўсиши юқори бўлган республикалар Туркманистон (26%), Қозогистон (25%), Озарбайжон (25%), Ўзбекистон давлатлари бўлди. Албатта, бу жараёнларга аҳоли миграцияси ҳам салмоқли таъсир кўрсатган. 1968 йилдаги аҳоли сонига нисбатан миграция сальдоси мусбат бўлган республикаларга Тоҷикистон (9,2%), Киргизистон (9,0%), Арманистон (8,3%), Ўзбекистон (5,3%) киритиш мумкин. Шунингдек, манфий миграция кўрсаткичлари юқори республикаларга Белоруссия (5,1%), Россия Федерацияси (1,3%) кабилаларни киритиш мумкин. 1968–70 йиллар, яъни икки йил давомида ўша даврдаги собиқ иттифок умумий аҳолисининг 5,7%и ўз яшаш жойларини ўзгартирган.

Бу даврда барча миграцияларнинг 85%дан ортиқроғи Россия Федерацияси, Украина ва Қозогистон ҳиссасига тўғри келган. Кўчиб келганлар ҳиссаси Қиргизистон, Арманистон, Туркманистон, Ўзбекистон, Қозогистон Республикаларида юқори бўлган. Шунингдек, кўчиб кетувчилар ҳиссаси юқори бўлган республикаларга Туркманистон, Ўзбекистон, Қиргизистонни киритиш мумкин. Бу мамлакатларга барча кўчиб кетувчиларнинг 50% дан ортиги тўғри келади. Демак, бу давр Туркманистон, Ўзбекистон, Қиргизистонда аҳоли ҳаракати тарихида миграцион фаоллик энг юқорилиги билан из колдирган.

Миграция сальдоси энг юқори мусбат кўрсаткичга эга бўлган республикаларга Россия, Украинани киритиш мумкин. Манфий миграция сальдоси юқорилигига кўра, Ўзбекистон (-1540), Грузия

(-1036), Озарбайжон (-875) республикалари ажралиб туради. Яна шуни тъькидлаш жоизки, ўша йиллардаги Грузия аҳолисининг 22,1%и, Озарбайжон аҳолисининг 17,0%и бошқа республикаларга кўчиб кетишган.

Ер шарида сўнгги вақтда йилига 135–137 млн. бола туғилиб, 53–55 млн киши ўлмоқда. Табиий ўсишнинг микдори 82–84 млн. кишини ташкил қиласди. Дунёда туғилишнинг жуда кўп коэффициентлари Африкага, регионлар ичидаги Африканинг барча регионлари ҳамда Марказий Америка ва Гарбий Осиёга жуда паст коэффициентлари Шимолий Америкага, Европа ва Россия хиссасига тўғри келади.

Аҳоли сони ва унинг таркиби гўдаклар ўлими ҳам жуда катта таъсир кўрсатади. Ер шарида 1999 йилда жами 7,8 млн. бола бир ёшга етмасдан ўлганлиги қайд этилди. Шундан сал кам 2 миллиони Хиндистонга, 631 мингтаси Хитойга тўғри келади. Покистон, Бангладеш, Индонезия, ХХДР, Бразилия, Нигерия, Эфиопия, мамлакатларида хозирги вақтда йилига 200–500 минг бола бир ёшга етмасдан ўлмоқда. Болалар ўлими Афғочистон, Бутан, Гвинея, Либерия, Мозамбик, Чад ва бошқа жами 26 мамлакатда 100дан юкори. 42 мамлакатда 50 дан 100 промиллекагача бўлган кўрсаткич билан ҳикланмоқда.

1970 йилдаги «Рўйхатта олиш» гача бўлган иккى йил давомидаги миграция кўрсаткичлари (1968–1970 йиллар)

10-жадвал

• Давлатлар	1970	Кўчиб келганлар		Кўчиб кетганлар		Миграция сальдоси	
		Жами (минг киши)	Жами ахолига нисбата н %	Жами (минг киши)	Жами ахолига нисбата н %	(минг киши, +/-)	Жами ахолига нисбата н %
Россия	130039	17425	13,4	15214	11,7	+2211	1,7
Украина	47126	12582	26,7	11970	25,4	+612	1,3
Белоруссия	9002	2673	29,4	2619	29,1	+54	6,6
Молдова	3569	1206	33,8	1349	37,8	-143	4,0
Озарбайжон	5117	1611	31,5	2486	48,6	-875	17,0
Грузия	4686	1138	24,3	2174	46,4	-1036	22,1
Арманистон	2492	1173	47,1	1026	41,2	+147	5,9
Туркманистон	2141	972	45,4	1224	57,2	-252	11,7
Тожикистон	2904	1025	35,3	1309	45,1	-284	9,7

Ўзбекистон	11938	4978	41,7	6518	54,6	-1540	12,8
Қозогистон	13009	5359	41,2	5515	42,4	-156	1,2
Киргизистон	2954	1441	48,8	1577	53,4	-136	4,6

Болалар ўлими мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий тараккиёті даражаси билан тескари алоқага эга. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда болалар ўлими коэффициенти 4-8 промиллега ўзгаради. Ижтимоий-сиёсий вазияти бекарор, иқтисодий қолоқ бўлган мамлакатларда мазкур кўрсаткич одатда 50 дан ортиқ, айrim ҳолларда 100 дан ҳам юқори даражага эгалиги билан ажралиб туради.

Ахолининг турмуш даражаси ва у билан узвий боғлиқ бўлган табиий ҳаракати жараёнлари ҳамда шаклланган ёш таркиби орқали унинг ўртача умр даври аниқланади. Ахолининг ўртача умр даври 1999 йил 66 ёшга тенг бўлди. Бу кўрсаткич иқтисодий ривожланган мамлакатларда (Япония, Швеция, Швейцария жами 57 давлат) 77-81 ёшни, қолоқ мамлакатларда 42-60 ёшни ташкил этади. Ўртача умр даврини энг юқори кўрсаткичлари Японияга (81 ёш), Францияга ва яна 17 мамлакатга 78-79 ёш энг паст кўрсаткичлари Марказий Африка Республикаси (41 ёш), Афғонистон (43 ёш) ва Гвиния (44 ёш) мамлакатларига хосдир. Ўзбекистонда ўртача умр даври эркакларда 66 ёшга аёлларда 72 ёшга, ўртача 69 ёшга тенг. Сўнгги кўрсаткич бўйича Ўзбекистон дунё мамлакатлари ичida 101-107 ўринларда жойлашган. Тарихий умр даври атиги 25 ёшга тенг бўлганлигини асослайди. Ўрта асрларда бу кўрсаткич тахминан 30 ёшгача кўтарилди. Мана шу ўртача кўрсаткичлар умр даври юқори бўлган инсонлар мавжудлигини инкор қилмайди.

3-§. Демографик жараёнлар ва меҳнат ресурсларининг шаклланиши

Меҳнат ресурслари сони ва сифати мамлакатлар иқтисодиётida муҳим ўрин тутади. 2009 йилда Ўзбекистонда меҳнат ресурслари жами ахолининг 57,4 фоизини ташкил этди. 2000 йилдан кейинги даврда меҳнат ресурслари сони Йилига ўртача 400 минг кишига ортиб бормоқда. Мамлакат ахолисининг ўртача ёши 25 ёшни ташкил этиб, давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш даражаси билан белтиланувчи мазкур омил, ўз навбатида, уни ривожлантириш ва тараккий эттиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Республика аҳолисининг сони 2009 йилда 27,3 млн. кишини ташкил этди. Ўзбекистон аҳолиси йилига салкам 300 минг кишига кўтпаймоқда. Ҳозирги кунда мамлакат аҳолисининг ўсиши – йилига ўртача 1,2% га тенг. Аҳолининг табиий ўсиши коэффициенти юкори бўлган вилоятларга Сурхондарё (19,2%), Қашқадарё (19,4%), Жиззах (17,6%) вилоятлари киради.

Ўзбекистонда аҳолининг 36,7 фоизини 14 ёшгача бўлганлар ташкил килади. 2009 йилда аҳолининг табиий ўсиши ҳар 1000 кишига 18,5 кишини ташкил килди. 2008 йилнинг бошида қишлоқ жойларда 17,3 млн. киши ёки мамлакат аҳолисининг 63,5 фоизи яшади. Қишлоқ аҳолисининг умумий таркибида 9,2 млн. киши ёки 53,1 фоиз аҳоли меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган ёшда. Шундан 6,5 миллион киши (71,5 фоизи) иш билан банд. Статистик маълумотларда қайд этилишича, банд аҳолининг 30,9 фоизи қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Аҳоли тўғрисидаги бу маълумотлар унинг республика қишлоқ хўжалиги учун нақадар мухим аҳамиятга эга эканлигини белгилаб беради.

Шунингдек, меҳнат ресурслари бандлиги борасида айрим худудий номутоносибликлар ҳам мавжуд. Бу номутоносибликлар қишлоқ хўжалигига янги хўжалик юритиш шакларининг ривожланиши билан ўз ечимини топади. Қишлоқ жойларда меҳнат базаларининг асосий муаммоси – иш ўринларининг талаб дарајасидан пастлигидир. Бу узок даврлар давомида қишлоқ хўжалигининг барча соҳалари етарли дарајада ривожланмаганлиги сабабли пайдо бўлган.

Бундай номувофиқликлар ишсизлик, ишлашни хоҳлайдиган, лекин турли сабабларга кўра бандлик хизматларида рўйхатга олинмаган меҳнатга лаёқатли ўшдаги аҳоли тўпланганлиги билан боғланган. Қишлоқ жойларда меҳнатни кўллаш соҳаларининг камлиги туфайли иш кучига бўлган талабнинг пастлиги амалда республиканинг барча мintaқаларига хос хусусият бўлиб, ишчи кучларининг кўшни давлат Қозогистон ва Россияга яширин миграцияси ҳам шу хусусиятларга боғлиқ бўлмоқда.

Маълумки, сабиқ иттифоқ парчаланиб, унинг ўрнида пайдо бўлган мустакил суверен давлатларда 25 миллион рус миллатига мансуб аҳоли бор эди, ҳозиргача уларнинг кўпчилиги Россияга кўчиб ўтди. Россия ҳозирги кунда МДҲ давлатлари орасида ишчи мигрантлари оқими қаратилган давлат бўлиб қолмоқда ва

келажақда ҳам шундай бўлади. Муаллифларнинг фикрича, бунга қўйидаги омиллар сабаб бўлмоқда:

биринчидан, Россиядаги демографик вазият, масалан, 2003 йил Россияда тугилиш коэффициенти ҳар минг кишига 9,0%, ўлим эса 15,0% ни, табиий кўпайиш манфий 6,0% ни ташкил этган;

иккинчидан, Россиянинг бепоён худудидаги табиий ресурсларнинг ўзлаштирилиши;

учинчидан, МДҲ давлатларидағи аҳолининг кўпчилиги рус тилида гаплаша билишидир.

Россия учун ҳозир ҳам, келажақда ҳам Марказий Осиё республикалари асосий ишчи кучи билан таъминлайдиган мамлакатлар бўлиб қолади, чунки ушбу республикаларда ҳали ҳам тугилиш даражаси анча юқори [1]. Ўзбекистон Марказий Осиёда табиий ўсишнинг юқорилигига кўра, бошқа мамлакатлардан фарқ қиласди. 2000 йилда ноконуний мигрантлар сони Россияда – 1,3-1,5 млн. кишини, Қозогистонда 200 минг кишини, Ўзбекистонда 30 минг кишини ташкил этган. Шу ўринда, Ўзбекистондан Россияга бориб ишлаб яширин миграцияни ҳосил қилаётганлар сони 231 минг кишини ташкил этади. МДҲ давлатлари ўртасида содир бўлаётган миграция тебранма (маятниксиз миграция) хусусиятига эга.

Марказий Осиё давлатларидан МДҲнинг бошқа ҳудудлари, жумладан, Россия, Украинага ишлаш учун кетаётганлар орасида шифокорлар ва бошқа юқори ихтинослашган меҳнат ресурсларининг кетиши ўз мустақиллиги учун курашаётган ва айни пайтда шу каби мутахассисларни тайёрлашда катта меҳнат сарфлаётган бу давлатлар учун салбий йўқотиш хисобланади. Айрим статистик прогнозларга кўра, 2020 йилга бориб, Россияда 11 млн., Қозогистонда 6 млн. меҳнат ресурсига эҳтиёж ортади. Шу боис, МДҲ мамлакатлари миграция хизматларини амалга оширувчи муассасалари содир бўлаётган ноконуний миграцияга чек кўйишлари учун ҳамкорлик доирасини кенгайтиришлари лозим бўлади.

Бизга маълумки, 200 ота-онага 265 тугилиш аҳолининг қайта барпо бўлишини 100% таъминлайди. Бироқ кўпайишига олиб келмайди. Бугунги кунда аҳолиси ўсишдан камайишига ўзгараётган Россия учун 1,20 коэффициенти лозим бўлади. Бу ҳар 100 самарали оила учун 320 тугилишнинг таъминланиши демақдир.

Кўп сонли эгизакларнинг тугилиши дунё миқёсида кўп қайд этилган. Кўпгина ҳолатда бундай эгизаклар яшаб кетиши кийин бўлган ва ўлим билан якун топган. Бештадан эгизакларнинг тугилиши бир неча 10 марта юз берган. Шундан 15 ҳолатда улар яшаб кетишган. Масалан, 1934 йилда Канадада, 1943 йилда Аргентинада, 1971 йилда Польшада бу каби болалар тугилиши ижобий якун топган.

Х.Зайончковскаяянинг фикрига кўра, Россия табиий ўсишдаги тенденцияга кўра, иммигрантларга доимо эҳтиёжда бўлади. Унинг фикрига кўра, факатгина мамлакат иқтисодиёти кризисдан чиқмагандагина иммигрантларга эҳтиёж сезилмайди. Россия иқтисодиётининг ривожланиши баркарорлашган сайин иммигрантларга эҳтиёжи ортиб боради. XIX–XX асрда АҚШ иммиграция давлати бўлганлиги сингари XXI асрда Россия дунёда иммиграция мамлакатига айланади. 2000 йилда Россия аҳолисининг барқарор ўсиши ва миграция оқимининг юкори бўлишига қарамай ишсизлик ёки ишга жойлашишда муаммолар юз берди. Бу меҳнат ёшидаги аҳолининг касб эгаллаш салоҳияти билан боғлик бўлди. Ишлаб чиқариш қуввати 1990 йиллар даражасига етмасада, ҳозирда меҳнат ресурсларининг етишмаслиги мамлакат иқтисодиётини тургунлаштироқда. Давлат статистика кўмитаси маълумотларига кўра, 2002 йилда саноатда меҳнат ресурсларининг 1/4 кисми тўлмай колди [3].

Россия XXI аср ўрталарига қадар ҳозирги аҳоли кўрсаткичларини саклаб қолиш учун, у 50 йил давомида 35–70 млн. иммиграント қабул қилиши лозим. Шундагина аҳолининг қайта барпо бўлиши 700 минг кишига ўсади. Жорий 5 йилликдан 2025 йилга қадар 1200 кишига ортади [4]. 1990 йилларда Россия кўчиб келувчилар оқими юкори бўлган даврда ҳам аҳоли кўрсаткичларидаги табиий йўқотишни қоплай олмади.

1989 йилларга нисбатан аҳолининг қайта барпо бўлишини таққослаганда, агар иммиграция оқими юкори бўлмаганда эди, ҳозирда Россия аҳолиси 7,4 млн. кишига ёки 5 фоизга кисқариши мумкин эди. Аҳолининг қайта барпо бўлиши миграция ҳисобига 1/4 табиий йўқотишни қоплади. Шу боис, Россия аҳолиси атиги 18 млн. кишига ёки 1,25% га кисқарди. 1991–2001 йиллар давомида дунё миқёсида миграция интенсивлиги юкори бўлди. Бу давр давомида АҚШ 924 минг, Германия 865 минг, Россия 781 минг иммигрант қабул қилди. 1989–2002 йиллардаги статистик

тахлилларга кўра, Россия аҳолиси миграция ҳисобига 5560 минг кишига ўсиши ва аҳолининг миграция ҳисобига ўсиши эса йилига 400 минг кишини ташкил этди, бу 1980 йилларга нисбатан икки хисса юқоридир.

1990 йилларда Россия аҳолисининг миграцион ўсиши асосан Қозогистон билан боғлик бўлди. Кейинги ўринни Ўрта Осиё мамлакатлари эгаллагани ҳолда, уларнинг улуши 1/3 қисмини ташкил этди. Кейинги ўринларда Кавказ орти мамлакатлари (20 фоиз атрофида), Болтик бўйи давлатлари (5 фоиз) ҳамда Украина, Молдавия (9 фоиз). Собиқ иттифоқ мамлакатларидан кўчиб келган мигрантларнинг аксарият қисмини руслар ташкил этгани ҳолда уларнинг улуши 1992 йилларга қадар 60 фоиздан кам бўлмаган. Мигрантларнинг 10 фоиздан юкориси бошқа этник гуруҳлар ҳисобига тўғри келди.

Хозирги даврда собиқ иттифоқ республикаларидағи 1989 йилга қадар яшаган 25,3 млн. этник руслардан 3,3 млн. киши Россияга кўчиб ўтган. Қирғизистон, Туркманистон, Ўзбекистондан келган мигрантларнинг умумий сони 1,5 млн. кишини ташкил этгани ҳолда, бу шу мамлакатларда яшаётган 2 млн. русларни қисман ўринни босади.

Иммигрантлар сонини ҳар минг кишига ҳисоблаганда Россия ҳисобига 5,4 киши ташкил этган ҳолда, Германия (10,6)дан кейинги ўринда ва факат АҚШ (3,5) Россиядан кейинги ўринда туради. Шу йиллар давомида Қозогистон ҳудудидаги 20 фоиз руслар кўчиб кетишган. Бу даврдаги Қозогистондан Россияга кўчиб кетувчилар сони Қозогистондаги иқтисодий аҳвол билан боғлик бўлди. 1994 йил Қозогистондан русларнинг 20 фоизи кўчиб кетишга тайёр эди. 1997 йил 1/3 қисм руслар кўчиб кетишни хоҳлашган, кейинчалик кўчиб кетувчилар сони қисқара борган.

1994–2001 йиллар давомида Россиядаги миграция сальдоси 810 минг кишини ташкил этгани ҳолда, бу кўчиб келувчиларнинг 1/4 қисмини ташкил этди, шундан: 39 фоизи украинлар, 45 фоизи кавказликлар ва Марказий Осиё этник гуруҳларидан келишган. 1994 йилда Россия аҳолисининг миграцион ўсиши 810 минг кишига етди. Кейинчалик 2001 йилга келиб, 72 минг кишигача пасайди.

Хозир Россияда Яқин ва Узок хориждан келган иммигрантлардан ташқари, тахминан 145 млн. киши яшайди. Миграция ўзгаришлари аҳоли сонида тебранма кўрсаткич ҳосил этди. Шунинг учун, эркаклар 47 фоизни, аёллар эса 53 фоизни

ташкил этади. Агар, мамлакатнинг барча аҳолисини икки гурухга бўлганда, ўрта ёш 35 ёшни ташкил этади ва 35 ёшдан ёшрок аҳоли таркибида эркаклар ва аёллар сони деярли тенглашади. 2000 йилда 35 ёшгача бўлган эркаклар 34,5 млн., аёллар 33,4 млн. кишини ташкил этган.

Яқин 5,10 ва 15 йил ичидаги Россия аҳолисининг ўзгариш прогнози Давлат статистика қўмитаси иккита вариантни зълон килган. Бу ўртacha вариант (прогноз А.Е.Суринов) 134 млн. фожеали прогноз, 125 млн. Н.М. Римашевский прогнози бўйича 2015 йилда аҳоли 132–134 млн. киши бўлиши таъкидланади [2].

Ҳозирда малакали ишчилар учун иш ўринлари ва тўловларнинг пасайиши ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Дунё бўйича давом этаётган тенденцияга кўра, юқори тўловли иш ўринларининг кисқариши кузатилмоқда. Бу даврда малакали ишчилар бир вақтнинг ўзида ўзи ва оиласини таъминлаш учун бир неча ўрта ва кам тўловли ишларда ишлашига тўғри келади.

Бу қатламга кирувчи интилегентлар ва хизматчилар янада мураккаб вазиятларда қолишади. Асосан таълим секторида хизмат килувчилар, ўқиши ёшидаги аҳоли қатламининг камайиши ҳисобига 10 минглаб тарбиячи ўқитувчилар иш ўринларини йўқотади.

Россия аҳолиси сони 2001 йил (минг киши)

11-жадвал

Ёши	Эркак	Аёл	Ҳаммаси
0-4	3237	3066	6303
5-9	3916	3723	7639
10-14	5884	5640	11524
15-19	6062	5884	11946
20-24	5471	5377	10848
25-29	5242	5074	10316
30-34	4834	4653	9487
35-39	5587	5643	11230
40-44	6145	6444	12589
45-49	5491	6010	11501
50-54	4356	5029	9385
55-59	2165	2790	4955
60-64	3631	5177	8808
65-69	2251	3615	5866
70 ва кўп	3508	8914	12422
Жами:	67780	77039	144819

Демографик жараёнлар ҳам табиат қонуңлари сингари мураккаб тузилишга эга. Демографик сиёсат қандай бўлишига қарамай, у доимо ўзининг ўзига хос хусусиятларини намоён қилиб туради. Фарбий Европадаги сингари Россия аҳолисида ҳам 65 ёшдан ошганлар яқин келажакда жами аҳолининг 1/5 қисмини ташкил этади.

ХХ аср бошларида 20-йиллардан бошлаб, Қозогистоннинг асосан шимолий қисмида қулоқ қилинганлар, кейинчалик корейслар, поляклар, немислар ўрнаша бошлишди. 50-йилларга келиб эса бир неча юз минглаб, аслида қишлоқ хўжалиги ҳашари учун келиб, кейинчалик ўрнашиб қолганлар хисобига аҳоли сони орта борди. Натижада 1926 ва 1939 йиллар давомида четдан келган аҳоли 2,8 млн.дан 3,8 млн. кишигача ўси. Шу даврда туб қозоклар сони 3,7 млн. дан 2,3 млн. гача ёки 38% га қисқарди. Бу натижага Совет ҳукумати сунъий очарчиликни ташкил этиш хисобига эришди [5]. 1927–1938 ва 1939–1958 йиллардаги аҳоли рўйхатида Киргизистонда яшовчи ўзбеклар улуши 20% дан юкори бўлган. Айниқса, Фаргона водийси чегарасидаги Ўш вилоятида асосан ўзбеклар улуши сезиларли даражада юкори бўлган. Бу даврда Қозогистон ва Ўзбекистон Республикалари пойтахтларида туб аҳоли шунга мувоғик равишда 40,3% ва 16,3% рус миллатига мансуб аҳоли 33,8% ва 65,3%ни ташкил этган.

1959 йилдаги ўтказилган аҳоли рўйхатига кўра, Қозогистон минтақасидаги энг кўп миллатли республикага айланди. Бу даврда туб аҳоли, яъни қозоклар республика аҳолисининг 30%ини ташкил этди. Бу даврда республикада русларнинг улуши бироз камайди ва жами аҳолининг 42,7%ини ташкил қилди ва бошқа миллат вакиллари улуши 27,3% ни ташкил этди.

1970–1979 йиллардаги давр оралигига ҳам шу ҳолат деярли сакланиб қолган. Бу даврда русларнинг республикадаги улуши 40,8% га тушган. Бошқа омиллар таъсирида қолган миллатлар улуши ҳам 23,2% га қисқарган. Бу даврлар мобайнида Қиргизистондаги аҳолининг этник таркиби динамикасини баҳолаганда ҳам шундай ҳолат кузатилади. Бу республикага албатта кулоқ қилинганлар жўнатилмаган бўлсада, Ўрта Осиё халқлари (ўзбеклар, қозоклар, тоҷиклар, уйгурлар, дунгандар)нинг улуши юкори бўлди. Бу даврда русларнинг улушида ҳам нисбатан ўсиш юз берди. Рус миллатига мансуб меҳнат ресурслари режалаштирилган иқтисодиёт даврдаги кўчирилиши оқибатида

республиканинг туб аҳолисини миллий озчилик даражасига тушириб кўди.

Аҳолининг ёш жинс таркиби унга хос белгилар ичидаги энг муҳими ҳисобланади. Чунки ишга қараб аҳолининг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти баҳоланади. Бутун дунёда эркакларнинг сони аёлларнига нисбатан қарийб 30 млн.га кўпроқдир.

4-§. Аҳолининг ёш-жинс таркиби ва меҳнат ресурсларининг шаклланishi

Лекин айрим материклар, регионлар ва эркаклар билан аёллар сони ўтасидаги фарқ сезиларли тусга эга. Болалар ёшларида барча материклар ва регионларда ўғил болаларнинг устунлиги кўзга ташланади. Дунёда 9-14 ёнда ҳар минг қизга 1040 ўғил бола тўғри келади. Ушбу кўрсаткич Европада (1060) Осиёда (1050) ҳамда Австралия ва Океанияда (1059) ундан ҳам юкори. Факат Африка (1008) ва Америка (1029) да нисбатан паст даражаси билан ифодаланади. Болалар сонидаги фарқнинг келиб чиқишида түғилган ҳар минг гўдакнинг 520 таси ўғил болалардан иборат бўлишлиги омили ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Аҳолининг асосан меҳнатта лаётатли ёшдаги қисмидан ташкил топган 15-65 ёшида дунё бўйича ҳар 1000 аёлга 1020 та эркак тўғри келади. Европада эркаклар сони аёллар сонига teng. Осиёда ҳар 1000 аёлга 1049 та эркак Австралия ва Океанияда эса 1039 эркак тўғри келади. Мазкур кўрсаткич Африка (979 эркак) ва Америка (990 эркак) да аксинча аёллар устунлиги билан ифодаланади. Юкоридаги ёш гурухларда эркаклар билан аёллар ўтасида мавжуд бўлган фарқлар жуда кўп омиллар таъсирида шаклланган. Бунда дунё ва регион ҳамда мамлакат доирасидаги урушлар эркаклар билан аёлларнинг жамиятда тутган ўрни, уларнинг ўртача умр давридаги фарқлар ва бошқа омилларнинг роли жуда каттадир.

Дунё аҳолисининг ёш таркиби (фонз)

12-жадвал

Қитъалар	1970			1985			2005		
	Ёш	15-64	65	0,14	15-64	65	0,14	15-64	65
Ёш гурухлари	0,14	15-64	65	0,14	15-64	65	0,14	15-64	65
Бутун дунё	36,6	57,9	5,5	33,7	60,6	5,7	31,0	62,0	7,0
шу									

жумладан: Европа	24,9	63,7	11,4	20,9	66,7	12,4	18,0	67,0	15,0
Осиё	38,9	57,0	4,1	35,0	60,6	4,4	32,0	62,0	6,6
Африка	44,1	53,0	2,9	45,4	51,5	3,1	43,0	54,0	3,0
Америка	36,4	37,2	6,4	31,6	61,2	7,2	25,0	63,0	8,0
Австралия ва Океания	32,2	60,5	7,3	28,6	63,3	8,1	26,0	64,0	10,0

Дунё аҳолисининг таркибида болалар улуси камайиб, меҳнатта лаёқатли ёшдаги аҳоли салмоғи кўпаймоқда. Бинобарин, 1970–2005 йилларида 0-14 ёшдаги болалар улуси 36,6 дан 31 фоизгача камайди. 12-жадвал маълумотларидан дунё аҳолисининг ёш таркибига хос хусусиятлар ва нисбатларни кўриш мумкин.

Меҳнатта лаёқатли ёшдаги аҳоли салмоғи 57,7 дан 62,0 фоизга етди. Кекса аҳолининг ҳам салмоғи 7,0 фоизни ташкил этди. Ҳитой, Ҳиндистон ва бошка катор мамлакатларда эркаклар сонининг устунлиги аёлларнинг жамиятда тутган мураккаб, бъязи ҳолларда аянчли ўрни ҳамда мазкур мамлакатларда оила ўғил болани кўришга бўлган жуда катта интилиш ва ана шу мақсадга эришиша ҳар қандай чорага ҳатто, энди туғилган қизни ўлдиришгача боришига тайёрлиги билан боғланган.

Аҳоли жинсий таркибининг шаклланишида дунё бўйича айrim регион ва мамлакатлар миқёсида бўлиб турувчи миграцион алоқаларнинг роли ҳам каттадир. Европа ва Шимолий Америка эмигрантларни қабул қилувчи Осиё ва Африка эмигрантларни етказиб берувчи ҳисобланадилар. Дунё аҳолисининг ёш таркиби ҳам катта ҳудудий фарқларга эга. Бунда туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари динамикаси ҳал қилувчи роль ўйнайди.

5-§. Экологик омилнинг демографик жараёнларга таъсири

Агар, XX асрда демографик жараёнларнинг фаоллашувига жаҳон урушлари ва аср охиридаги геосиёсий жараёнлар ўз таъсирини кўрсатган бўлса, XXI асрга келиб, дунёнинг турли минтақаларида турли кўринишдаги табиий оғатларнинг ортиб бориши билан боғлик бўлиши дунё олимлари томонидан башорат килинмоқда.

Рус олимлари В.Л. Котелников ва Ю.Г. Саушкинлар таъкидлашича, «Аҳоли табият қонууларидан фойдаланган ҳолда

яшайди, меҳнат қиласи, дам олади ва даволанади. Фан бу қонуниятларни ўзлаштириш учун жуда кўп ишларни амалга оширди. Бироқ, географик мухитдаги ўзгартирилган ва ўзгартириладиган табиат қонунларининг барча жиҳатлари тўлиқ ўрганилмаган». Олимларнинг фикрича, географик мухитнинг жамият томонидан ўзгартирилиши доимо куйидаги мақсадлардан келиб чиқади:

- а) эхтиёж маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг кенгайиши;
- б) инсон ҳаётida бевосита аҳамиятга эга бўлган аҳоли пунктларининг кенгайиши;
- в) инсон меҳнати ва яшаш шароитларини яхшилаш;
- г) касалликларга қарши кураш, кишилар саломатлигини яхшилаш;
- д) инсониятнинг дам олиши ва даволаниши каби мақсадлар [1].

География тарихида, яъни XVII асрнинг бошларига қадар Шимолий Америка табиати мутлако ўзгартирилмаган, Миссисипи дарёси кирғоклари бўйлаб бутун АҚШнинг шарқи ва Канаданинг жануби-шаркий кенгликлари қалин ўрмонлар билан қопланган бўлган. Аксарият қисми Европадан борган колоннизаторлар томонидан ўрмонларнинг кесилиши буғунга қадар, яъни 200–250 йил давом этди. Натижада, ажойиб табиат меъёри хукм сурган бу ҳудудда мутлако ўзгача манзара касб этган саноат минтақаси пайдо бўлди. 1908 йилда табиий ресурсларни муҳофаза қилишга бағишилаб ўтказилган конференцияда Т.Рузвельт шундай деган: «Биз табиий ресурслардан кенг фойдаланишимиз натижасида бойидик ва ўзимизни ютуқларимиздан миннатдор ва мағрур тутмаз!» Бироқ ўрмонларнинг йўқолиб кетиши, кўмир, нефть ва темир рудалари захиралари тугаганидан кейин, қандай ҳолатга тушишимиз тўғрисида ўйлашга ҳозир вакт етди!». Албатта, Т.Рузвельт ўз эътирофида буғунги кундаги иқлим ўзгаришлари оқибатида АҚШ да бўлаётган табиий оғатларни назарда тутмаган. Демак, демографик жараёнларнинг табиатга сезиларли таъсир этиши тўғрисидаги тушунчалар XX аср бошларида ёки жамоатчилик диккатида бўлган.

Шу боис, буғунги кундаги иқлим ўзгариши оқибатида юзага келаётган табиий оғатларнинг пайдо бўлишини «булемеранг» га ўҳшатиш мумкин, яъни табиат ўз акс таъсирини кўрсатмоқда. Буни «Орол музимоси» мисолида ҳам кўриш мумкин. Охириги 40 йил давомида Орол денгизи сатҳи 20-21 метргача тушиб кетди ва

денгизнинг қуриб қолган майдони эса 3 млн. гектардан кўпроқни ташкил этади ва унинг деярли ярми Ўзбекистон ҳудудига тўғри келади. Орол тубидан очилиб қолган ва ҳар йили 100 млн. тоннадан ортиқ туз қишлоқ хўжалиги ерларига ёйилиб, ҳудуддаги ҳар гектар ерга келиб тушадиган тузлар микдори 520–600 кг.ни ташкил этмоқда.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Сурхон-Шеробод воҳаси, Қарши даштлари, Мирзачўлни ўзлаштириш учун минглаб оилалар ўзлаштирилиши лозим бўлган ҳудудларга кўчирилган. Масалан, 1949 йил 20 июнда 6615 хўжалик оилалари кўчирилган. Жумладан, Мирзачўлга 3337 та оила, Сирдарёга 3278 оила кўчирилган. Бу даврда юзлаб жамоа хўжаликлари ташкил этилиб, кўрик ерлар ўзлаштирилди. Ўнлаб сугориш иншоотлари қурилди. Натижада, сув сарфи ҳам бир неча ўн мартаға ортди. Орол сатҳи пасая бориб, Мўйнок ва бошқа аҳоли пунктларида аҳоли сезиларли даражада камайди. Сўнгти йилларда атроф-муҳитнинг комплекс омиллари таъсирида аҳоли саломатлиги билан боғлиқ баъзи салбий ҳолатларнинг интенсив ўсиши кузатилади. Булар чўллашув жараённинг фаоллашуви, чучук сувлар танқислиги, табият экотизимларининг нафакат деградацияси, балки аҳолининг табиий ўсишига ҳам таъсир кўрсатмоқда [2]. Бу каби ҳолатни фожеали ҳудуднинг Қозогистонга тегишли қисмida ҳам кузатиш мумкин. Бирок, Ўзбекистон Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига нисбатан аҳолиси ўсишда давом этмоқда.

1989–2010 йилларда Марказий Осиё аҳоли сони кўрсаткичлари (млн. киши)

13- жадвал

Мамлакатлар	1989	1994	2010	2004 йилда 1989 йилга нисбатан
Қозогистон	16,5	16,9	16,4	0,91
Қирғизистон	4,3	4,5	5,4	1,19
Тоҷикистон	5,1	5,7	6,9	1,29
Туркменистон	3,5	4,3	5,1	1,37
Ўзбекистон	19,9	22,2	27,4	1,26

Манба: Население России 2001. –М.: 2002. 168 б. ва муаллиф хисоби.

Кейинги йилларда аҳоли сонига миграция жараёнлари ҳам салмоқли таъсир кўрсатмоқда. Жумладан, жадвалда кўриб турганингиздек, Қозогистон аҳолисининг 1994 йилдан кейинги пасайиши айнан аҳоли миграцияси билағ бўлди.

1989–2000 йилларда Марказий Осиё аҳоли миграцияси кўрсаткичлари (минг киши)

14- жадвал

Мамлакатлар	1989			2000		
	Иммиграция	Эмиграция	Миграция сальдоси	Иммиграция	Эмиграция	Миграция сальдоси
Қозогистон	176	216,2	-40,2	31,6	133,4	-101,8
Қиргизистон	43,4	43,5	-0,1	5,3	18,1	-12,8
Тоҷикистон	23,4	34,6	-11,2	2	13,1	-11,1
Туркменистон	24,6	28,8	-4,2	1,15	9,9	-8,7
Ўзбекистон	79,8	167,6	-87,8	5	52,4	-47,4

Манба: Население России 2001. –М.. 2002. 168 б.

Ўзбекистонда ҳозирча табиий ўсишнинг Орол бўйидан бошқа минтақаларида юқорилиги хисобига сақланиб қолмоқда. 1994 йилларда Орол экологик инқирози ҳудуди (Қорақалпогистон Республикаси, Қозогистон, шундан Қизил Ўрда ва Октябинский областлари)дан 75 минг киши ҳар йили кўчиб кетишган [3]. Оролнинг куриши натижасида Орол атрофида киш 1,5-2,5 градусга совиди, ёз кунларининг ҳарорати эса 1,5-2,5 градусга исиди. Ўсимликларнинг вегетация даври эса 10-15 кунга кисқарди.

Орол бўйидаги ўнлаб-юзлаб кўллар ва ҳавзалар қуриди. Ушбу кўллар атрофида ҳайвонлар бокиларди, балиқ урчтиларди, ондатра, нутрия, кутб тулкилари кўпайтириларди. Амударё дельтасида 800 минг гектар ер майдонидаги тўқайзорлар ва қамишзорларга путур етди, улар йўқ бўлиш арафасида. 200 турга яқин ўсимлик ва ҳайвонларнинг турлари йўқ бўлди. Тупроқнинг гумус қатлами 2-3 марта камайиб кетди. Орол денгизининг куриши билан бир вактда, дарё сувининг ва у билан бөглиқ ҳолда ер ости сувларининг ҳам ифлосланиши рўй бермоқда. Шу тариқа, Ўзбекистондаги демографик жараёнларнинг ривожланишида экологик шарт- шароитлар, айниқса, экологик муаммолар ичida сув таъминоти муҳим ўрин тутади. Олимларнинг хисоб-китобларига кўра, ер юзасидаги мавжуд чучук сувлар ва фойдаланиш мумкин

бўлган ер ости сувлари 60 миллиарддан ортиқ аҳолининг эҳтиёжини қондириш учун етади (факат ичиш эмас, саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳам ҳисобга олингандা). БМТ демографларининг таҳминича, Ер шари аҳолиси 12-14 миллиард киши атрофида барқарорлашиши эҳтимоли бор.

Ҳозир Ўзбекистонда олинадиган чучук сувнинг 92 фоизи қишлоқ хўжалигида, 6 фоизи саноатда, 0,5 фоизи коммунал хўжаликда ишлатилади, 1,5 фоизи эса буғланиб кетади. Шундай экан, аҳолисининг аксарият қисми қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли пунктларида чучук сувнинг аҳамияти қишилар турмуш тарзини белгиловчи энг муҳим восита сифатида майдонга чиқади. Кейинги йилларда, қишлоқ хўжалигида сувдан тежамкорлик билан фойдаланишга эътибор қаратилмоқда. Бироқ, бу борадаги ишларни ҳамон талаб даражасида деб бўлмайди. Айниқса, бу бозор иктисадиёти шароитида янги пайдо бўлган хўжалик субъектлари (фермер хўжаликлари) олдидағи муҳим муаммодир. Шу боис, қишлоқ хўжалигида сувни тежаб фойдаланишини кўзда туттган лойиҳалар ва дастурлар кўлами ва уларнинг амалиётда жорий этилишига жиддий эътибор қаратишни тақозо этади.

Қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ аҳоли масканлари учун яна бир долзарб муаммо, бу электр энергияси таъминотидир. Биз бугунги кунда мамлакатнинг энг чекка ҳудудларига кичик корхоналарнинг кириб бориши, фермер хўжаликлари ихчам кичик усқуналар ёрдамида ўзлари етиштирган маҳсулотларни қайта ишлашлари тўғрисида кўпгина илмий ишларимизда эътироф этамиз. Аммо, электр энергиясиз уни амалга ошириш муаммолигигча қолиб келмоқда. Электр кувватига эҳтиёжни таъминлаш муаммоси бугунги кунда кўплаб мамлакатлар ва ҳатто, ривожланган давлатларга ҳам хос, бироқ уларнинг кўпчилигига энергия ишлаб чиқаришнинг мұқобил усууллари анча яхши йўлга кўйилган. Япониянинг 60-70-йиллардаги ютуғи ҳам мамлакатда энергия инқилюбини амалга оширганлиги билан боғлиқ бўлган. Жумладан, Ўзбекистонда «Бекобод шамоли»нинг йил давомида эсиши ёки мамлакатнинг жанубий минтақасидаги қуёшли кунларнинг давомиyllигини эътиборга олганда, бу узок вакт орзулигига қолмаслиги лозим. Юртимизда фаолият юритаётган хориж компанияларининг манфаатлари доимо бизга мос келавермайди. Чунки, улар ҳеч қачон бизга ҳозирги кунда дўконлардаги нархи 1 млн. сўмгача ёки ундан ортиқ бўлган уяли телефон ўрнига қуёш

батарейкаларини таклиф этмайди. Шундай экан, мазкур муаммоларни бартараф этиш учун жонкуярлик ўз мутахассисларимиз ва тадбиркорларимиз зиммасида қолаверади. Бу каби муаммолар аввалом бор, миллий қўши давлатларда ҳам мавжудлигини зътиборга олганда миңтақавий ахамият касб этади.

Глоссарий

Миграция – аҳолининг бир ҳудуддан иккинчисига кўчиши.

Иммиграция – бирор мамлакатга фуқароларнинг бошқа мамлакатдан кўчиб келиши.

Эмиграция – бирор мамлакатдан фуқароларнинг бошқа мамлакатга кўчиб кетиши.

Миграция салъдоси – иммиграция ва эмиграция орасидаги нисбий фарқ.

Қўшимча маълумотлар

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти прогнозларига кўра, 2005 йилга бориб, Россия Федерацияси аҳолиси 137 млн. кишигача камаяди [1]. Россия Давлат статистика қўмитаси прогнозларига кўра, мамлакатда 12 йил шлгарироқ яъни 2013 йилга қадар бу ҳолат юз бериши ҳамда 2016 йилда 135 млн. ташкил этиши қуттилоқда [2]. 2006 йилга қадар аҳолининг нафақа ёшидаги қисмининг нафақага чиқиши меҳнат ресурслари ўрнини тўлдирувчи авлоднинг (4 млн.) меҳнат ёшига этиши улар ўрнини эгаллашига сабаб бўлди. Бироқ келгусида меҳнат ресурсларининг ўрнини тўлдиришида, бу даражадаги коньюнктура юз бермайди. 2006–2015 йилларда меҳнатга яроқли ёшдаги аҳоли 10 млн. кишини ташкил этгани ҳолда, ҳар йишига 1 фоиздан ортиқ меҳнатга яроқли аҳоли камайиб боради.

Россия тарихида тугилишининг юқоригигига хос кўплаб мисоллар келтириш мумкин. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Шуи шаҳри яқинида яшаб ўтган Федор Васильев 87 нафар ўғил-қизларнинг отаси сифатида тарихда қолган. У биринчи хотинидан 4 марта 4 нафардан, 7 марта 3 нафардан, 16 марта эгизаклар дунёга келган. Иккинчи хотини 2 марта 3 нафардан, 6 марта 2 нафардан фарзанд совга қилган.

Демографик жараёнларни назорат қилишини АҚШ профессори К.Боулдинг «ХХ асрнинг мазмунин» деб атаган. Бу борада Робинданат Тағор: «Тувилишини назорат қилишдаги ҳаракат – буюк ҳаракатидир» дега эътироф этган. Ўз даврида демографларнинг умумий қизиқишларини «Япон мўъжизаси» ўзига тортди. 1947 йилдан 1961 йилгача бўлгани даврда Японияда туғилиш икки марта га қисқарди. Тувилишининг бу даражадаги қисқарishi деярли барча минтақаларида туғилиш кўрсатикичлари юкори бўлгани Осиё учун ҳайратланарли эди. Албатта, бунга мамлакатидаги маданиятнинг ўсиши, саноатнинг ривожланиши саноат шилаб чиқаришига аёлларнинг жалб этилиши ўз таъсирини кўрсатди. Россияда биринчи жаҳон уруши арафасида, яъни 1913 йилда 7235 минг; иккинчи жаҳон урушидан 15 йил кейин, 1960 йилда 2341 минг; 1971 йилда 4372 минг бола туғиши. Бу даврлар мобайнида мамлакат аҳолиси 80 млн. кишидан ортиб кетди.

Д.И.Менделеев 39 ёшли онанинг 17 чи фарзанди бўлгани. У буюк кашифчи амалги оширганда ака-отагарининг кўччилиги оламдан ўтиб кетганлиги манбаларда қайд этилган.

Савол ва топшириклар

1. Аҳолининг такрор барпо бўлиши деганда нимани тушунасиз?
2. Демографик жараёнларни назорат қилиш ҳаракатлари қачон бошланган?
3. Депопуляция нима ва бу жараёнлар қайси мамлакатга хос?
4. XVIII–XIX асрлардаги демографик жараёнларга тавсиф беринг.
5. XX аср бошларида қандай демографик ўзгаришлар содир бўлди?
6. Иккинчи жаҳон уруши давридаги сиёсий вазият демографик жараёнларга қандай таъсир кўрсатди?
7. XX асрнинг II ярмида демографик жараёнлар қандай кўринишга эга бўлди?
8. 1960-Йиллардаги иммиграция ва эмиграция давлатларига тавсиф беринг.
9. Резмиграция нима ва у ҳозирги кунда қайси мамлакатларга хос?

10. Фан-техника инқилоби аҳолининг тақрор барпо бўлишига қандай таъсир кўрсатди?
11. XX асрда бошида Европа қитъасида демографик жараёнлар қандай кечди?
12. Аҳолининг табиий ҳаракатига хос регионал жиҳатларга тавсиф беринг.
13. Иккинчи жаҳон урушига қадар Марказий Осиё давлатлари аҳолиси сони ва миллий таркибига тавсиф беринг.
14. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда меҳнат ресурсларининг жойлашувида қандай ўзгаришлар юз берди?
15. Аҳолининг табиий ҳаракатига хос умумий хусусиятларга баҳо беринг.
16. Меҳнат ресурсларининг сифати деганда нимани тушунасиз?
17. Ўзбекистон аҳолисининг йиллик ўртача ўсишига тавсиф беринг.
18. Марказий Осиё ва Россиядаги демографик жараёнларга тавсиф беринг.
19. Қозоғистон аҳолисининг тарихий таркиб топишининг ўзига хос хусусияти нимада?
20. Миллий озчилик нима ва у давлатчиликнинг таркиб топишида қандай ўрин тутади?
21. Аҳолининг ёш ва жинс таркиби ижтимоий-иқтисодий турмушида қандай аҳамият касб этади?
22. Аҳолининг ёш ва жинс таркибida тавофутларнинг юзага келишига қайси омиллар таъсир кўрсатди?
23. Дунё аҳолисининг ёш таркиби китъалар бўйича тақсимотига таъриф беринг.
24. Геосиёсий вазиятлар демографик жараёнга қандай таъсир кўрсатади?
25. Географик мухитнинг аҳоли томонидан ўзгартирилишининг доимий мақсадларига тавсиф беринг.

Назорат тестлари

1. Турмуш қурувчилар ёши мувофиқлиги нисбатини тақлиф этган олимни белгиланг.
  - А) Вишневский
  - Б) Зельгейм

В) Котельников

Г) Саушкин

2. «Түглишни назорат қилишдаги ҳаракат буюк ҳаракатдир» -
деган тътириф муаллифини белгиланг.

А) Р.Тагор

Б) М.Ломоносов

В) Т.Рузвелт

Г) Д. Менделеев

3. К. Буолдинг демографик жараёнларни назорат қилишни
қандай баҳолаган?

А) «Буюк ҳаракат»

Б) «Демография мўъжизаси»

В) «XX асрнинг мазмуни»

Г) Барчаси тўғри

4. Ҳозирги вақтда Ер шаридаги бир йилда қанча бола туғилади?

А) 53-55 млн.

Б) 82-84 млн.

В) 135-137 млн.

Г) 167-172 млн.

5. Аҳолининг ўртача умр даври Афғонистонда неча ёшни
ташкил этади?

А) 41

Б) 43

В) 44

Г) 66

6. Аҳолисининг ҳозирги ҳолатини сақлаб қолиш учун 50 йил
давомида 35-70 млн. иммигрант қабул қилиши лозим бўлган
давлатни белгиланг.

А) Россия

Б) Қозогистон

В) Украина

Г) Белорус

7. Европа аҳолисининг жинсий нисбатини белгиланг.

А) Азлар сони 1,5 ҳисса кўп.

- Б) Эркаклар сони 1,5 ҳисса кўп.
- В) Эркаклар ва аёллар нисбати тенг.
- Г) Тўгри жавоб йўқ.

8. Кекса аҳоли салмоги 15 фоизни ташкил этувчи қитъани белгиланг.

- А) Америка
- Б) Африка
- В) Осиё
- Г) Европа

9. Аҳолисининг ёш таркибига кўра 14 ёшгача бўлганлар салмоги энг юқори қитъани белгиланг.

- А) Америка
- Б) Африка
- В) Осиё
- Г) Европа

10. Бутун дунё бўйича 15-64 ёшдаги аҳоли неча фоизни ташкил киласди?

- А) 54
- Б) 58
- В) 62
- Г) 67

Адабиётлар

1. Haub Carl et Cornelius Diana. World Population // Population Reference Bureau. Washington, 2001.
2. Предположительная численность населения Российской Федерации до 2016 года: Стат. Бюлл./ Госкомстат РФ. –М., 2001, С. 7
3. Оборонные предприятия России: 1995-2001 годы // Институт социально-экономических проблем народонаселения РАН. –М., 2002. С.55.
4. Население России. 2001. С.181.
5. Д.Вересов. Историческая демография. Copyright 1987 by Chalidze Publications Manufactured in USA.

Құшимча адабиётлар

1. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. –М., 1975.-231 б.
2. Урланис Б.Ц., Борисов В.А. (ред.). Народонаселение стран мира. Справочник. –М., 1984.
3. Ата-Мирзаев О., Гольдфарб Б. Перспективы воспроизводства населения Средней Азии. В: «Наше будущее глазами демографа». –М., 1979, с.113-119
4. Ата-Мирзаев О., Салиев А. Урбанизация в регионе. – В сб.: Народонаселения. –М., 1985 Ата-Мирзаев О.Б. Многодетная женщина. Социально-демографический анализ. В: «Женщины на работе и дома». –М., 1978
5. Слуга А.Е., Слуга Н.А. География населения с основами демографии. Учебно-методическое пособие. –М.: Изд. МГУ. 2000.

IV бөб. АХОЛИ МИГРАЦИЯСИ

1-§. Миграция ва унинг турлари

Миграция жараёни ахоли ҳудудий ҳаракатининг асосий тури бўлиб, инсон билан табиат ўртасидаги алоқадорлик вужудга келгандан бўён шаклнаниб, ривожланиб келмоқда. Ахоли миграцияси буюк географик қашфиётлар давридан бошлаб кенг микёсда амалга ошмоқда. Миграция ташки ва ички миграцияга тақсимланади. Мамлакатлар ахолисининг сони ва таркибига бўладиган таъсири нуқтаи назардан ташки миграцияларнинг аҳамияти бекиёсдир. Ташки миграция катта ҳажмга эга мамлакатларда, унинг ахоли сони ва таркибига бўлган таъсири сезиларли оқибатларга олиб келиши мумкин. АҚШ, Канада, Австралия ва бошқа қатор мамлакатлар тарихида миграция сальдосининг аҳамияти табиий ўсиши, жумладан, устун бўлган айрим даврлар кузатишганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ҳозирги вақтда ҳам мазкур мамлакатларда миграция сальдоси ахоли сонининг ўсишида муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Исройл давлатида эса миграция сальдоси ахоли сони ўсишининг деярли 2/3 қисмини таъминламоқда. Юқоридаги мамлакатлар ахолининг кўчиб келиши бўйича етакчи ҳисобланса, қатор бошқа мамлакатлар, чунончи, Ирландия ахолисининг кўчиб келиши бўйича дунёда машҳур бўлиб қолган. Ташки миграциялар ўзларининг хусусиятлари, сабаблари, ҳудудий қамрови давом этиши бўйича бир-биридан фарқ қиласи. Миграция хусусиятлари тўғрисида сўз юритганда, аввалом бор, ҳоҳишига кўра ва мажбурий миграция назарда тутилади. Ташки миграция асосан иқтисодий сабаблар билан боғланган. Бунда янги ерларни ўзлаштириш мақсадида ҳамда ишчи кучини шартномалар бўйича бошқа мамлакатларга юбориш билан боғлиқ миграция катта роль ўйнаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ҳудудий қамровига қараб материкларга ва материқ ичидаги миграцияга ажратиш қабул қилинган. Ҳозирги вақтда иккинчи турдаги миграция асосий аҳамият касб этади. Давом этиши бўйича доимий вақтинчалик ва мавсумий миграция турлари мавжуд. Шартнома асосида амалга

оширилаётган миграция вақтінчалик миграция деб аталади. Доимий миграция уй жойи ва иш жойининг тамомила ўзгариши билан боғлиқ аҳоли күчишлари билан боғлиқ бўлиб, у миграциялар ичидаги асосий ўрин эгаллади. Инсоният хўжалик ва ижтимоий-маданий фаолиятида рўй берадиган интернационаллашув ва демократия жараёнлари, шунингдек, мамлакатлараро, миллатлараро айрим зиддиятлар, тўқнашувлар, фавқулодда вазиятлар ва табиий оғатлар оқибатида аҳоли ҳамда меҳнат ресурсларининг мамлакатлараро ичидаги мамлакатлараро кенг миқёсда бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриши рўй беради. Булар бир томондан, жаҳон цивилизацияси ва ҳалқаро меҳнат бозорлари, турар жой ва иш жой ташлаш учун яратиб берган ҳукуқ ва имкониятларидан фойдаланувчи кўпчилик миграциялардан иборат бўлса, иккинчи томондан, ўз ҳоҳиши билан эмас, балки ҷаронт тақозоси билан туғилиб ўсган жойини ташлаб кетишга мажбур бўлган қочоклар ҳамда мигрантлардан иборатдир. Айрим тарихий йилларда баъзи ҳудудлардаги мигрантлар оқимининг кўлами ҳамда аҳволи жойлашувининг мураккаблиги жуда катта муаммоларни юзага келтиради. Бу муаммоларни ечиш эса кенг миқёсда ҳалқаро ҳамкорликни тақозо этади.

Ҳалқаро меҳнат тақсимоти мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти ривожланишининг олий босқичи бўлиб, у бирор бир мамлакатда муайян маҳсулотни ишлаб чиқаришда барқарор имкониятлари мавжуд бўлишини, турлича миқдор ва малакага эга бўлган меҳнат ресурслари бўлишини тақозо этади. «Ҳалқаро меҳнат тақсимоти - инсон фаолиятининг турларга бўлниши» - деб кенг маънода тушуниш, бу соҳада кейинроқ юз берадиган кооперациялаш, ҳалқаро меҳнат тақсимотидан келиб чиқсан ҳамда мамлакатлар ўртасида ўзлари энг юкори самара билан ишлаб чиқарган маҳсулотларини мутассил айирбошлишни инкор этмайди. Ана шундай кооперация иккиси кўринишида: меҳнат тақсимотига кўра ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ҳалқаро миқёсда айирбошлиш (ҳалқаро савдо) ёки меҳнат кучларининг давлатлараро кўчиб ўтиши, яъни ҳалқаро меҳнат миграцияси шаклида намоён бўлиши мумкин.

Аҳоли ва меҳнат ресурсларининг мамлакатлараро миграцияси ишчи кучини қабул·киловчи ва уни четга чиқарувчи мамлакатларининг иқтисодий ва ижтимоий таракқиётни даражаларида ҳамда аҳолининг табиий ўсиш суръатларида

анчагина тавофтлар мавжуд бўлган чоғда рўй беради. АҚШ, Канада, Австралия каби юқори даражада ривожланган мамлакатлар, Фарбий Европа мамлақатларнинг кўпчилиги шунингдек, нефтдан катта даромад олиб, иқтисодиёти тез ривожланаётган мамлакатлар (Саудия Арабистони, Баҳрайн, Кувайт, БАА ва бошк.) иммиграциялаш географик марказлари хисобланади.

У бир давлатнинг минтақалари ўртасида рўй берадиган ишчи кучи миграциясидан ва бир неча мамлакатларни камраб оладиган ташки миграциядан иборат. Ташки миграциянинг асосий сабаблари иқтисодий кийинчилик, сиёсий бекарорлик, миллий-диний низо ва урушлардир. Ички миграциянинг сабаблари ҳам шунга ўхшаб кетади ва куйнагилардан иборат: иқтисодий кийинчилик, мавсумий иш, миллий низолар, урушлар ва бошқалар.

Ахолининг бир давлатдан иккинчи бир давлатга ва бир давлатнинг ичидан бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб юриши миграция оқими деб аталади. Миграция оқими мамлакат ёки ҳудудлар ахолисининг сонига сезиларли таъсир этиши мумкин. Инсоният тарихи давомида жуда кўп оммавий ташки ва ички миграциялар содир бўлган. Буюк географик кашфиётлардан кейин асосий миграция оқими Америка, Австралия ва бошка янги кашф килинган ерларда содир бўлган. Оммавий ички миграция давлат дастури асосида амалга оширилади. Масалан, Мирзачўлнинг Қозогистон кўриқ ерларининг ўзлаштирилиши ва ҳ.к.

Халқаро ишчи кучи миграцияси бундан бир неча юз йил илгари пайдо бўлган ва шундан буён бу борада жиддий ўзгаришлар рўй берди. Халқаро миграция 60-йилларнинг охирида иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ бўлди ва унда фаол ўзгаришлар бошланди. Натижада, асосан шундай хulosага келиндики, ишчи кучининг халқаро ҳаракати ишлаб чиқариш омилларидан бири сифатида иқтисодий ривожланиш суръатларига таъсир қиласи, бу ҳаракатнинг сабаби эса, турли мамлакатларда меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси турлича эканлиги билан боғлиқ. «Ҳар бир киши ўз меҳнатининг энг сўнгти самарасини олади ва истеъмол қиласи» - деган ақидага асосланувчи неоклассик назария тарафдорларининг фикрига кўра, эмиграция қабул қилувчи мамлакат фаровонлигини оширишга хизмат қиласи, айни бир пайтда эмигрантларнинг асл ватани бўлган давлатда иқтисодий ривожланиш сақланиб қолади ёки ҳеч бўлмаса пасаймайди.

Неоклассик тарафдорлари ишчи кучини, айникса, юқори малакали ходимларни экспорт қилувчи мамлакатда миграция содир бўлиши мумкинлигини зътироф этишади. Шу муносабат билан «Аклий талофот»га солиқ солиш ва ундан келадиган даромадни БМТ ихтиёрига ўтказиб, улардан ривожланиш мақсадларида фойдаланиш гояси кенг муҳокама этилди. Кейинги йилларда жамлашишга мамлакат иқтисодий ривожланишнинг муҳим омили сифатида қарашлик устун кела бошлади. Жамланган инсон потенциали иқтисодий тараққиётнинг муҳим омили эканлигининг келиб чиқилса, ҳалқаро ва мамлакатлар доирасида иқтисодий ривожланиш борасидаги суръатлар турлича эканлигининг сабабларидан бири ҳам инсон салоҳияти, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳалқаро мигрантлар асосан 5 тоифага бўлинади:

1. Мамлакатга ошкора киритилган иммигрантлар ва ноиммигрантлар. Кўпдан бери иммигрантларни қабул қилиб келаётган мамлакатлар учун 80–90-йиллар иммиграция юқори поғонага кўтарилигтан давр бўлди.

2. Шартнома бўйича ишлайдиган хизматчи мигрантлар. 90-йилларнинг охирида буларнинг сони дунё бўйича 25 млн. кишидан кўпроқ эди. Кўпинча мамлакатлар чет эл ишчи кучига муҳтожлик сезади. Бу ҳолларда ишчи кучи сероб бўлган мамлакатлар: масалан, Осиёнинг баъзи мintaқалари, яъни шарқдаги қатор мамлакатлар билан шундай шартномалар ҳакида келишиб олишади.

3. Яширинча келган иммигрантлар. 90-йилларнинг охирида буларнинг сони 30 млн. кишидан ортиқ эди. Деярли барча саноати ривожланган мамлакатлarda яширин иммигрантлар мавжуд. Уларнинг бир кисми чегара орқали ўтса, бошқалари виза муддати тугагандан кейин бегона мамлакатдан чиқиб кетмайди: бундайлар одатда, энг кам иш ҳаки тўланадиган иш жойларига ёлланадилар.

4. Бошпана сўраган шахслар. Бундай тоифадаги мигрантлар сони 80-йилларгача жуда оз бўлиб, кейинчалик анча кўпайди. 90-йиллар охирига келиб, 1млн. кишини ташкил этди. Шахслар сиёсий сабабларга кўра, иқтисодий ахвол туфайли бошпана сўрайди.

5. Қочоқлар. БМТ маълумотига кўра, 90-йиллар охирига келиб, дунёда қочоқлар сони 22 млн. дан кўпроқни ташкил этган (булардан қарийб 4 млн. киши ўз ватанинга қайтиб келган бўлса ҳам БМТ ҳомийлигида яшайди). Қочоқларнинг кўпчилиги бугунги кунда максус лагерларда истиқомат қиласди. Бу лагерлар БМТ ёки хусусий агентликлар ҳомийлигидадир. Маълумотларга қараганда,

уларнинг бир фоиздан камроғи ривожланган ғарб мамлакатларидан бошпана топган.

2-§. Урбанизация ва аҳоли миграцияси

Ташқи ва ички миграция билан урбанизация жараёни узвий боғлиқ. Урбанизациянинг географик мөхиятини куйидаги мисолларда ифодалаш мумкин. Урбанизациялашган ҳудудларда жаҳон аҳолисининг 45% дан зиёд қисми истиқомат қилади ва ялпи ички маҳсулотнинг 80 фоизини ишлаб чиқаради. Шу вақтнинг ўзида атмосфера ва гидросферага чиқарилаётган заҳарли чиқинди ва газларнинг 80% ҳам ушбу ҳудудга тўғри келади.

Урбанизация жараёни шаҳарлар сони, шаҳарлар аҳолисининг микдори ва улушининг ўсишини, шаҳарлар билан боғлиқ мураккаб тармоқлар ва тизимларнинг шаклланиши ҳамда ривожланишини англатади. Демак, урбанизация кишилик ҳаётида шаҳарлар аҳамиятининг бекиёс ошишини, жамиятни аҳолининг меҳнат хусусияти, турмуш тарзи ва маданиятини ишлаб чиқаришни жойлашиши бўйича шаҳарлашишни ўзида акс эттирувчи тарихий жараёндир. Урбанизация ижтимоий-иктисодий тараққиётининг энг муҳим таркибий қисмларидан биридир.

Замонавий урбанизация умумжаҳон жараёни сифатида кўпчилик мамлакатларга ҳос бўлган учта умумий жиҳатлар билан ифодаланади. Шулардан биринчи жиҳат – шаҳар аҳолисининг, айниқса, кам ривожланган мамлакатларда юкори суръатлар билан ўсици. Дунёда 1900 йилда мавжуд жами аҳолисининг салкам 14% и шаҳарларда яшаган, бу кўрсаткич 1950 йилда 19% ни, 1990 йилда 45% ни, 2000 йилда эса 51% ни ташкил этади, иккинчи жиҳат – аҳоли ва хўжаликнинг асосан катта шаҳарларда тўпланганлиги билан боғлиқ. Бундай ҳолат авваламбор, ишлаб чиқаришнинг хусусияти, уни илм-фан, таълим-тизими билан бўлган алоқадорлигининг мураккаблашуви билан бояланганлиги. Маълумки, катта шаҳарлар инсонларнинг маънавий ва маданий талабларини тўларок қондиради. Хилма-хил товарлар ва хизматлар билан яхшироқ таъминланади, мавжуд ахборот манбаларига йўл очиб беради.

Жаҳонда XX аср бошида (аҳолисининг сони 100 мингдан ортиқ) 360 та катта шаҳарлар мавжуд бўлиб, шуларга жами аҳолининг атиги 5% и тўғри келган, бундай шаҳарларнинг миқдори

90-йилларнинг бошида 2,5 мингни ташкил этди. 2000-йилда эса 3,5 мингдан ўтиб кетди. Уларга тегишли тарзда жами аҳолининг 1/3 ва 2/5 қисми тўғри келади. Катта шаҳарлар ичida аҳолисининг сони 1 мингдан ортиқ бўлган йирик ва жуда йирик бўлган шаҳарларни алоҳида ажратиш қабул қилинган. Шундай шаҳарларнинг сони XX аср бошида 10 та бўлган, 80- йилларнинг бошида 200 дан, 2000 йилда эса 400 дан ошиб кетди. Мазкур шаҳарлар ичida супершаҳарлар (аҳолисининг сони 5 млн. дан зиёд) миқдори 90-йилларда 30 тани, 2000 йилда эса 60 тани ташкил этди. Ҳозирги кунда ушбу шаҳарлarda салкам 0,5 млрд. киши ёки ер шари аҳолисининг 80% дан ортиқ қисми истиқомат қилмоқда.

Учинчи жиҳат—шаҳарлар худудининг кескин кенгайиб, ёйилиб кетиши билан боғланган. Замонавий урбанизация жараёни учун айрим шаҳарлар ва шаҳарчалардан шаҳарлар билан қишлоқларни ўзида қамраб олган шаҳарлар агломерацияларига, йирик шаҳарларни қамраб олган мегаполисларга ўтиш хос бўлмоқда. Шаҳарлар агломерацияларининг ўзаги вазифасини, одатда пойтахтлар бошқа муҳим саноат марказлари ва йирик денгиз портлари бажармоқда.

Жуда йирик шаҳарлар агломерациялари Мехико, Токио, Сан-Паулу, Нью-Йорк шаҳарлари атрофида шаклланган, шуларнинг ҳар бирида 16 млн. дан 30 млн. гача киши истиқомат қилади.

Ҳозирги вактда икки ёки ундан ортиқ агломерациялар худудининг қўшилиб кетиши натижасида урбанизациялашган районлар ва зоналар энг муҳими мегаполислар вужудга келмоқда. Урбанизация даражаси бўйича жаҳондаги барча мамлакатларни уч гурӯхга бўлиш мумкин:

1. Юқори даражада урбанизациялашган мамлакатлар 1 шаҳар аҳолисининг улиши 50% дан юқори.

2. Ўртacha даржада урбанизациялашган мамлакатлар шаҳар аҳолисининг улуси 20%-50%.

3. Паст даражада урбанизациялашган мамлакатлар шаҳар аҳолисининг улиши 20% дан кам.

Юқори даражада урбанизациялашган мамлакатлар қаторига Европанинг барча давлатлари, Австралия, Янги Зеландия ҳамда Шимолий ва Жанубий Американинг кўпчилик мамлакатлари киради. Ўртacha даражада урбанизациялашган мамлакатларнинг асосий қисми Жанубий, Фарбий, Марказий ва Жануби-Шарқий Осиё регионлари ҳамда Африкада жойлашган. Паст даражада

урбанизациялашган мамлакатларнинг ҳам кўпчилиги Африка ва Осиёда мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Ҳозирги вактда урбанизация доираси ривожланган мамлакатлар 7 фоизни, ривожланаётган мамлакатлар 37 фоизни ташкил этади, дунё бўйича бу кўрсаткич 51 фоизга тенг. Урбанизация жараёнининг ўсиш суръатлари мамлакатнинг иқтисодий ривожланганлик ҳамда урбанизациялашганлик доирасига боғлиқ ҳолда ўзгаради. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда шаҳар аҳолисининг улуши 75-90 фоизга, яъни юқори даражага етганлиги туфайли урбанизациялашиш суръатлари анча пасайган, айрим ҳолларда йирик шаҳарлардаги аҳоли сони камаймоқда. Шунга қарамасдан, урбанизация жараёни иқтисодий ривожланган давлатларда тарақкий этишда давом этиб, янги-янги турларининг шаклланишига сабаб бўлмоқда.

Ривожланаётган мамлакатларда урбанизациялашиш жараёни шаҳар аҳолисининг нисбатан паст улушга эгалиги туфайли ҳар томонлама ва ҳамма йўналишларда ривожланмоқда. Лекин мазкур мамлакатларда урбанизация жараёни сифат кўрсаткичларига мутаносиб эмас. Шаҳар аҳолиси кўп ҳолларда қишлоқларда ортиқча бўлиб қолган аҳоли ҳисобига ўсмоқда. Қашшок қишлоқ аҳолисининг катта қисми йирик ва катта шаҳарларнинг ҳудудида жойлашиб кулбасимон урбанизациянинг тарқалишига сабаб бўлмоқда. Шундай урбанизациянинг шакллари Мехико, Манила, Дакка, Калькутта, Бомбей, Киншаса ва бошқа пойтахт шаҳарлар атрофида кенг тарқалган. Умуман, урбанизация жараёни ривожланаётган мамлакатларда бошқариб бўлмайдиган ҳолда тарақкий этмоқда ҳамда демографик, иқтисодий ва экологик муаммоларнинг чуқурлашишига сабаб бўлмоқда. Бу ҳудудларга атроф-мухитнинг ифлосланиши умумий ҳажмининг 3/4 қисми тўгри келади. Иқтисодий ривожланган давлатларда атроф-мухитни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар ҳаётга татбиқ этилмоқда, ривожланаётган мамлакатларда эса моддий маблагларнинг етарли эмаслиги мазкур муаммоларни тўла-тўқис ҳал этишга имкон бермайди, уларда шаҳар аҳолисининг сони ва улуши тез ўсади. Шунга қарамасдан, жаҳон аҳолисининг ярмига яқини қолоқ аҳоли манзилгоҳларида яшайди.

Қишлоқ аҳолиси асосан гурухлашган ва алоҳида жойлашган қишлоқлар бўйича тақсимланади. Бунда тарихий ва табиий шарт-шароитлардан ташқари иқтисодий омиллар аҳамияти катта

бўлганлигини айтиб ўтиш лозим. Аҳоли тақсимланишининг гурухлашган шаклари дехқончилик айниқса, хайдаладиган ва сугориладиган дехқончилик, ривожланган регион ёки мамлакатларга хосдир. Алоҳида жойлашган қишлоқлар чорвачилик интенсив ривожланган мамлакатларда (АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Бразилия, Аргентина) кенг тарқалган. Аҳоли жойлашишининг шаклари ҳам мавжуд яйлов чорвачилиги ривожланган худудларнинг кўпчилигига эса доимий аҳоли манзилгоҳлари умуман барпо килинмаган.

Миграция жараёни аҳоли ҳудудий ҳаракатининг асосий тури бўлиб, у инсон билан табиат ўртасида алокадорлик вужудга келгандан бўён шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Аҳоли миграцияси, айниқса, Буюк географик кашфиётлар давридан бошлаб кенг миқёсда амалга ошмоқда. Миграция ташки ва йчки миграцияга тақсимланади. Миграциянинг мамлакатлар аҳолисининг сони ва таркибига бўлган таъсири сезиларли оқибатларга олиб келиши мумкин. Жумладан, АҚШ, Канада, Австралия ва бошқа қатор мамлакатлар тарихида миграция сальдоси аҳамияти жумладан, табиий ўсиш устун бўлган айrim давлатлар кузатилганини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ҳозирги вақтда ҳам мазкур мамлакатларда миграция сальдоси аҳоли сони ўсишида муҳим омил бўлиб ҳисобланмоқда. Истроил давлатида эса миграция сальдоси аҳоли сони ўсишининг деярли 2/3 қисмини таъминламоқда.

Юқоридаги мамлакатлар аҳолининг кўчиб келиши бўйича етакчи ҳисобланса, бошқа қатор мамлакатлар, чунончи, Ирландия аҳолисининг кўчиб кетиши бўйича дунёда машҳур бўлиб қолган. Ирландия XIX–XX асрларда аҳолининг катта микдорда кўчиб кетиши бўйича уч даврни бошдан кечирган. Ушбу даврлар 1840–1900 йилларда қайд этилган бўлиб, унда мамлакатлар аҳолисининг мутлақ сони 8,2 млн. дан 4,5 млн. кишига тушиб қолди. Ташки миграция ўзининг хусусиятлари, сабаблари, ҳудудий қамрови, давом этиш даври бўйича бир-биридан фарқ қиласди. Миграция хусусиятлари тўғрисида сўз юритганда, авваламбор хошишга кўра ва мажбурий миграцияларга XVI–XIX асрлар давомида неча 10 минглаб негр қулларининг Африкадан Америкага зўрлаб олиб кетилиши мисол бўлиши мумкин.

Ташки миграция асосан иқтисодий сабаб билан боғланган. Бунда янги ерларни ўзлаштириш мақсадида ҳамда ишчи кучини

шартномалар бўйича бошқа мамлакатларга юбориш билан боғлик миграция катта роль ўйнаганлигини тъкидлаб ўтиш жоиздир. Биринчи турдаги ташқи миграцияда катта микдорда аҳолининг кўчиб кетиши Буюк Британия, Германия, Италия, Испания, Франция, Скандинавия мамлакатлари, Ирландия, Польша, Россия мамлакатларига кўчиб кетиши АҚШ, Канада, Бразилия, Аргентина, Уругвай, Чили, Австралия, Жанубий Африка Республикасига хос. Иккинчи турдаги ташқи миграцияда дастлабки даврларда Хитой ва хиндишонлик ишчилар асосий ролни ўйнаганлигини тъкидлаб ўтиш лозим. Шуларнинг катта жамоалари Жануби-шарқий Осиё мамлакатларida пайдо бўлган. Ҳозирги вактда Шимолий Африка, Жануби-гарбий Осиё, Жанубий Европа ишли кучининг катта микдори Гарбий Европа ва қисман Шимолий Европа мамлакатларida шартнома асосида ишлаши ҳам иккинчи турдаги ташқи миграцияга мисол бўлиши мумкин. Чунки шундай миграцияларнинг сони Гарбий Европа мамлакатларida 12-13 млн. дунё бўйича эса 15 млн. кишини ташкил этади (АҚШ, Австралия, ЖАР, Форс кўрфази мамлакатлари). Мазкур мигрантларнинг ичida йирик олимлар ва мутахассислар бўлиб, уларнинг сони салкам 1 млн. кишини ташкил этади. Сиёсий сабаблар ҳам ташқи миграцияга катта тъъсир кўрсатади. Сиёсий миграция иктисадий ва сиёсий вазияти бекарор, инсон ҳуқуклари поймол этилаётган мамлакатларга хос бўлган ва ҳозир ҳам шундайлигича қолмокда.

Худудий қамровга қараб материкларга ва материк ичидаги миграцияларни ажратиш қабул қилинган. Ҳозирги вактда иккинчи турдаги миграция асосий аҳамият касб этади. Давом этиш бўйича доимий, вактинчалик ва мавсумий миграция турлари мавжуд. Шартнома асосида амалга оширилаётган миграциялар вактинчалик миграциялар деб аталади. Икки ой ёки ундан ортик вакт давомида дам олиш, даволаниш ёки бошқа мавсумий турдаги меҳнат фаолияти билан боғлик миграциялар мавсумий миграциялар деб аталади. Доимий миграциялар уй-жойининг ва иш жойининг тамомила ўзгариши ва аҳоли кўчишлари билан боғлик бўлиб, у миграциялар ичida асосий ўрин эгаллайди.

Дунёда 80-йилларнинг охири ва 90-йилларда бўлиб ўтган сиёсий маъмурий ўзгаришлар халқаро миграциялар ҳажмининг кескин кенгайиб кетишига ҳамда Шарқий Европа, собиқ иттифоқ ва бошқа регионларда аҳолини худудий катта тақсимланишига сабаб бўлди. Жумладан, Ўрта Осиё ва Қозогистон мамлакатларida

хозирги вақтда ўзаро, давлатлараро миграцион алоқалар асосий роль ўйнамокда.

3-§. Халқаро миграция тарихи ва географияси

XVIII–XIX асрларда демографик жараёнларнинг ривожланиши ўз навбатида давлатлараро савдо алоқаларининг ривожланишини, кемалар бандоргоҳларининг пайдо бўлиши, саноатлашган минтақаларнинг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутди. Бу даврда эмигрантлар харакатида Европа давлатлари етакчилик қилди. Жумладан, Европадаги эмигрантлар сони бўйича биринчи ўринни Буюк Британия эгаллаган 1815–1900 йиллар қаридан 13 млн. киши эмиграция қилинган. Уларнинг аксарият қисми АҚШ (65%), Канада (15%), Австралия (9%), Жанубий Америкага (5%) чиқиб кетишган. Иккинчи ўринни Германия эгаллаб, 1841 йилдан то 1900 йилга қадар 4853 минг киши эмиграция этилган. Бу даврда италияликларнинг эмиграцияси ўзига хос бўлиб, мавсумий кўринишга эга бўлган ва моҳиятан маятниксимон миграцияга ўхшаб кетади, яъни улардан қурувчилар, ер ўзлаштирувчилар Австрия, Болқон ярим ороли давлатлари, Швейцария, Франция каби давлатларга эрта баҳордан кетишиб, кеч кузда қайтишган.

Доимий эмигрантлар оқими эса Аргентина, Бразилия ва АҚШга ўйналтирилган. Шундай қилиб, италиялик эмигрантлар китъалар бўйича тақсимоти Америкага – 80%, Африкага – 19%, Осиёга – 0,5%, Австралияга – 0,5% ни ташкил этган. 1900 йиллардан 1939 йилгача Европадаги эмиграция жараёнларини Шимолий Европа давлатлари давом эттириди. Бу даврда Швециядан 305 минг, Норвегиядан 360 минг, Даниядан 206 минг эмигрант чиқиб кетган. Иккинчи жаҳон уруши даврида Европадаги миграция жараёнлари ниҳоятда тартибсиз кечган. Кишилар ёппасига хавфсиз ҳудудларга кўчирилган. Аммо, уруш Европанинг деярли барча ҳудудини қамраб олди. Щунингдек, сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлганлиги боис, бу миграция жараёнлари вақтингчалик кўринишга эга бўлди.

Шундай қилиб, XX асрга келиб демографик жараёнлар ниҳоят мураккаб кўринишга эга бўлиб қолди. Инсоният тарихида катта ўрин эгаллаган иккита жаҳон урушини бошидан кечиришига қарамай, дунё аҳолиси 1900–1950 йиллар давомида (50 йил ичida) 440 млн. кишига кўпайган бўлса, 1950–1980 йилларда (30 йил

ичида) 2,1 мартага кўпайди. Шунингдек, ўтган XX асрнинг 50 йилларига нисбатан 1990 йилларда 3571 млн. га, 2000 йилда 4436 млн. кишига кўпайди.

Албатта, алоҳида қитъалар, минтақаётар аҳолисининг қайта барпо бўлишида ҳудудлардаги сиёсий, иқтисодий, экологик вазиятлар ҳам муҳим ўрин тутади.

XX асрда дунё аҳолисининг кўпайиб бориши

15-жадвал

Йиллар	1900	1950	1980	1990	1997
Бутун дунё	1660	2100	4431	5231	5840
Хорижий Европа	290	392	483	499	582
Хорижий Осиё	965	1392	1577	3057	3552
Африка	126	220	470	685	743
Шимолий Америка	90	166	247	273	298
Лотин Америкаси	67	164	363	459	453
Австралия ва Океания	8	13	22	26	29
МДҲ	120	180	264,5	281*	263

*Болтик бўйи давлатлари билан бирга. Манба: В.П.Максаковский маълумотлари ва муаллиф хисоби

Бўлиб ўтган жаҳон урушлари баробарида фан-техника инқилоби, янги ерларнинг минерал ҳом ашё ресурсларининг беаёв ўзлаштирилиши оқибатида глобал муаммолар юзага келди. Натижада ривожланган мамлакатларнинг аксариятида депопуляция, яъни «демографик инқироз» юзага келган бўлса, бошқа баъзи давлатларда эса «демографик портлаш» ҳолати содир бўлмоқда.

Жумладан, БМТ маълумотларига кўра, 2025 йилга бориб, Хитой аҳолиси 1569,6 млн. кишига Ҳиндистон аҳолиси 1384,6 млн. кишига етиши башорат қилинмоқда.

XX асрнинг иккинчи ярмида шу каби янги географик омиллар таъсирида ташки миграцияда кескин ўзгаришлар юз берди. Бу урушдан кейинги даврда тинч хўжалик юритишда меҳнат ресурсларига эҳтиёжнинг ортиши билан боғлик бўлди.

Аҳоли миграциясининг қитъалараро натижалари (минг киши) *

16-жадвал

Қитъалар	1946–1957 йиллар	1960–1962 йиллар
Европа	-5900	+400-500
Шимолий Америка	+3200	+750-800

Лотин Америкаси	+1200	-250-350
Африка	+300	-900-1000
Осиё	+200	-50-150
Австралия	+1000	+250
Океания		

• Маңба: А.Е.Слука мәтпұмотлары

Кам ривожланған мамлакатларда саноат ишлаб чықаришининг қолоқлиги, ишсизликнинг юқорилігі ва натижада арzon ишчи күчларининг түпланиб қолиши ҳам миграцион жараёнларга үз таъсирини күрсатди. Масалан, 1946–1957 йилларда Европадан 5900 минг киши бошқа худудларга (саноат ва кишлоқ хұжалигининг янғы үчокларига) күчіб кетишгандар бўлса, Шимолий Америка, яъни АҚШ ва Канадага 3200 минг киши, Лотин Америкасига 1200 минг киши, Африкага 300 минг киши Австралия ва Океанияга 1000 минг киши күчіб ўтган.

Уруш якундан кейинги 10-15 йил ичидә дунё мамлакатларидаги сиёсий-иктисодий вазият бирмунча барқарорлашди. Эндилекда, дунё аҳолиси ерлари ҳосилдор, хом ашё ресурсларига бой минтақаларга эмас, балки саноати ривожланған, ижтимоий-иктисодий турмуш даражаси бирмунча юқори, фан-техника ривожида истиқболли худудларга интилиша бошлашди. Жумладан, 1960–1962 йиллар давомида аҳоли миграцияси Европа учун ижобий тус олди ва мусбат кўрсаткични ҳосил этди. Аксинча, Африка, Лотин Америкаси, Осиё давлатларидаги миграция сальдоси манфий кўрсаткичларга эга бўлди. АҚШ ва Австралия давлатларида миграция оқими барқарор ривожлана борди.

1960-йилларда Бутун Ғарбий Европада дунёning бошқа минтақаларидан келиб ишлаётганлар 5 млн. кишини ташкил этган. Шундан Францияда 2 млн. га яқин, Германияда ва Буюк Британияда 1 млн. дан 2 млн. гача, Швейцарияда 700 минг атрофида мамлакатлар худудидан ташкаридан ёлланиб ишлаганларни ташкил қылган. Бу даврда асосий иммиграция давлатлари сифатида Франция, Германия, АҚШ, Буюк Британия, Австралия ва Швейцария қайд этилса, эмиграция давлатлари сифатида эса Жазоир, Италия, Испания, Греция, Мексика, Португалия давлатлари қайд этилган.

1960–1962 йилларда ташқи миграция сальдоси (минг киши)

17-жадвал

Иммиграция давлатлари		Эмиграция давлатлари	
Франция	+1180	Жазоир	-900
Германия	+1080	Италия	-515
АҚШ	+820	Испания	-500
Буюк Британия	+300	Греция	-190
Австралия	+200	Мексика	-130
Швейцария	+180	Португалия	-100

• Манба: А.Е.Слука маълумотлари

Саноатнинг оғир тармоқларида ишлаш учун асосан эркаслар талаб этилган. Масалан, 1964 йилда Бельгия кўмир саноатида банд аҳолининг 40%ини хорижий муҳожирлар ташкил этган.

Миграция жараёни иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига бевосита таъсир кўрсатувчи ва ўз навбатида аҳоли жойлашувидағи мухим муаммолар билан боғлиқ аҳолининг худудий ҳаракатидир. Бугунги кунда аҳоли миграцияси демография, иқтисодиёт, сиёсатшунослик, социология, статистика, этнография каби қатор фанларнинг тадқиқот обьектига айланди. З.Х.Райимжонов таъкидлаганидек: «Инсоният тарихи бу миграция тарихи билан чамбарчас боғлиқ». Мехнат ресурсларининг ҳалқаро миграцияси бир неча юз йиллар илгари бошланиб, бу даврлар оралигида жиддий ўзгаришларга сабаб бўлди. Албатта, бу Буюк географик кашфиётлар ва унинг оқибати бўлмиш ҳалқаро меҳнат тақсимотидаги ўзгаришлар миграция жараёнининг шу даражада ривожланишига сабаб бўлди. Масалан, Америка қитъасининг кашф этилиши ёки Африка материгидаги маъданларнинг ўрганилиши Европа, Африка, Америка қитъалари бўйлаб миграция жараёнларининг фаоллашувини келтириб чиқарди. Биринчи ва иккисинч жаҳон миграцияси асосан сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлди. Бу даврда аҳоли миграциясига таъсир этувчи бошқа омиллар четда қолди.

Тахминий хисоб-китобларга қараганда, йиллик миграция сальдоси 90-йилларда ўртача 1 млн. кишини ташкил этган, яъни қабул қилувчи мамлакатларга кўчиб келганлар сони бу ердан чиқиб кетганларга нисбатан 1 млн. кўп бўлган. Тахминларга қараганда, жаҳон иқтисодиётининг барқарорлашуви муносабати билан миграция сальдоси яқин йиллар ичida камайиб боради.

Халқаро миграция билан боғлиқ бўлган пул оқими ҳажми 100 миллиардлаб долларни ташкил этади ва уни кўлами жиҳатидан бемалол Йиллик бевосита хорижий инвестицияларига тенглаштириш мумкин.

Эмиграция меҳнат ресурслари тўпланиб колган мамлакатлар иқтисодиётига яхши таъсир кўрсатади, нега деганда, ишчи кучининг чет элга чиқиб кетиши ишсизликни камайтиради. Чунончи, 70-йилларда Миср ҳукумати ишсизликка карши кураш дастурини қабул қилас экан, унда Форс кўрфази мамлакатларига бўладиган эмиграциялаш, рағбатлантириш чораларини кўзда тутган. Пуэрто-Рикода энг кам иш ҳаки қонун бўйича ишчи кучининг лоақал учдан бир кисми АҚШга кетиши мўлжалланган.

Халқаро миграция билан боғлиқ пул оқимлари (млрд. \$)

18-жадвал

		1987	1990	1995
Меҳнат даражаси	Дебет	13,8	19,5	20,7
	Кредит	-19,5	-25,6	-26,7
Тўпланган хусусий жўнатмалар	Дебет	64,9	100,1	95,6
	Кредит	-58,2	-91,8	-102,5
Жами:	Дебет	78,7	119,6	116,3
	Кредит	-74,2	-117,4	-122,1

«Ақлий талофот» кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар, айниқса, Африка (Малави, Судан, Заир, Замбия) учун жиддий муаммо бўлиб келмоқда. Бироқ кўп ҳолларда мамлакатда иқтисодий ахвол яхшиланганда «Ақлий талофот» ҳам барҳам топди. Масалан, ҳинд олимлари Силикон водийисида юксак технологияга асосланган Америка коорпорацияларида бир қанча йил ишлаб кейин ўз юртларига қайтган ҳинд саноатида янги компьютер дастурларини яратиш соҳасига асос қўйдилар.

Иммиграциянинг иқтисодий самаралари кўп ҳолларда юзаки тарзда салбий деб баҳоланади, бунинг сабаби чет элдан келган ишчилар иш жойларини эгаллаб туб аҳоли ўртасида ишсизликни кўпайтиради. Бундай муаммо ҳам борлигини инкор этмаган ҳолда, шуни таъкидлаш лозимки, иммигрантлар ўзлари билан бирга, таҳриба, билим, укув, кўнкима олиб келади. АҚШ, Канада ва Австралия иммиграцияси натижасида пайдо бўлган мамлакатлардир. Батъи мамлакатларда иммигрантлар бутун бир

тармоқни олиб келиб ривожлантириб юборишади. Бунга мисол қилиб, Индонезия, Малайзияда ишлаган хитойлик саноат ишчиларини Африкада фаолият кўрсатган. Ҳиндистон ва Ливан бизнесменларини, Форс кўрфазида хизмат килган иорданиялик ва фаластиналларни кўрсатиш мумкин. Қолаверса, иммигрантлар кўпгина мамлакатлarda маҳаллий аҳоли инкор этадиган бўш иш жойларини тўлдиришади. Туркия ва Шимолий Африкадан келадиган иммигрантлар Германия ва Франция иммиграциянинг 60-80%ини ташкил этишади. Фаластиналлар Истроилда, индонезияликлар Малайзияда, боливияликлар Аргентинада энг оғир ишларда ишлашга кўнишади. Қолаверса, мамлакат учун даромад келтирувчи, шу жумладан, экспортдан даромад келтирувчи баъзи саноат тармоқлари иммигрантлар бўлмаса, танг аҳволга тушиб қоларди.

ЖАР кон-руда саноатнинг Доминикан Республикаси, Малайзия ва Испанияда қишлоқ хўжалик плантацияларини, Малайзия каучук ва резина саноатини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шубҳасиз, иммиграция билан боғлиқ бўлган салбий оқибатларни ҳам инкор этиб бўлмайди. Ривожланган мамлакатларда, бу нарса аввало, иммигрантлар оқиб келиши натижасида кам малакали ишчи кучини реал иш ҳақи камайишига олиб келади.

Иқтисодий сабабларга кўра, мигрантларнинг асосий оқимлари киши бошига тўғри келадиган даромад кам бўладиган мамлакатдаги шу даромад кўпроқ бўлган мамлакатга қараб ҳаракат олиб келган. Урушдан кейинги бутун давр мобайнида, халқаро миграция, йўналишлари доимо ўзгариб турган иқтисодий шартшароитларга қараб турлича бўлган.

Бошқа мамлакатлардан келувчи мигрантларни жалб этувчи мамлакат ва минтақалар сифатида қўйидагиларни кўрсатиш мумкин. АҚШ, Канада, Австралия ва АҚШ ҳозирги кунда иқтисодий жиҳатдан энг кўп тарақкий этган мамлакат бўлганлиги учун ҳам паст малакали ҳамда юқори малакали ишчи кучи миграциясида асосий йўналиш ҳисобланади. Ҳар йили бу минтақаларга дунёдаги бошқа барча мамлакатларни қўшиб ҳисоблагандан ҳам, кўпроқ иммигрантлар оқиб келади. Паст малакали ишчи кучи АҚШга асосан, Лотин Америкасидаги қўшни давлатлар Мексика, Кариб ҳавзаси мамлакатларидан келади. Юқори малакали хизматчилар дунёдаги деярли ҳамма мамлакатлардан, шу жумладан, Фарбий Европа, Лотин Америкаси,

Россия, Ҳиндистон ва х.к.лардан келади. АҚШ ва Канадага келдиган иммигрантлар сони 90-йилларнинг ўрталарида йилига 900 минг кишини ташкил этди. АҚШга расмий равишда ҳар йили 740 минг киши кўчиб келса, 160 минг киши четга чиқиб кетади. Соғ иммиграция (миграция сальдоси) 580 минг кишини ташкил этади.

Гарбий Европа ва ундаги энг кўп ривожланган мамлакатлар, аввало, элга кирувчи шу минақадаги кам ривожланган мамлакатлар (Португалия, Мальта, Испания)дан, Шимолий Африкадаги ва Яқин Шарқдаги араб мамлакатларидан, Африканинг Сахрои Кабрдан жанубдаги мамлакатларидан, Шаркий Европа мамлакатларидан ишчи кучини ўзига жалб этиб келмоқда. Гарбий Европанинг собиқ мустамлакалари бўлмиш, Африка мамлакатларида миграция оқимига ёрдам берадиган омиллар бор – булар бир тилда гаплашиш мумкинлиги, тарихан юзага келган анъанавий савдо ва бошка алоқалардир. Гарбий Европага келдиган иммигрантлар сони 90-йиллар ўртасида йилига 180 млн. кишидан иборат бўлган. Қолаверса, Гарбий Европа интеграцияси доирасида умумий ишчи кучи бозори ташкил этилган ва у ривожланниб бормоқда. Бу бозор ЕИ мамлакатлари ўртасида ишчиларнинг эркин харакатланишини ҳамда меҳнат конунчилигини ягоналаштиришини назарда тутади.

90-йиллардаги зўр янгилик бу ривожланаётган мамлакатларнинг ўзида ҳам меҳнат миграциясининг жадаллашуви бўлди. Одатда ишчилар оқими иқтисодий ислоҳотлар йўлида фаоллик кўрсатаётган мамлакатларга қараб йўл олади. Чунончи, Лотин Америкасида мавсумий ишчилар ва йигув корхоналарида ишламоқчи бўлганлар Аргентина ва Мексикага боришади. Африкада Сахрои Кабринг жануброқ кисми, Фил суюги соҳили, Нигерия ва ЖАРга барча иммигрантларнинг ярмидан кўпроғи тўғри келади. 1991 йилда Форс кўрфазидаги уруш туфайли қарийб 1 млн. га яқин мисрлик Ироқдан, 100 минг яманлик Саудия Арабистонидан ва 500 мингга яқин фаластиналик ва иорданиялик ишчилар Кувайтдан чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини эса Ҳиндистон ва Мисрдан келган ишчилар эгаллади.

Янги саноат мамлакатлари: Жануби-шаркий Осиёдаги бу мамлакатлар гуркираб ривожланганлиги сабабли вақтинча ишга ёлланувчи иммигрантлар оқими кўпайди. Жанубий Корея ва Малайзия мисолида бу ҳол яққол кўзга ташланади. Бир йилда 25

мингдан ортиқ киши кириб келадиган мамлакатларнинг деярли ҳаммаси ЯИМ нинг аҳоли жон бошига 10минг доллардан кўпроғи тўғри келувчи юксак даражада ривожланган мамлакатлардир. Эмиграция манбаи бу ривожланаётган мамлакатлар бўлиб, буларнинг ичидаги Мексика ва Осиё мамлакатлари етакчилик қилади.

Демак, миграция билан боғлиқ бўлган сон кўрсаткичлари жорий операциялар балансининг бир қисми бўлиб, меҳнат даромадлари (норезидентларга тўловлар) ҳамда тўланмаган хусусий жўнатмалар (мигрантлар чет элга кетаётганида ўзи билан олиб ўтадиган мол-мулкнинг пулга чақилган тахминий қиймати ва кейинчалик ўз ватанига маҳсулот ва пул тарзida юборадиган жўнатмалари) каби буюмларга ажратилади. Миграция натижасида эришилган иқтисодий самара, мигрантлар даромадининг ошиши, ўз юргита юборадиган пул жўнатмаларининг кўпайиши шаклларида намоён бўлади. Ривожланган мамлакатлар – иммиграциянинг асосий йўналиши, ривожланаётган мамлакатлар эса эмиграциянинг асосий манбаидир.

Инсоният тарихи – бу миграция тарихи ҳамdir. Одамлар бир жойдан иккинchi жойга бирдан-бир мақсад, яъни яхши яшаш учун мақбул жойларга, иш бор жойларга кўчишиади. Миграция жараёни, айниқса, кейинги икки юз йилликда жуда тезлашди. XIX асрда 50 млн. европалик, бошқа қитъаларга кўчишиди. Кўчишларнинг асосий сабаби яшаётган жойларида яшаш ва хўжалик юритиш учун ерларнинг етишмаслиги ва кўчиб борган жойларида эса ерларнинг арzon баҳоларга сотилишидир. Кўчиб борган мигрантларнинг кўпчилиги қишлоқ жойларида ўрнашдилар. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида эса миграция оқими йирик саноатлашган шаҳарларга қаратилди. 1846–1939 йилларда Европада 38 млн. одам АҚШ га, 7 млн. Канадага, 2 млн. Австралияга, 7 млн. Аргентинага, 5 млн. Бразилияга кўчиб ўтган.

Кейинги икки асрда жаҳонда рўй берган миграция оқимини тахминан тўртта даврга бўлиш мумкин.

Биринчи давр (XIX аср ва XX асрнинг бошлари 1914 йилгача). Бу даврда Россиядан ташқари Европанинг ҳамма мамлакатларида одамлар бир мамлакатдан иккинchi мамлакатга бемалол ҳеч қандай рухсатсиз ва паспортини алмаштирмасдан кўчиш имконияти мавжуд эди. Биргина XIX асрда, яъни 100 йил мобайнида Европа аҳолисининг 12% бошқа мамлакатларга кўчиб келавериши муносабати билан ушбу мамлакатларга кўчиб келувчилар

ҳаммасини ҳам қабул қиласвермаслик ҳақида қарорлар қабул қилинди. Айниқса, Осиёдан кўчиб борувчилар учун паспорт режими кийинлаштирилди. Хитойликларни то XIX асрнинг охиригача Америкага кўчиб келишлари тақиқланди.

Иккинчи давр (1914–1945 йиллар), кўпчилик Европа давлатлари мухожирларнинг кўчиб келишига қарши бўлган қонунларни қабул қилдилар, чунки биринчи жаҳон уруши даврида ва айниқса, иккинчи жаҳон уруши арафасида Европадан сиёсий ва бошқа турли таъкиблар остига олинган миллионлаб кишилар Европа давлатларини тарк этиб, бошқа мамлакатларга кўчиб кетишаётган эди. АҚШда 1921–1924 йилларда иммигрантлар сонига квота зълон қилинди. У йилига АҚШ га мумкин бўлган кўчиб келувчилар сонини 162 киши деб белгиланди. Европаликлар шу давр ичидә асосан Лотин Америкага, инглизлар эса ўз колонияларига кўча бошлишди. Англияда 1922 йилда кўчиб кетувчилар учун алоҳида қонун қабул қилинди. Ушбу қонунга биноан инглизлар ўз доминионларига кўчиб боришаётганларида уларга моддий ёрдам кўрсатиладиган бўлди. Шундай қилиб, инглизлар доминионларида ўзларининг фуқаролари жойлаштирилишини, давлат миёсига кўтардилар. Ҳакиқатан ҳам, хозирги пайтда Британия Бирлашган Кироллиги ҳамкорлигидаги давлатларнинг кўпчилик аҳолисини инглизлар, улар Австралияда (96%) ни, Канадада (45%) ни, Янги Зеландияда (75–80%) ни ташкил килади.

Учинчи давр (1945–1975 йиллар). Ушбу даврдаги миграция жараёнига иккинчи жаҳон урушнинг ва нефть кризисининг асоратлари таъсир килди.

Миллионлаб одамлар немис асрлигидан мамлакатларига, Германиядан қочиб кетган немислар эса ўз ватанларига қайтдилар. Шундай жараён 1946 йилнинг охирида Осиё қитъасида ҳам рўй берди. Хитойда Манчжуриядан, Жанубий Кореядан 6 млн. японлар Японияга депортация қилинди. 1947 йили Ҳиндистон иккига бўлиниб, Покистон Республикаси ташкил қилиниши муносабати билан 8 млн. ҳиндулар Ҳиндистонга, 6 млн. мусулмонлар эса Ҳиндистондан Покистонга кўчиб ўтдилар.

Урушдан кейин мамлакатлар ўз иктисадиётини тиқлаш учун, қўшимча ишчи кучи керак бўлди. Кўпчилик мамлакатлар миграциясини чеклаган – қонунларини камайтириб, ўрнига иммигрантлар учун бир қанча қулийликлар тутдирдиган янги қонунлар қабул қилишди. Масалан, АҚШ да қабул қилинган янги

қонунга кўра, миграция эркинлаштирилди ва миллий таркибга белгиланган квоталар ҳам бекор қилинди. Шу даврдан бошлаб, яъни 1946–1966 йилларда АҚШга 4,3 млн. одам кўчиб борди, шуларнинг 2,9 млн. ни европаликларни ташкил қилди, Канадага 1 млн. одам кўчиб борди. 1948–1963 йиллар Фарбий Европанинг ўзи эса иммигрантларнинг асосий оқими йўналиған жуда катта худудга айланди. 1950–1980 йиллар ўртасида ушбу худудга 10 млн. одам кўчиб борди.

Тўртинчи давр (1970 йиларнинг ўртасидан то ҳозирги давргача). Бу даврда Европа мамлакатларида, айниқса, собиқ Иттифоқдан кўчиб борувчилар учун миграцияни кийинлаштирадиган қонунлар қабул қилинди. 1994 йилда Европа иттифоқидаги давлатлар 1992 йилга қараганда иммигрантларга икки баробар кам рухсатномалар берган. Осиёнинг саноати ривожланган мамлакатларида ҳам ҳозирги кунда малакасиз ишчиларнинг келишини кийинлаштирадиган қонунлар қабул қилинмоқда.

Маълумки, собиқ иттифоқ парчаланиб, унинг ўрнига пайдо бўлган мустақил суверен давлатларда 25 млн. рус миллатига мансуб ахоли бор эди, ҳозиргача уларнинг кўпчилиги Россияяга кўчиб ўтди. Россия ҳозирги кунда МДҲ давлатлари орасида ишчи мигрантлар оқими қаратилган давлат бўлиб қолмоқда ва келажакда ҳам шундай бўлади. Бунга қуйидаги омиллар сабаб бўлмоқда:

Биринчидан, Россияядаги демографик вазият. 2003 йил Россияда тугилиш коэффициенти ҳар 1000 кишига 9,0%, ўлим эса 15% ни, табиий кўпайиш манфий –6,0% ни ташкил этган.

Иккинчидан, Россиянинг бепоён ҳудудидаги табиий ресурсларнинг ўзлаштирилиши.

Учинчидан, МДҲ давлатларидағи аҳолининг кўпчилиги рус тилида гаплаша билишидир.

Россия учун ҳозир ҳам, келажакда ҳам Марказий Осиё республикалари асосий ишчи кучи билан таъминлайдиган мамлакатлар бўлиб қолади, чунки ушбу республикаларда ҳали ҳам тугилиш даражаси анча юқори.

Халқаро миграциянинг яна бир турига Хитой Халқ Республикасидаги мигрантлар ва уларга давлат томонидан кўрсатилаётган ёрдам ва чет мамлакатларда ишлаб келиб, Хитой иқтисодиётига, илм-фанига, катта ҳисса кўшаётган иммигрантлар мисол бўла олади. Масалан, ҳозир чет мамлакатларда 30 млн.

Хитойликлар бор, уларни «Хуацио» дейилади. Ҳозирги ўз мутахассисликлари бўйича малакаларини ошириб ватанига қайтиб, профессор ва доцент бўлиб ишлаётганлар Хитой олийгоҳларида 30% дан ортигини ташкил қиласди.

Кўриниб турибдики, ҳалқаро миграцияга иқтисодий, сиёсий, экологик шароит, тилларни билиш бевосита таъсир кўрсатди. Демак, инсоният тарихи бу миграция тарихи билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

4-§. Ҳалқаро ишчи кучи миграцияси

Ишчи кучининг ҳалқаро миграцияси, яъни меҳнатта лаёқатли аҳолини иш қидириб бир мамлакатдан бошқа бир мамлакатларга кўчиб юриши ташки иқтисодий алоқаларнинг муҳим шаклларидан бири ҳисобланади. Инсоният тарихида одамларнинг катта-катта гуруҳларини у ёки бу мамлакатга кўчишлари билан боғлик воқеа-ходисаларга бой – Фарбий Европа мамлакатлари томонидан Шимолий Американинг ўзлаштирилиши, Британия оролларидан чиққанларнинг Австралия китъасини эгаллашлари, Хитойдан Жанубий Осиё мамлакатларига оммавий кўчишлар, Шимолий ва Жанубий Америкага Африкадан кора танли кулларнинг ташкаридан келтириши бир катор ҳозирги ривожланган давлатларнинг вужудга келиши ва юксалишига сабаб бўлган (АҚШ, Канада, Австралия, янги саноатлашган мамлакатлар) ва жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг барча босқичларида шу каби ишчи кучи миграцияси жараёни юз бериб келди. Айниқса, иккинчи жаҳон урушидан сўнг бу каби ҳолатлар янада кучайди.

Ҳозирги пайтда статистик маълумотларга қараганда, дунёда ҳар бир ўн оиласдан бири кўчиб юради, уларнинг 3/4 кисми ишчи кучи миграциясига тўгри келади. Дунё бўйича бундай ишчи кучларнинг умумий сони 25 млн. кишига яқин. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишининг ҳозирги даражаси жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларида ишчи кучининг ўрни ва аҳамияти тубдан ўзгартириб юборди, давлатлараро алоқалар маданиятини сифат жиҳатидан янги погонага кўтарди.

Ҳалқаро меҳнат бозори бу ишчи кучи истеъмолчилари ва уларни етказиб берувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибига солувчи механизм ҳисобланади. Матъумки, жаҳон меҳнат бозоридаги вазият бошқа барча бозорлар каби талаб ва тақлиф

асосида аникланади ҳамда бир қатор кишилар билан белгиланади. Бу омиллар шартли равища иқтисодий, демографик, сиёсий омилларга бўлинниб, улар ўзаро боғланган. Булар орасида етакчиси иқтисодий омиллар саналади, чунки қолган барча омиллар пировардида иқтисодий оқибатларга олиб келади. Чунончи, мамлакатдаги ишчи ўринларига нисбатан аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши мамлакатларо миграцияни таъминлайди.

Иқтисодий омиллар деганда, ҳар бир давлатнинг иқтисодий ўсиш даражаси ва ривожланиш кўлами тушунилади. Дунёning турли минтақаларида иқтисодий имкониятлар меҳнат шароитлари ва иш ҳаки үртасида юзага келган сезиларли фарқ ишчи кучларини мамлакатлараро кўчиб юришига сабаб бўлувчи муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Масалан, АҚШ ва Мексикадаги даромадларнинг таҳминан бир-биридан фарқ қилиши, мексикалик ишчиларнинг АҚШга иш қидириб кўчиб ўтишлари асосий сабаб бўлган. 80-йилларнинг бошида Европа ҳамжамияти мамлакатларида аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи миллий маҳсулот ҳажми жамиятга аъзо бўлмаган мамлакатларнидан 4,7 марта ортиқ бўлган. Шундай қилиб, Ер юзида бой ва ривожланмаган малакатларнинг мавжудлиги халқаро меҳнат бозорининг амал қилишини белгиловчи асосий омил ҳисобланади.

Жаҳон меҳнат бозорининг ахволи у ёки бу давлатларнинг иқтисодий ривожланиш суръатларининг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Жумладан, бундай боғлиқликни даврий пасайишлар ва кўтарилишлар пайтида жаҳон бозорида ишчи кучига бўлган талаб ва таклифлар бевосита акс этади ҳамда мамлакат қанчалик йирик бўлса, унинг таъсири ҳам шундай кучли бўлади. Масалан, 1991-1992 йилларда дунёning ривожланган мамлакатларида даврий пасайиш рўй берди. Бунинг натижасида, 1992 йилнинг ўрталарига келиб расмий рўйхатдан ўтган ишсизлар сони 30 млн.дан ошиб кетди. Ишсизлик даражаси 1974 йилдан 5,2% дан 6,0% кўтарилиди. Шу билан бирга бундай ҳолат ўз навбатида ривожланган мамлакатларда хорижий ишчи кучига бўлган талабнинг пасайишига олиб келди.

Аҳолининг ўсиш суръати аҳоли сонининг кўпайиши ёки қисқариши билан боғлиқ бўлган омиллар демографик омиллар ҳисобланади. Жумладан, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида аҳолининг юқори даражаларда ўсиши, бу мамлакатларнинг иқтисодий ахволни янада мураккаблаштириб,

ташқи миграцияга шарт-шароит яратади ҳамда уларни жаҳон бозорига ишчи кучи етказиб берувчи давлатларга айлантиради. Бошқача айтганда, бу давлатлар ишчи кучининг асосий истеъмолчиси бўлиб, иқтисодий ўсиш суръати аҳолининг ўсиш суръатидан юқори бўлган мамлакатлар ҳисобланади. Масалан, 90-йилларнинг бошларида иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИҲТТ) мамлакатларида иқтисодий фаол аҳоли йилига ўртacha 0,8% кўпайди. Ички миллий маҳсулот ҳажми эса 3% га ошди. Ишчи кучи сонининг минтақалар ва алоҳида мамлакатлар доирасида ўзгаришини 19-жадвалдан кўриш мумкин.

Аҳолишунос мутахассисларнинг тахминларига кўра, ўтган асрнинг сўнгги йилларида вужудга келган Ер юзи аҳолисининг ўсиш тенденцияси XXI асрнинг бошларида ҳам сақланиб қолади. Бу асосан «учинчи дунё» мамлакатларининг Европа мамлакатларида сақланиб қолиши мумкин. Айрим мамлакатлардаги сиёсий вазиятнинг барқарор эмаслиги уларнинг иқтисодий аҳволига салбий таъсир этиб, мамлакат ишчи кучи эмиграцияси оқимини кескин кучайтиради.

Ишчи кучининг минтақалар ва алоҳида мамлакатлар бўйича тақсимланиши

19-жадвал

Минтақалар ва мамлакатлар	1980	1990	Ўсиш суръати фоизида
Бутун дунё	1.957374	2363547	120,7
Ривожланган мамлакатлар:			
Шимолий Америка	121 721	135367	111,2
Европа	130080	159579	106,3
Австралия-Янги Зеландия	8077	9533	118,0
Япония	57097	62202	108,9
Туркия	19090	23697	121,1
Исройл	1946	1906	124,2
Жанубий Африка Республикаси (ЖАР)	9449	12434	131,6
Ривожланган ўтган мамлакатлар:			
Шарқий Европа	7566	71785	106,3

Масалан, сиёсий омиллар социалистик мамлакатларда рўй берган кенг кўламли аҳоли миграцияси 90-йилларнинг

бошларигача күрилган қаттиқ чора-тадбирлар натижасида тұktатиб турилған бұлса, ислохотларнинг бошланиши ва барча маъмурый түсіклар олиб ташланиши муҳожирлар оқими кескін ортишига олиб келди, оқибатда, жараён жаҳон меҳнат бозоридаги вазиятга, айникса, унинг Европа қисмiga сезиларлы таъсир күрсатди. Даастлаб, Югославия, сўнгра Венгрия, Польша йирик миқдорда ишчи кучини экспорт қилувчи давлатларга айландилар. Кейинги пайтда бу мамлакатларга собиқ иттифок республикалари ҳам кирдилар. Мутахассисларнинг таҳминларига кўра, яқин йиллар ичida собиқ иттифоқдан 250 мингта яқин киши мутахассисларнинг ҳисоблари бўйича эса 500 мингта яқин киши гарб мамлакатларига, яъни Европага ишлаш ва яшаш учун кўчиб кетиши мумкин. Шундай қилиб, иктиносий демографик ва сиёсий омилларнинг умумий таъсири жаҳон меҳнат бозоридаги ахволни унинг миқёсини таркибини ва ривожланиш суръатларини белгилаб беради.

Хозирги замон халқаро иктиносий муносабатларининг мухим шакли ҳисобланган ишчи кучи миграцияси узоқ йиллар давомида иктиносий тадқиқотлар обьекти бўлиб келмоқда. Ишчи кучини четдан олиб келувчилар учун ҳам уни четга чиқарувчилар учун ҳам ташки меҳнат миграциясининг ижобий ва салбий оқибатларининг таҳлили остида ишчи кучи ҳаракатининг иктиносий самараадорлигини аниқлашга мўлжалланган қатор иктиносий назариялар ишлаб чиқилған. Уларнинг ичida кўпроқ маълум бўлғандар ишчи кучи халқаро миграциясининг «баланс» ва «ассиметрия» назариялари бўлиб, уларнинг ҳар бири ишчи кучини бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга кўчиб юришини тушунтиради.

«Баланс» ёки неоклассик назария миграцияни тор маънода, яъни асосан меҳнатга ҳақ тўлаш ишчи кучи билан таъминланганик ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши нуктаи назардан кўриб чиқади ёки ишчи кучи миграциясини товарлар капитал оқими сингари, яъни бир ишлаб чиқариш омилиниң ҳаракати сифатида тушунтиради. Ушбу назарияга биноан, миграция меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи даражаси ўртасидаги тавофутлар кўпайиб бориши билан ўсиб боради. Иш ҳақи даражаси ишчи кучини жўнатувчи мамлакатларда кўтарила борса ва аксинча, уларни қабул қилувчи мамлакатларда пасайиб борса ёки ишчи кучи баҳоси турли мамлакатларда тенглашиб борса, мавжуд меҳнат ресурсларини кўчиб юришига зарурат қолмайди. Аммо ҳозирги пайтда турли

давлатларнинг амалдаги нотекис ривожланишни назарда тутиб, бу назарияга кўра ташки меҳнат миграциясида ишчи кучини экспорт килувчилар ҳам уни импорт қилувчилар ҳам, қолаверса, бутун жаҳон хўжалиги учун ҳам ижобий оқибатларга олиб келишини зътироф этади.

Ташки меҳнат миграциясидан ишчи кучи экспорт килувчи ёки жўнатувчи мамлакатларнинг оладиган фойдаси шундан иборатки, унинг ёрдамида мамлакат ахолисини етарли даражада иш билан банд бўлмаганлиги туфайли вужудга келадиган иқтисодий ва ижтимоий харажатлардан кутилади ҳамда хорижда ишлаётгандарнинг юбораётган пул жўнатмаларига ва қайтиб келаётган ишчиларнинг касб кўникмаларига эга бўладилар.

Дунёнинг кўпчилик мамлакатлари, хусусан Миср, Покистон, Туркия, Югославия, Сальвадор, Никарагуа ва бошқа мамлакатлар учун ишчи кучларини четга чиқаришдан олинадиган даромад экспорт тушумларининг мухим манбай ҳисобланади. Масалан, 1978–1988 йиллар мобайнида туркиялик хорижда ишловчиларнинг йиллик жўнатмаларининг ҳажми ўн йил давомида 893млн.дан 2490 млн. АҚШ долларигача ортган ёки Туркия ташки савдо баланси такчиллигининг 45–100% ини қоплаган. Агарда, 1989 йилда Туркия, Португалия, Марокашда хорижда ишловчиларнинг пул жўнатмалари микдори шу мамлакатлар экспорти ҳажмининг 25–40%ини ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич Мисрда 90%, Покистонда 80% дан кўпроқни ташкил этди. Никарагуа ва Сальвадорда эса пул жўнатмалари микдори уларнинг экспорт кўрсаткичларидан ҳам ошиб кетган.

Ишчи кучини қабул килувчи мамлакатларнинг ташки меҳнат миграциясидан оладиган фойдаси шундан иборатки, хорижда арzon ишчи кучи жалб қилиш мамлакат ичкарисида иш ҳаки ўсиб боришининг олдини олади ва натижада инфляция хавфи бартараф этилади. Умумжаҳон хўжалиги учун меҳнат ресурсларини эркин кўчиб юриши иқтисодий самарадорликни янада ошириш имкониятини беради.

Мутахассисларнинг таҳлилларига кўра, жаҳон ялпи миллий маҳсулоти ҳажмининг шу жараён ҳисобига 15–16 трлн. АҚШ долларигача кўпайтириш мумкин. Шу билан биргга, ишчи кучи ташки миграциясининг «баланс» назарияси реал ҳаётнинг аксарият жиҳатларини чунончи иммиграцияни ахолининг ёш таркибига, умумий фаровонлигининг ўсишига, уй-жой шароитига, жамоат

тартибининг барқарорлигига, жамият маданий-диний бир хиллигини бузилишига ва бошқаларга бўлган таъсирини ҳисобга олмайди. Аксинча, асимметрия назарияси ишчи кучи миграцияси натижасида юзага келадиган турли хил оқибатларни баҳолашга кенгроқ ёндашади ва бунда унинг устунликлари сезиларли даражада камайтирилади. Баъзида устунлик ҳолати бутунлай юз бермайди.

Ишчи кучини экспорт қилувчи мамлакатлар бу жараёнда ахолисининг айни меҳнатга ярокли (24-40 ёш) қисмини йўқотади. Уларнинг пул жўнатмалари аксариёт ҳолларда инвестициялар шаклида эмас, балки кундалик истеъмол учун ишлатилади. Натижада, чет элларда ишлаётганларнинг даромадларидан миллий иқтисодиётни ривожлантириш учун фойдаланиш имкони бўлмайди. Ундан ташқари, ишчи кучининг экспорт қилувчи мамлакатлар учун бу жараён интеллектуал йўқотишлар билан ҳам боғлик. Жумладан, хорижий эксперталарнинг ҳисоб-китобига кўра, юқори малакали мутахассисларнинг собиқ иттифоқдошнинг эмиграцияси натижасидаги йўқотишлар йилига 60-70 млн. АҚШ доллари атрофида баҳоланмоқда. Бу назария тарафдорларнинг таъкидлашларича, ишчи кучи миграцияси туфайли ривожланган мамлакатлар билан «учинчи дунё» мамлакатлари ўргасида иқтисодий ривожланишдаги фарқ камаймайди. Шундай қилиб, жаҳон миграцияси жараёнига турли хил ёндашишлар ва баҳолаш мезонлари мавжуд бўлиб, улар алоҳида мамлакатлар давлат сиёсатини ишлаб чикишида ҳисобга олишади. Шу билан бирга, иқтисодий назариялар ишчи кучини мамлакатлараро кўчиб юришини объектив зарурлигини ва кўпайиш конуниятларини инкор этмайди.

Ишчи кучини ҳалқаро миграцияси сўнгги йилларда кучая бориб дунё бўйлаб кенг ёйилмоқда ҳамда жаҳон хўжалиги тараккиётига меҳнат ресурслари билан айрибошлишга фаол тортилган мамлакатларнинг ижтимоий иқтисодий демографик, сиёсий ва маданий-диний вазиятига сезиларли таъсир кўрсатиб келмоқда. Расмий маълумотларга қараганда, 1990 йилда Фарбий Европа мамлакатларида 15,2 млн. га яқин чет эллик истиқомат килган. Шу жумладан, Европа ҳамжамияти мамлакатларида 13,4 млн. киши ёки туб аҳолига нисбатан 5%и Европанинг айrim мамлакатларида уларнинг салмоғи янада юқори хусусан, Швецияда 16,5 фоизи, Бельгияда 9,1 фоиз, Германияда 8,4 фоизи мутахассислар улушкига тўғри келади.

Ўз навбатида, Европа мамлакатларидан ҳам ҳар йили миллионлаб одамлар яхши ҳаёт қидириб турли давлатларга кўчиб боришади. Масалан, хорижий ишчилар сони АҚШда 5,65 млн., Лотин Америкада 3,5-4 млн., Яқин Шарқ ва Шимолий Америка мамлакатларида 2,8 млн, Фарбий Африкада 1,3 млн. кишини ташкил қилади. Ҳозирги пайтда миграция оқимининг географик йўналишлари бўйича ишчи кучи жаҳон бозорининг тўртта йирик маркази шаклланган.

Биринчи марказ 60-70 йилларда Яқин Шарқ мамлакатларида нефть қазиб чиқарувчи саноатнинг тараққий этиши унга боғлик ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктурани ривожланиши билан таркиб топган. Бу мамлакатларда ишчи кучига бўлган талабнинг кескин ошиши асосан чет эл фуқароларини жалб қилиш хисобига кондириши мумкин эди, холос. Шу даврдан бошлаб бу минтақада жадал миграция жараёнлари бошланди. *Ишчи кучларининг сонида хорижий ишчи кучининг улуши (Покистон, Ҳиндистон, Корея, Филиппин ва бошқа мамлакатлардан) БААда 90%га яқин, Катарда 80% дан юкори, Кувайтда 70% га яқин, Саудия Арабистони ва Бахрайнда 40% га яқинни ташкил этган.

Иккинчи марказ ривожланган Фарбий Европа мамлакатлари бўйлаб миграция ошиши, бу мамлакатларнинг урушдан кейинги даврда ўз иқтисодиётларини тиклашда асосий роль ўйнаган. Ҳозирги пайтда ҳам хорижий ишчи кучи паст малакали ва нуфузли бўлмаган тармоқларда кенг қўлланилади. Бу тармоқларда (автомобилларни йиғиш, кон-руда ва металлургия саноати ва бошқалар) хорижликлар 70% ни ташкил этади. Европанинг 15 мамлакати доирасида ягона меҳнат бозорининг барпо этилиши бу минтақанинг аҳамиятини кучайтирди ва уни хорижий ишчи кучини ўзига жалб этадиган қилиб қўйди.

Жаҳон меҳнат бозорининг учинчи *йирик маркази* АҚШ ва Канада, бу худудга нафакат Лотин Америкасидан паст малакага эга бўлган ишчилар, балки юкори малакали мутахассислар ҳам интилдилар. Шу сабабли АҚШ ўзининг замонавий фан-техникага асосланган тармоқларида юкори малакали мутахассисларга бўлган эҳтиёжини кадрлар тайёрлашга катта харажатлар қилмасдан таъминланади.

Халқаро меҳнат бозорининг *тўртинчи маркази* Аргентина бўлиб, ҳозирда бу ерда юзага келган кулай иқтисодий вазият кўшни мамлакатлардан арzon ишчи кучини ўзига жалб қилмоқда.

Кейинги йилларда жақон мөхнат бозори географик шаклланиши билан бир қаторда ривожланган мамлакатлар иқтисодиётидаги таркибий силжишлар собиқ социалистик мамлакатлардаги туб ислоҳотлар бошқача айтганда, жақон бўйлаб ўрнатилаётган янги иқтисодий сиёсий тартиблар билан боғлиқ бўлган чуқур сифат ўзгаришларга ҳам эга бўлмоқда.

Бундай ўзгаришлар асосан куйидагилардан иборат бўлиб, биринчидан, Шарқий Европа мамлакатларини жақон хўжалиги алокаларига фаол жалб қилиш жараёни бошланди, шу жумладан, ишчи кучини айрибошлиш соҳасидаги ҳам, иккинчидан, бир қатор Жанубий Осиё ва Farb мамлакатлари ижтимоий иқтисодий аҳволларининг яхшиланиши миллий иқтисодиётни юқори суръатлар билан ўсиши натижасида шу мамлакатлар аҳолиси ҳисобига бўладиган миграция оқими қисқармоқда, учинчидан, янги миграция оқимида юқори малакали ишчи кучининг ва тадбиркорларнинг улуши ошиб бормоқда. Жақон мөхнат бозоридаги вазиятини истиқболли таҳлили шундан далолат бермоқдаки, демографик, иқтисодий сабабларга кўра ишчи кучини импорт қилувчи асосий мамлакатларнинг улуши юқори даражада сақланиб қолади. Масалан, Европа ҳамжамиятига аъзо мамлакатларда 25 ёшгacha бўлган аҳоли сони 2000 йилда 1990 йилдаги 27,8 млн. кишидан 22,1 млн. кишига қисқарди.

АҚШ ва Канада ҳам юқоридагидек, аҳолининг қариши жараёни кечмокда. Шундай мураккаб демографик вазиятга қарамасдан, бу мамлакатларда иқтисодиётни юқори суръатларда ўсиши ва ишсизлик даражасининг пасайиши кутилмоқда. Бундай ҳолат хориждан ёш мутахассисларни жалб қилиш ушбу давлатлар илмий-иктисодий ва демографик сиёсатнинг мухим қисми бўлиб қолишидан дарак беради.

Мөхнат бозори ҳам ҳар қандай бошқа бозорлар каби айрибошлишни маълум тартиб ва қоидаларни ўрнатишга, унга амал қилишга ҳамда назоратга эҳтиёж сезади. Бу одатда, давлат зиммасига юклатилади. Давлатнинг миграция жараёнларидағи иштироки тарихдан маълум: чунончи, XIII–XIX асрларда ишчи кучини эркин кўчиб юришини чегаралайдиган тўсиклар мавжуд бўлган. Ҳозирда ишчи кучининг эркин харакати қатор ҳукуқий, маъмурий, маданий, тил, ижтимоий ва бошқа кўп воситалар билан бошқарилиб туради. Шулардан факат ҳукуқий ва маъмурий тўсикларни давлатнинг ўзи ўрнатиши ёки уларни бартараф этиши

мумкин. Агарда, XX асрнинг ўрталаригача ишчи кучи харакатини мамлакатлараро тартибга солиш асосан манфаатдор давлатларнинг икки томонлама шартномалари асосида амалга оширилган бўлса, кейинчалик меҳнат соҳасида мамлакатлараро алокаларнинг мураккаблашуви жаҳон меҳнат бозорида фаолият кўрсатишнинг ташкилий, хукукий асосларини қайта кўриб чиқиши тақозо этади.

Жумладан, 1953 йилда иқтисодий ҳамкорлик ва тараккиёт ташкилоти мамлакатлари, 1957 йилда эса Европа ҳамжамиятига кирувчи давлатлар ҳам ишчи кучининг эркин кўчиб юришини кувватлаб чиқдилар.

Ташки мөхнат миграциясини ташкил этишдаги тажрибалар ва ахборотлар билан айрибошлишда, бу жараённи тартибли ва режали амалга оширишни таъминлашда миграция бўйича халқаро ташкилотнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Бу ташкилот аъзо мамлакатлардаги (35 та) аъзо ўз бўлимлар орқали булажак муҳожирлар учун тил ўрганиш курсларини ташкил этади. Ушбу йўналишда халқаро мөхнат ташкилоти (ХМТ) месъёлари ҳам ўз ишйни фаоллаштириб халқаро мөхнат месъёлари бўйича 1919–1993 йиллар давомида 174 та конвенция ва 181 та тавсиялар қабул килди. Уларда ишчи кучининг мамлакатлараро кўчиб юришини ҳуқукий жиҳатдан тартибга солишда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, «Муҳожир мөхнаткашлар тўғрисида»ги конвенцияда ХМТ га аъзо бўлган давлатларга муҳожирларни ишга қабул килишда, иш ҳақи тўлашда ва уларни камситишларига йўл кўймаслик мажбуриятларини юкловчи қатор коидалар ўрин олган ва ўтган асрнинг иккинчи ярмида конвенция ҳамда битимлар қабул килинган, улар кўйидагилар:

– ХМТ нинг 1958 йилда қабул килинган ижтимоий мөхнат ва бандлик соҳасида хукукларини чеклашга қарши конвенцияси;

– ХМТ нинг 1962 йилда қабул килинган ижтимоий сиёсатнинг асосий мақсадлари ва месъёлари тўғрисидаги битим. Бу битимда ХМТга аъзо бўлган давлатларда муҳожир-мөхнаткашлар манфаатлари талаб килинадиган коидалар қайд этилган, яъни муҳожирлар ҳам туб аҳоли қатори мавжуд ижтимоий муҳофаза имтиёзларидан фойдаланишлари, уларнинг оиласлари эса иш ҳақидан пул жўнатмаларини олиш хукукига эга бўлишлари белгилаб кўйилган;

— 1975 йилда, ХМТнинг 1949 йилдаги қабул қилинган «Муҳожирлар меҳнаткашлари тўғрисида»ги конвенциясига ўзгартиришлар киритилган.

Бу ҳужжат миграция соҳасида сунистемолликларни, муҳожирларни яширин йўллар билан олиб келиш ва қонунсиз меҳнаткашларни ёллашни бартараф қилишга қаратилган чоратадбириларни белгилаб беради ҳамда муҳожирларни меҳнатда бандлик, ижтимоий таъминот, касаба уюшмасига бирлашиш ва маданий ҳуқуқлари соҳасида химоя қилишининг баъзи чораларини кўзда тутади.

Халқаро меҳнат ташкилотига аъзо бўлган ва унинг асосий ҳужжатларига имзо чеккан мамлакатлар қайд этилган ҳужжатларда қабул қилинган тартиб-қондаларга амал қилишлари ва ўзларининг меҳнат қонунчиликларини уларга мувофиқ ўзгартиришлари лозим.

Аҳолининг ўсиш суръати, аҳоли сонининг кўпайиши ёки кисқариши билан боғлиқ бўлган омиллар демографик омиллар дейилади. Жумладан, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида аҳолининг юқори даражада ўсиши, бу мамлакатларнинг оғир иқтисодий аҳволини янада мураккаблаштириб, ташки миграцияга шарт-шароит яратди ҳамда уларни жаҳон бозорига асосан ишчи кучи етказиб берувчи давлатларга айлантириди.

Айрим малакатлардаги сиёсий вазиятнинг барқарор эмаслиги, уларнинг иқтисодий аҳволига салбий таъсир этиб, мамлакат ишчи кучининг четга оқимини кескин кучайтириди, масалан, сиёсий омил собиқ Ўзаро иқтисодий ёрдам кенгаши (ЎИЁК) ташкилотига аъзо мамлакатларда рўй берган кенг кўламда аҳоли миграциясини аниқловчи сабаблардан бири бўлди.

Агарда, бу мамлакатларда аҳоли миграцияси 30-йилларнинг бошларигача кўрилган қаттиқ чора-тадбирилар натижасида тўхтатиб турилган бўлса, бугунги кунда ислоҳотларнинг бошланиши ва барча маъмурий тўсиқлар олиб ташланиши билан муҳожирлар оқими кескин ортди, оқибатда, бу жараён жаҳон меҳнат бозоридаги вазиятга, айниқса, унинг Европа қисмига сезиларли таъсир кўрсатди. Дастреб Югославия, сўнгра Венгрия, Польша каби йирик мамлакатларга собиқ «Иттифок» республикалари ҳам қўшилди.

Чет эллик ишчилар норезидентларнинг меҳнат даромадларига барча тўловларнинг 9/10 кисми барча тўланилган хусусий жўнатмаларнинг 2/3 кисми ривожланган мамлакатларга тўғри келса, барча ривожланаётган мамлакатлар улуши атиги 1/10 ва 1/3

дан иборат. Бундан шу хулоса келиб чиқадики, ривожланган мамлакатларда вақтинга мигрант ишчиларнинг асосий қисми тўпланган, айни бир пайтда ривожланган мамлакатлардан, шу жумладан, ўтиш даври иқтисодиётига асосланган мамлакатлардан худди шу томонларга меҳнатга лаёқатли хизматчилик экспорти килинмоқда ва улар резидент бўлиб қолмоқда. Меҳнат миграцияси билан алокадор бўлган пул оқимлари сархисобида хизматчиликнинг жўнатмалари 62% ни, меҳнат даромадлари қарийб 31% ни, мигрантларнинг кўчиб ўтиши қарийб 7% ни ташкил этади. Швейцария, ГФР, Италия, Япония, Бельгия, АҚШ да хусусий шахслар норезидентларнинг меҳнат даромади юзасидан энг йирик тўловлар амалга оширилади.

Ривожланаётган мамлакатлардан ЖАР, Истроил, Малайзия хорижий ишчи кучидан кўп даражада фойдаланмоқда. Хусусий шахсларга хос энг йирик пул жўнатмалари саноати ривожланган асосий мамлакатлар (АҚШ, Германия, Япония, Буюк Британия) ҳамда янги саноат мамлакатларига ва нефть хисобига ривожланаётган мамлакатлар (Кувайт, Саудия Арабистони ва Венесуэла) улушкига тўғри келмоқда.

Чет элдан оладиган жўнатмаларни қабул килиб олувлчилар, асосан ривожланган мамлакатлар бўлиб, бу жўнатмалар трансмиллий корпорацияларнинг чет эл бўлинмалари ходимлари хорижий мамлакатларда хизмат қилаётган ҳарбийлар чет эл аппарати ходимларининг иш ҳакини муайян қисмидан иборат. Кўпгина ривожланаётган хусусий шахслар жўнатмлари маҳсулот экспортидан олинадиган даромадларнинг 25–50% ни ташкил этади. Бангладеш, Буркина Фасо, Миср, Греция, Ямайка, Малави, Марокаш, Покистон, Португалия, Шри-Ланка, Судан, Туркия, Иордания, Лесото, Яманда бу кўрсаткич 10–15% ни ташкил этади.

Назарий жиҳатдан қараганда, ишчи кучини экспорт килувчи мамлакатларнинг даромади фақат чет элдаги эмигрантларнинг жўнатмаларидан иборат эмас (гарчи уларнинг ўрни катта бўлса ҳам). ЯИМ ҳажмини кўпайтириб тўлов балансига ижобий таъсир килувчи яна бир даромад манбаи борки, у яна ҳам бўлса чет элдаги ишга жойлаштириш билан шугулланувчи фирмалардан олинадиган солиқлардан, эмигрантларнинг она юрти иқтисодиётига жойлаштирадиган бевосита ва портфел инвестицияларидан эмигрантлар учун таълим соғликни сақлаш ҳамда бошка ҳаражатларнинг камайишидан (бу ҳаражатлар ўзга мамлакатлар

хисобидан бўлади) иборатдир, хисоб-китобларга кўра, мигрантлар ўз ватанига қайтар экан, банклар орқали жўнатиладиган маблағга тенг микдорда жамгарма олиб ўтади. Яна шуниси ҳам борки, мигрантлар чет элда тажриба орттириб. малака оширган ҳолда ватанига қайтиб келади.

Кейинги йилларда аҳоли миграцияси билан бевосита ёки билвосита боғланган қочоқлар сонининг кескин кўпайиши ҳаммани ташвишга солмоқда. Қочоқларнинг катта микдордаги ва ички оқимлари Афғонистон, Ҳиндистон, Шри-Ланка, Ирек, Кипр, собиқ Иттифоқ республикалари, айниқса, Россия, Эфиопия, Сомали, Руанда, Бурунди, КХДР, Конго Республикаси, Серре-Леоне, Колумбия, Эквадор, Перу мамлакатларидағи бекарор иқтисодий ва ижтимоий, сиёсий вазият билан тўғридан-тўғри боғлиқдир. Собиқ Югославиянинг беш давлатта парчаланиб кетиши ва у билан боғлик бўлган ҳарбий ҳаракатлар 2,5 млн. дан ортиқ кишининг қочоқлар каторига қўшилишига сабаб бўлди. Қочқинлар оқими йилдан-йилга кўпаймоқда, унинг келиб чиқишида авваламбор, сиёсий барқарорлик ундан кейин миллатлараро низолар, очарчилик, ҳудудий тортишувлар асосий роль ўйнамоқда. Шуларнинг аксарият кисми ривожланмаётган давлатлар каторига қўшилиш муаммоси билан боғлик.

Глоссарий

Халқаро миграция – дунё миқёсида аҳолининг кўчиши ҳолати ва хусусиятлари.

■ **Ишчи кучи миграцияси** – меҳнатга лаёкатли аҳолининг бир давлатдан иккинчи бир давлатта, бир йилдан кўпроқ муддат билан кўчиб ўтиши, бунинг иқтисодий ва бошқа сабаблари бўлиши мумкин.

Ақлий талофат – юқори малакали кадрларнинг халқаро миграцияси.

Резмиграция – эмигрантларнинг тургун туриш учун ўз ватанига қайтиб келиши.

Ташқи миграция – аҳолининг икки давлат ўргасида кўчиб юриши.

Ички миграция – бир давлат доирасида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриши.

Мавсумий миграция – мавсумий ишлар билан боғлик миграция.

Урбанизация – шаҳар аҳолиси салмогининг ортици.

Кўшимча маълумотлар

1900 йилда шаҳарларда дунёнинг 14 фоизи аҳолиси, 1950 йилда 29 фоизи, 1990 йилларда 45 фоизи яшаган бўлса, ҳозирги кунда 50 фоизга етмоқда. Масалан, АҚШда 75%, Японияда 77%, Буюк Британияда 92%, Швецияда 88%, Австралияда 86%, Мексикада 70%, Ҳиндистонда 26%, Нигерияда 35%, Индонезияда 29 %, Жазоирда 44%, Афғонистонда 20 %, Эфиопияда 16%, Чадда 6%, Нигерда 20 %, Сомалида 20 %.

XX аср бошларида йирик шаҳарлар сони 360 та бўлган бўлса, ўтган асрнинг 80-йилларида 2,5 мингтадан ошиди. Йирик агломерациялар Мексика, Токио, Сан-Паулу, Нью-Йорк атрофидада тўпландган.

Иммиграция районлари ва мамлакатлари: АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Исландия, Гарбий Европа мамлакатлари, Саудия Арабистони, Кувайт, Баҳрайн, Қатар, БАА, Ливия кабигатар.

Эмиграция районлари ва мамлакатлари: Испания, Португалия, Босния, Хорватия, Черногория, Македония, Словения, Грэция ва Ўрта ер денгизининг бошқа мамлакатлари, Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Яман, Иордания, Сурія, Миср, Судан, Лотин Америкаси мамлакатлари, Россия, Қозогистон.

Савол ва топшириклар

1. Миграция нима ва унинг қандай турлари мавжуд?
2. Миграциянинг қандай хусусиятларини биласиз?
3. Иммиграция ва эмиграция жараёнларига изоҳ беринг.
4. Ақлий талофат нима?
5. Урбанизация миграция жараёнига қандай таъсир кўрсатади?
6. Замонавий урбанизацияга хос умумий уч жиҳатни изоҳланг.
7. Урбанизация даражаси бўйича жаҳон мамлакатлари қандай гурухларга ажратилади?
8. Ривожланган мамлакатлар урбанизациясига изоҳ беринг.
9. Урбанизация ички ва ташки миграцияга қандай таъсир кўрсатади?
10. Сиёсий миграция нима ва XX асрда юзага келган сиёсий миграция жараёнларига мисол келтириинг.
11. Халқаро мигрантларнинг беш тоифасига мисоллар келтириинг.

12. 1970–90 йилларда халқаро миграцияда юз берган ўзгаришларга тавсиф беринг.
13. XIX–XX асрда рўй берган халқаро миграциянинг тўртта даврига таъриф беринг.
14. Халқаро ишчи кучи миграцияси миграциянинг бошқа турларидан кайси хусусиятларига кўра фарқ килади?
15. Ишчи кучи миграциясининг халқаро аҳамият касб этиши кайси даврга тўғри келди?
16. Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларидаги аҳолининг юкори даражада ўсиши миграция жараёнларига қандай таъсир кўрсатди?
17. Ишчи кучлари экспортидан катта даромад олувчи давлатлар қайсилар?
18. Ишчи кучи экспортининг салбий жиҳати нимада?
19. Ташки меҳнат миграцияси мамлакатларнинг ички меҳнат таксимотида қандай ўзгаришларни содир этади?
20. Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) фаолиятига тавсиф беринг.

Назорат тестлари

1. Юкори даражада урбанизациялашган мамлакатлар шаҳар аҳолисининг улуши неча фоиз?
  - А) 20 фоиздан кам
  - Б) 20–30 фоиз
  - В) 20–50 фоиз
  - Г) 50 фоиздан юкори
2. Шаҳар аҳолиси улуши 20–50% бўлган мамлакатларнинг урбанизациялашиш даражасини белгиланг.
  - А) жуда юкори
  - Б) юкори
  - В) ўртача
  - Г) паст
3. Шаҳар аҳолисининг улуши 75–90 фоизга етиши қандай мамлакатлар учун хос?
  - А) ривожланган
  - Б) ривожланавётган
  - В) шаҳарлари денгиз кирғозларида жойлашган

Г) мегаполисларга эга

4. Депопуляция нима?
- А) «Демографик баҳор»
  - Б) «Демографик кишиш»
  - В) «Демографик портлаш»
  - Г) «Демографик инциророз»

5. Миграция оқимининг биринчи даври кайси?

- А) XIX аср ва XX асрнинг бошлари
- Б) 1914–1945
- В) 1945–1975
- Г) 1970 йилнинг ўрталаридан ҳозирги давргача

6. Миграция оқимининг географик йўналишлари бўйича биринчи марказни белгилант.

- А) Яқин Шарқ мамлакатлари
- Б) Ривожланган Фарбий Европа мамлакатлари
- В) АҚШ ва Канада
- Г) Аргентина

7. Халкаро меҳнат ташкилоти 1958 йилда қандай конвенция кабул қилди?

- А) муҳожирлар, меҳнаткашлар тўғрисидаги
- Б) муҳожирлик месъёрлари тўғрисидаги
- В) ижтимоий сиёсатнинг асосий максадлари ва месъёрлари тўғрисидаги
- Г) ижтимоий меҳнат ва бандлик соҳасида хуқукларни чеклашга карши

8. 1950 йилларда дунё аҳолисининг неча фоизи шаҳарларда яшаган?

- А) 14
- Б) 29
- В) 45
- Г) 50

9. Швецияда шаҳар аҳолисининг салмоги қанча?

- А) 77
- Б) 86
- В) 88
- Г) 92

10. XX аср бошларида йирик шаҳарлар сони қанча бўлган?

- А) 250
- Б) 280
- В) 320
- Г) 360

Кўшимча адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси. –Т.:1997;

2. Демографический энциклопедический словарь. –М.:1985;

3. Ахмедов Э, Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Т.,1998.

4. Ата-Мирзаев О.Б, Гентшке В.М., Муртазаева Р.

Ўзбекистан многонациональный: историко-демографический аспект.

–Т.: 1998.

5. Буриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. –Т.: 1991.

6. Каражанов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. –Т.: 1983.

7. Максакова Л.П. Миграция населения Республики Узбекистан. –Т.: 2000.

8. Мулляджанов И.Р. Демографическое развитие Узбекстана. – Т.: 1983.

Ч 6 б. ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИНИНГ ТАБИИЙ ТАҚРОР БАРПО БЎЛИШИ ВА ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР

1-§. Ўзбекистонда аҳоли сони динамикаси

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиёда жойлашган бўлиб, унинг майдони $448,9$ минг км^2 ни ташкил этади. Аҳолиси $27,4$ млн. киши. Аҳоли зичлиги 1 км^2 га $60,8$ киши (2010 й.). Ўзбекистон аҳолиси сони бўйича МДҲ га кирган мамлакатлар орасида Россия ва Украинадан кейин 3-ўринда туради. Бу ерда Марказий Осиёдаги жами аҳолининг $1/3$ дан кўпроғи яшайди. Пойтахти—Тошкент шахри (1930-йилдан). Ўзбекистон Республикаси таркибига Қорақалпогистон Республикаси (1936-йил) ва 12 та вилоят киради. Жамиятда ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, колаверса, жамиятнинг ўзининг мавжудлиги ҳам аҳолига боғлиқдир. Аҳолининг кўпайиб бориши ёки аксинча, камайиб кетиши жамият тараққиётida мъълум муаммолар келиб чиқишига сабаб бўлади. Ушбу муаммоларни олдини олиш, аҳолининг меъёрда ўсиб боришига эришиш учун демографик вазиятни мунтазам илмий тадқиқ этиб бориш зарурдир. Лекин бунинг ўзига хос томонлари бор. Чунки жаҳондаги давлатларда аҳолининг ўсиши ҳам, улардаги иктисодий имконият, ижтимоий ҳолат ҳам бир хил эмас.

Ўзбекистон ҳудудидаги тарихий, ижтимоий-иктисодий, сиёсий жараёнлар унинг аҳолисини шаклланишида, демографик вазиятида асосий омил хисобланади. Тадқиқотлар кўрсатишича, Ўзбекистонда аҳоли сони, таркиби ва демографик хусусиятларига оид маълумотлар 19-асрнинг 2-ярмидан бошлаб мавжуд.

ХІХаср охири – XXаср бошлари. Ушбу даврга оид маълумотларга қараганда, республика аҳолиси мунтазам кўпайиб келган, лекин аҳолининг кўпайиши суръати турли тарихий давлардада турлича бўлган.

Республика аҳоли сони, таркиби ва демографик вазиятига оид маълумотлар асосан Ўзбекистонда ўтказилган аҳоли рўйхатлари (1897 й., 1926 й., 1939 й., 1959 й., 1970 й., 1979 й. ва 1989 й.) да мавжуддир. Шунингдек, аҳолишунос олимлар олиб борган тадқиқот натижалари, демографик йилномалар, социологик-

демографик тадқиқот натижалари ҳам Ўзбекистон демографик хусусиятларини ўрганишда илмий манба ҳисобланади [1,2,3].

1897-йил ўтказилган аҳоли рўйхатига мувофиқ Ўзбекистон ҳудудида 3,9 млн. киши яшаган; шундан, 19 % шахар аҳолиси бўлган. Ўша кезларда Ўзбекистонда аҳоли тақрор барпо этилиши туғилиш ва ўлимнинг юқори даражаси, ўртача умр кўришнинг қисқалиги билан характерланади. Ёш болалар ўлими коэффициенти Европа ва Россиядагига қараганда 65–70% юқори бўлган. Туб аҳолининг миграцияси жуда паст эди. Ушбу ҳолатлар республикада аҳоли сони динамикаси шаклланишига таъсир этди.

Аҳолининг ўсиши асосан туғилиш ва ўлим жараёнларига боғлиқ бўлган. Ўзбекистонда аҳоли табиий ўсишига оид статистик маълумотлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб мавжуддир. Ушбу маълумотлар гувоҳлик беришича, Ўзбекистон ҳудудида XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида туғилиш юқори даражада бўлган. Оиласда фарзандлар туғилиши назорат этилмаган, яъни чекланмаган. Масалан, Е.С.Тимм, Б.Ц.Урланис маълумотларига қараганда, 1885–1929 йилларда ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сони 45–55 ни ташкил этган. Соддароқ килиб айтганда, ҳар 1000 та аҳоли бир йилда туғилиш ҳисобига 45–55 тага кўпайган, бу туғилишнинг юқори кўрсаткичидир.

Ўзбекистонда аҳоли сони динамикаси (минг киши)*

20-жадвал

Йиллар	Жами аҳоли	Жумладан	
		Шахар аҳолиси	Қишлоқ
1865	3320	466	2854
1897	3948	743	3205
1920	4470	807	3663
1926	4621	1012	3609
1939	6347	1470	4877
1959	8119	2729	5390
1970	11800	4322	7478
1979	15391	6350	9041
1989	19880	8119	11761
1991	20708	8366	12342
1995	22562	8732	13830
2000	24582	9235	15347
2010	27488	9208	18280

* Жадвал М.К.Караханов. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. Ташкент, 1983; "Численность населения Республики Узбекистан". Демографический ежегодник Узбекистана 2003" Ташкент, 2004. Статистик илномалари маълумотлари ва муаллиф ҳисобларин асосида тузилган.

XIX асрнинг бошига қадар республикада аҳоли жуда секин ўсган. 1897–1917 йилларда республика аҳолиси ҳар йили ўртача 27 минг кишига кўпайган. Ўртача йиллик ўсиш 0,7% ни ташкил этган. Аҳолишунос олимлар М.Қ.Қораҳонов, И.Р.Муллажоновларнинг илмий изланишларида ҳам Ўзбекистонда XIX аср охири XX аср бошларида тугилиш юқори бўлганлиги таъкидланади [6,7]. Тугилишнинг бундай юқори даражада бўлиши жуда кўп омиллар билан боғлиқ, албатта. Улардан дастлабкиси ўлгадаги мавжуд феодал ишлаб чиқариш муносабатлари эди.

Умуман олганда, капиталистик босқичгача мавжуд ижтимоий-иктисодий даврларда тугилиш биологик характер касб этган, яъни сунъий равища чекланмаган. Қулдорлик даврида ҳам, феодализм даврида ҳам, кўп болаликдан ҳар бир оила, жамият манфаатдор бўлган. Сабаби оиласда боланинг (айниқса, ўғил болайнинг) иктисодий мавқеи жуда юқори турарди. Кўпгина мамлакатларда оила юмушларида, ҳунармандчилик, чорвачилик, дехқончиликда болалар меҳнатидан фойдаланилган, оиласдаги иктисодий даромаднинг бир қисми бевосита болалар меҳнати орқали хосил қилинган. Демак, бола меҳнати миллий даромаднинг бир улушкини ташкил этганлиги учун, у жамият томонидан ҳам кўллаб-куватланган.

Тугилишга таъсир этувчи навбатдаги омил – аёлларнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрнидир. Маълумки, қадимда ўзбек аёллари, асосан, уй ишлари ва бола тарбияси билан банд бўлган. Улар халқ хўжалиги соҳаларида жуда кам қатнашганлар.

Шунингдек, жамиятда серфарзанд оиласларнинг қадрланиши, ҳурмат зътиборга сазовор бўлиши ҳам тугилишнинг юқори бўлишига олиб келувчи омиллардан хисобланган. Қадимда кўп болали онанинг ўтирган ўрни, кийган кийимлари «муқаддас» деб билинган ва бола кўрмаган аёллар «Менга ҳам бола берсин», деган яхши ниятлар билан «муқаддас аёл» ўрнига ўтиришган. Янги келин-куёвларга солинган биринчи тун тўшагига ҳам серфарзанд аёллар думалаб, табаррук қилиб беришган. Бундай одатлар халқимизда маълум даражада бугунги кунга қадар ҳам сакланиб келмоқда.

Қадимда кишлоқ турмуш тарзининг кенг тарқалганлиги (XX аср бошларида Ўзбекистон аҳолисининг 80 фоизи қишлоқларда истиқомат этишган)» қизларнинг ниҳоятда эрта турмуш қуриши, болалар (айниқса, бир ёшгача бўлган) ўлимининг юқорилиги каби

омиллар ҳам оиласарда фарзандлар тугилишини чекланмаслигига олиб келган. Лекин тугилишнинг кўплиги, бу ҳали аҳоли кўпаяди дегани эмас. Тугилган болалар тирик қолиб, ўсиб улгайсагина аҳоли кўпайиб боради. Маълумотлар кўрсатишича, Ўзбекистонда, ўтмишда аҳоли ўлими, айниқса, аёллар ва болалар ўлими жуда юкори бўлган.

Ўтмишда Ўзбекистон аҳолиси ўртасида ўлим ҳолларининг юкорилигига, асосан ижтимоий-иктисодий ақволнинг оғирлиги сабаб бўлган. Бу даврда ўзбек меҳнаткашлари ҳам рус подшолиги, ҳам маҳаллий ер-мулк эгалари томонидан аёвсиз ишлатилган. Маҳаллий ишчиларга жуда кам иш ҳаки тўланиб, меҳнати ижтимоий муҳофаза этилмаган, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш ниҳоятда паст даражада бўлган. Тиббий хизматнинг стиши маслиги, иссиқ иқлим, оғир меҳнат туфайли ўлкада юқумли касаликлар тарқалиб, жуда кўп аҳоли кирилиб кетган.

Ўзбекистондаги оғир турмуш шароити, тиббий хизматларнинг стиши маслиги, аҳоли ўртасида ўлимнинг кўплиги аҳолининг ўртача умр кўриш даврининг камайишига олиб келган. Ўтмишда Ўзбекистон аҳолисининг ўртача умр кўриш даври 32 ёш бўлган, холос (ҳозир 70 ёш). Шундай килиб, қадимдан ўлкада тугилиш юкори бўлишига қарамай, аҳоли ўртасида ўлимнинг кўплиги, аҳолининг ўртача умр кўриш даври жуда қисқа бўлганлиги туфайли аҳолининг табиий ўсиш жараёни секинлашган.

1886–1917 йилларда Ўзбекистонда аҳолининг табиий кўпайиши паст бўлган. Аҳолининг ўртача йиллик ўсиши 0,6 фоизни ташкил этган. Ушбу даврда Ўзбекистон аҳолиси 3 млн. 320 мингдан 4 млн. 52 мингга етди, яъни 31 йил мобайнида ўлка аҳолиси атиги 732 минг кишига кўпайган, холос. Бу кўрсаткич ҳозирги даврга қараганда 2-3 марта камдир.

Ўзбекистон аҳолисининг табиий ўсиши (1866–1920 йиллар)*

21-жадвал

Ҳар 1000 аҳолига нисбатан			
Аёллар	Тугилганлар	Ўлганлар	Аҳолининг табиий ўсиши
1866–1870	49,9	44,0	5,0
1881–1885	49,1	44,2	4,9
1901–1905	49,6	44,1	5,5
1916–1917	48,5	41,9	6,6
1920	44,8	33,8	11,0

*Жадвал "Народонаселение и экономика" - М., 1967. - С. 85; М.Бурсев. Ойларда нечта фарзанд бўлгани митъуза. - Тошкент, 1995. - Б.16. маълумотларига асослануб тузилган.

1920–1930 йиллардан бошлаб, Ўзбекистонда халқ хўжалик соҳалари ривожлана бошлади. Ўлкада экин майдонлари кенгайтирилиб, қишлоқ хўжалиги тараққий этди ва бу ўз навбатида қишлоқ хўжалиги билан банд аҳоли салмоғини кўпайишига олиб келди. Аста-секин саноат, қурилиш, транспорт тармоқлари ҳам ривожланиб, уларда ишлайдиган ишчилар сони ҳам ошиб борди, янги шаҳарлар барпо этила бошланди. 1897–1939-йилларда аҳолиси 50 мингдан ортиқ бўлган шаҳарлар сони 10 дан 23 га кўпайди. Аҳолининг ана шу тарзда ишлаб чиқариш воситалари ва ер-сув билан тъминланиши, қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг ривожланиши Ўзбекистонда миллий даромаднинг кўпайишига олиб келди. Истеммол маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳам ривожланди. Айниқса, сабзавот, полиз экинлари, узум, гўшт, тұхум, сут каби озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўпайтирилди. Натижада аҳолининг моддий эҳтиёжларини тъминлаш кўрсаткичлари ошди.

Ўзбекистонда ишчи ва дехконлар учун ҳам билим олишга кенг имконият яратилди. Республикада соғлиқни сақлаш тизими ривожланди. Агар 1913 йили Ўзбекистонда факат 63 та касалхона аҳолига хизмат килган бўлса, 1940 йилда уларнинг сони 139 тага етди. Ўзбекистонда оналик ва болаликни муҳофаза этиш муассасалари очилди ва фаолият кўрсата бошлади. Натижада, юқумли касалликлар сони кескин камайди. Ўлка аҳолисининг ҳам моддий ҳам маънавий ҳаётидаги қатор ижобий ўзгаришлар, унинг демографик вазиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Биринчи навбатда аҳоли ўлими, жумладан, аёллар ва болалар ўлими кескин камайди. Аҳолишунос олим М.К.Қорахонов маълумотига қараганда, 1920–1930-йилларда Ўзбекистонда ҳар 1000 кишидан 19-23 таси ўлган бўлса, 1940 йилга келиб, бу кўрсаткич 2-2,5 марта камайган. Айни пайтда ўзбек оиласарида туғилиш юқори даражада сақланиб қолаверган. Юқорида келтирилган далиллардан кўриниб турибдик, 1917–1940-йилларда ўлкада ўлимнинг кескин камайиши туфайли аҳолининг табиий ўсиши ва шу асосда унинг умумий сони кескин ортиди. Бу даврда Республика аҳолиси йилига ўртacha 1,5 фоиздан ўсиб борди ва унинг умумий сони 4 млн. 48 мингдан 6 млн. 55 мингга етди.

Иккисинчи жаҳон уруши 1941 йилдан бошлаб барча собиқ иттифоқ таркибиға кирган давлатлар қатори Ўзбекистоннинг ҳам иктиносидий, ижтимоий ва демографик вазиятига таъсир этди.

Ўзбекистондан кўплаб эркаслар фронтга чакирилди. Қизларнинг турмушга чиқиши, янги оиласалар пайдо бўлишига имкониятлар камайди. Уруш туфайли ўлкада очарчилик юзага келди, аҳолининг иқтисодий аҳволи оғирлашди. Бундай ҳолат Ўзбекистоннинг демографик ҳолатига салбий таъсир кўрсатди.

Уруш йилларида Республикада никоҳга кириш ҳоллари икки марта камайди. Ўлим эса 1941–1945 йилларда 2–3 бараварга кўпайди, баъзи йиллари эса тугилганлар сонидан ҳам ошиб кетди. Натижада аҳолининг табиий ўсиш суръати кисқарди. Масалан, 1940 йилда Ўзбекистон аҳолиси 6 млн. 55 мингдан 1945 йилда 5 млн. 197 мингта тушиб қолди.

Ўзбекистон аҳолининг тугилиши, ўлиши ва табиий кўпайиши (1920–1990 йиллар) *

22-жадвал

Ҳар 1 000 аҳолига нисбатан			
Йиллар	Тугилганлар	Ўлганлар	Аҳолининг табиий ўсиши
1920	44,8	33,8	11,0
1930	38,7	17,1	21,6
1940	33,6	13,2	20,4
1950	30,9	8,8	22,1
1960	39,8	6,0	33,8
1970	33,6	5,5	28,1
1980	33,8	7,4	26,4
1990	33,7	6,1	27,6

*Жадвал илмий манбаларда ва статистик тўпламларда чоп этилган маълумотлар асосида тузилган.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг тинч ҳаёт даври бошланиб, мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ва демографик вазият яхшилана бошлади. Урушга кетган эркаклар қайтиши минглаб янги оиласаларнинг пайдо бўлишига олиб келди. 1945–1950-йилларда тугилиш 20,7 фоизга кўпайиб, ўлим 7 фоизга камайди. Тугилишнинг бундай тез ўсиши аҳолининг кўпайишига қулаг шароит яратди. Шунинг учун бу даврни аҳолишунос олимлар «компенсация», яъни «тўлдириш» даври деб аташган. Ушбу даврда Ўзбекистон аҳолиси 3,8 фоиздан кўпайиб, урушдан олдинги миқдорига етиб олди. Аҳолининг шундай юқори суръат билан ўсиши 1970 йилга қадар давом этди.

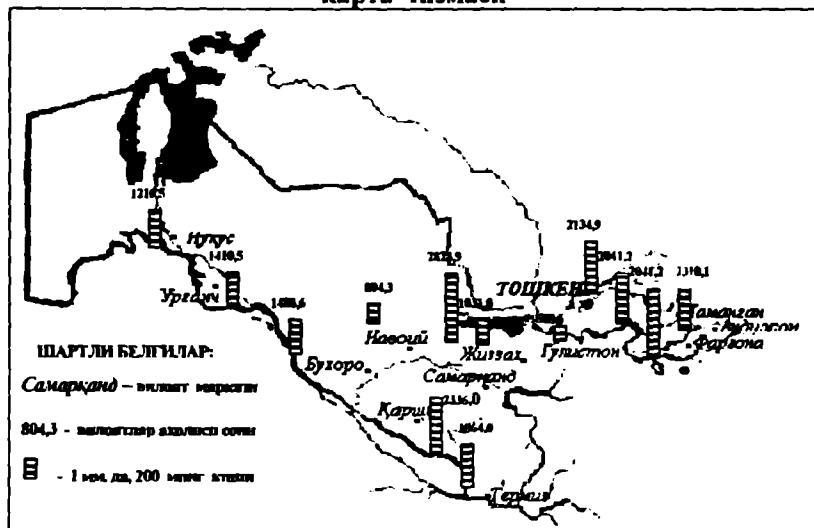
Шуни алохида қайд этиш лозимки, Ўзбекистонда аҳоли кўпайиб боришида маълум даражада миграциянинг ҳам (бошқа худудлардан аҳолининг кўчиб келиши) ҳиссаси анчагинадир. Масалан, 1896 йилда мигрантлар жами аҳолининг 6,1 фоизини ташкил этган бўлса, 1925 йилга келиб, уларнинг салмоги 13,4 фоизга етди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида, 1966 йилги Тошкент зилзиласидан сўнг ҳам Ўзбекистонга кўп минглаб мигрантлар келиб, яшаш учун колиб кетганлар. Умуман, маҳсус олиб борилган тадқиқотлар кўрсатишича, 1970–1987-йилларга кадар республика аҳолисининг кўпайишида миграциянинг ҳиссаси юқори бўлган.

1970–1990-йилларда Ўзбекистонда аҳолининг ўсиш суръати аста-секин пасайиб борди. Агар 1950–1970-йилларда Республика аҳолиси ҳар йили ўртача 3,5 фоиздан дан кўпайган бўлса, 1980–1990-йилларда, бу кўрсаткич 2,7 фоизни, 1991–2000-йилларда 1,9 фоизни ташкил килди. Бунинг асосий сабаби кейинги йилларда ўзбек оиласидан ҳам, фарзандлар туғилишининг камайиб боришидадир. Масалан, 1960 йилда Республикада ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сони 39,8 ни ташкил этган бўлса, 1990 йили бу кўрсаткич 33,7 ни ташкил этди ёки 6,7 промиллега камайди.

Туғилиш даражасининг камайиб борганлиги оиласда бешинчи ва ундан кейинги (олтинчи, еттинчи, саккизинчи ва х.к.) туғилаётган болалар салмогининг қисқариб боришида ҳам кузатилади. Улар 1970 йилда жами туғилган болаларнинг 43,1 фоизини ташкил этган бўлса, 1990 йилда 14,3 фоизини ташкил этди ёки уч мартаға қисқарди. Умуман 1950–1990-йилларда Ўзбекистон аҳолиси 6 млн. 264 минг кишидан 20 млн. 322 минг кишига етди.

Республиканинг мустақиллик даври. Маълумки, 1986–1990-йиллардан собиқ иттифоқнинг парчаланиш жараёни бошланди. Натижада унинг таркибиға кирган қатор республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон ҳам мустақил тараққиёт йўлига ўтди. Собиқ иттифоқ таркибидаги давлатлар хўжалиги бир бутун организм, тизим сифатида бирлашиб ривожланар эди.

Ўзбекистон аҳолисининг вилоятлар бўйича тақсимланиши карта-чизмаси

2-карта чизма

Иттифоқнинг парчаланиши натижасида ана шу тизим бузилди. Энди ҳар бир давлат ўз хўжалик тизимини ўзи янгидан барпо этиб, ривожлантириши зарур бўлди. Бунинг учун маълум вақт ва имконият керак эди. Ана шу вақтда мустакил тараққиёт йўлига кирган ҳар бир давлатни бошқаришда маълум қийинчиликлар бўлиши муқаррардир. Чунки, ушбу вақтда давлат бир томондан ўз халқини мөддий-маънавий эҳтиёжини таъминлаши керак бўлса, иккинчи томондан ўз хўжалик тизимини барпо этиши, ривожлантириши керак эди. Бу вақт «Ўтиш даври»—деб аталиб, бу даврда давлат раҳбарияти зими масида жуда кўп ижтимоий-иктисодий муаммоларни ҳал этиш масъулияти турад эди. Ўзбекистон давлати ҳам бундан мустасно эмас эди.

Ўтиш даврида Ўзбекистонда аҳолининг ижтимоий-иктисодий хаётида қийинчиликлар, ўзгаришлар юз берди. Пулнинг қадрсизланиши, аҳолининг мунтазам равишда давлат томонидан ижтимоий муҳофаза этиб турилишига қарамай, маълум иктисодий қийинчиликларга сабаб бўлди.

Ўзбекистонда хорижий сармоядорлар билан ҳамкорликда кўплаб корхоналар қурилди, турли эҳтиёж маҳсулотлари ишлаб чиқарила бошланди. Бир сўз билан айтганда, мамлакатда хорижий эллар, айниқса, Farb давлатлари ишлаб чиқариш усувлари, хўжалик маҳсулотлари кенг тарқала бошлади.

Ўзбекистонда мавжуд аҳоли сонининг ўзгариш кўрсаткичлари (компонентлари, 1000 киши) *

23-жадвал

Йиллар	Йил бошида аҳоли сони	Йил давомида ўзгаришлар			Йил охирида аҳоли сони	Йиллик умумий ўртacha йиллик ўсиш, %
		Умумий ўсиш	Табиий ўсиш	Миграцион ўсиш		
1998	23867,4	363,2	413,2	-50,0	24230,6	1,52
1999	24230,6	352,2	414,3	-62,1	24582,8	1,45
2000	24582,8	325,4	392,0	-66,6	24908,2	1,32
2001	24908,2	302,6	380,4	-77,8	25210,8	1,21
2002	25210,8	312,2	395,5	-83,3	25523,0	1,23
2003	25523,0	279,5	372,5	-93,0	25802,5	1,10

* Жадвал "Демографический ежегодник Узбекистана - 2003" - Ташкент, 2004. Б.29.- статистик тўплам маълумотлари асосида тузилган.

Шунинг билан бир қаторда, Ўзбекистонда хорижнинг тиббий воситалари, айниқса, ҳомиладорликдан сақланувчи, репродуктив саломатликни таъминловчи тиббий воситалар ҳам аҳоли эҳтиёжига ҳавола этилди. Ўлкада содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар биринчи навбатда, унинг демографик вазиятига ўз таъсирини кўрсатди. Аввало, республикада туғилиш сезиларли даражада қискарди. Статистик маълумотлар кўрсатишича, республикада аҳолининг кўпайиш суръати 1991–2005-йилларда икки баробарга камайган.

Шаҳар аҳолиси. Республикада шаҳар аҳолисининг мутлақ сони мунгизам ўсиб келган. Шаҳар аҳолисининг ўсиши, айниқса, совет даврида максимал даражага етган. 1917–1990-йилларда шаҳар аҳолисининг сони тўккиз марта ошди, бу республика умумий аҳолисининг ўсиш суръатидан икки марта юкори. 1991–2004-йилларда Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг ўсиш суръати

сезиларли камайди. Бунинг асосий сабаби шаҳарларда туғилишнинг пасайиб кетганинига.

Қишлоқ аҳолисининг мунтазам равишда ўсиб бориши Ўзбекистоннинг демографик тараққиётига хос хусусият бўлиб келган. Совет даври Йилларида қишлоқ аҳолисининг сони 1917 йилги 3,5 млн.дан 1990 йилда 12,0 млн. кишига етган, яъни мазкур давр мобайнинда 3,5 мартадан ҳам кўпроқ ошган. Қишлоқ аҳолиси сонининг ўсиши ҳозирги вактда давом этмоқда ва бу ҳол урбанизация жараёнини секинлашишига олиб келмоқда.

Ўзбекистонда аҳолининг 2,3 миллиони Андижон вилоятида жойлашган. Андижон ҳудуди Республика ҳудудининг 0,9 % ни ташкил этган ҳолда, аҳолисини эса 9 % и Андижон вилоятида яшайди. Андижон аҳолисининг зичлиги бўйича республикада биринчи ўринда туради. 2009-йилда вилоятда 1 кв км га 581,4 киши тўғри келди. Фаргона вилояти ҳам Республикадаги аҳолиси энг зич жойлашган ҳудудлардан бўлиб, бу ерда зичлик 447,1 кишини ташкил этади.

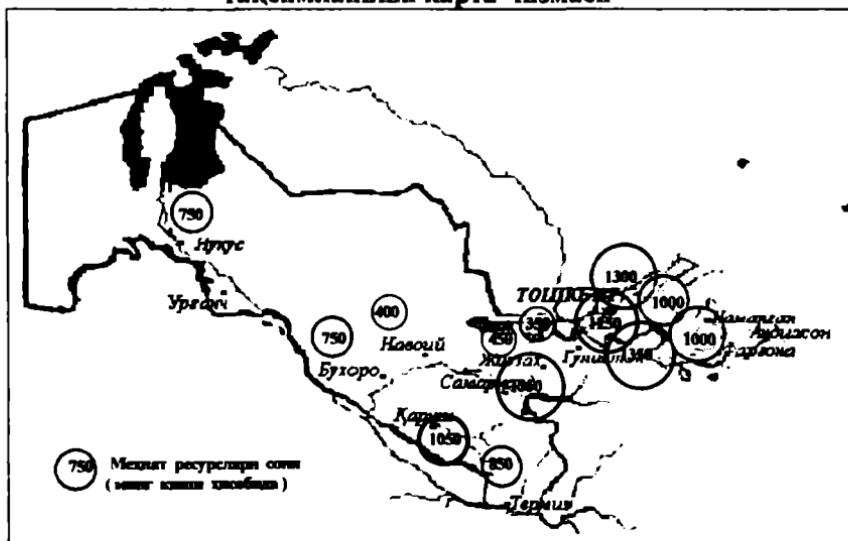
Аҳоли сони бўйича Самарқанд вилояти республикада 1-ўринда туради, аҳолисининг сони 3,0 млн. ни ташкил этади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ҳам 1991–2010-йилларда аҳолининг ўсиш суръати камайганлиги кузатилади. Аҳоли кўпайиш суръатининг пасайиб бориши ўлкада қатор иқтисодий муаммоларни ҳал этишда баъзи қулайликларни яратиши мумкин, декин масаланинг иккинчи томони ҳам бор.

Агар Ўзбекистонда туғилиш шундай суръат билан камайиб борса, келажакда аҳолининг демографик қариши, яъни аҳоли таркибида қарилар салмогининг ошиб бориши каби муаммоларни келтириб чиқариши муқаррардир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда олиб борилаётган социал сиёsat аввало, аҳоли саломатлигига, оила мустақиллигига қаратилмоқда. Дарҳакиқат, ушбу сиёsatни амалга ошириш, Республиkanинг бугунги қулай демографик вазиятини сақлаб қолиш – энг биринчи ва долзарб вазифадир. Ўзбекистоннинг демографик вазиятида кейинги беш йилда кескин ўзгариш содир бўлди. Республикада аҳолининг ўртача йиллик ўсиш суръати яна ҳам пасайиб кетди.

Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурсларининг сони ва таркибига миграция жараёнлари, айниқса, давлатлараро миграция жараёнлари таъсир кўрсатмоқда. Бу таъсир XX асрнинг 80–90 йилларигача бир тенденция билан, ундан кейинги даврда бутунлай

бошқа тенденция билан ифодаланмоқда. Чунки миграция сабаблари, мотивлари ана шу даврларда турлича бўлган. Баъзи бир экстремал воеа ва ҳодисалар бўлиб ўтган йилларни ҳисобга олмагандан, республика XX аср 80-йилларнинг ўрталаригача бўлган даврда мусбат миграция сальдосига, ундан кейинги даврда эса манғий миграция сальдосига эга бўлмоқда.

Ўзбекистон меҳнат ресурслари қўрсаткичлари ва ҳудудий тақсимланиши карта-чиズмаси

3-карта чизма

Ўзбекистонда меҳнатта лаёқатли ёшдаги аҳолининг сони жами аҳоли сонига нисбатан юқорида қайд этиб ўтилган конуниятлар ва ўзгаришлар таъсирида 1,5 мартадан зиёд бўлган суръатларда ўсмоқда. Чунончи, мамлакатда 1991–2000-йилларда жами аҳоли сони йилига ўртacha 1,9 фоизга ўсган бўлса, ушбу қўрсаткич меҳнатта лаёқатли аҳоли бўйича 2,5 фоизни, 2000–2004-йилларда эса тегишли равишда 1,2 ва 3,2 фоизни ташкил этди. Бунинг натижасида меҳнатта лаёқатли ёшдаги аҳолининг жами аҳоли сонидаги улуши муттасил кўпайиб бормоқда. Мамлакатда 1991 йилда 20,6 млн. кишига тенг жами аҳолининг 10,1 млн. кишига

ёки 48,9% тенг қисми меҳнатга лаёқатли ёшга эга бўлган бўлса, ушбу кўрсаткич 2010 йилда 57% ташкил этди.

Шунингдек, Ўзбекистонда жами аҳоли сонига нисбатан иқтисодиётда банд аҳоли сони ва салмоғи кўпайиши давом этмоқда. Иқтисодиётда банд аҳолининг жами аҳоли сонидаги улуши 1991 йилда 33,2% дан, 2000 йилда 36,0%га, 2010 йилда эса 40,2% га етди. Шунга қарамасдан, ушбу кўрсаткич ривожланган мамлакатларга хос кўрсаткичдан анча паст эканлигини зътироф этиш лозим. Ўзбекистонда ҳар 100 кишига унда банд бўлмаган 166 киши тўғри келади. Бундай ҳолатнинг шаклланишида демографик хусусиятлардан ташқари иқтисодий муаммоларнинг даставвал саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасининг етарли даражада ривожланмаганлиги, кишлоқ жойларда қишлоқ хўялиги билан алоқдор бўлмаган тармоқларда иш жойларининг етишмаслиги ҳал қилувчи ролни ўйнамокда.

2-§. Ўзбекистонда меҳнат ресурслари шаклланиши ва жойлашишининг демографик ҳамда геоэкологик хусусиятлари

Демографик жараёнлар ҳаётнинг барча иқтисодий ва ижтимоий соҳаларига бевосита таъсир этувчи жараён хисобланади. Аҳолишуносликни ривожланишининг умумий қонуниятлари алоҳида иқтисодий ва табиий шароитларга эга ҳудудларда кўпгина жиҳатларинга кўра мураккаб муаммоларни келтириб чиқаради ва фан олдига янги муаммоларни қўяди. Чунки, бу жараёнлар инсон ҳаёт-мамоти тарзини ифода этувчи фандир.

Юборида қайд этилган жиҳатлар алоҳида минтақаларда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга ва улар қуидагилар:

- а) аҳоли умумий сонидаги ўзгаришларни хисобга олиш;
- б) аҳоли таркибидаги кишлоқ ва шаҳар аҳолиси улуши;
- в) меҳнат ресурслари бандлигининг тармоқ таркиби ва уларнинг жойлашуви кабилар.

Шу жиҳатлар зътиборга олиниши ишлаб чиқаришнинг самарали жойлашуви ва ишчи кучларидан тўла фойдаланиш вазифасини амалий жиҳатдан мувофиқлаштиради. Шунингдек, ҳар бир мамлакатнинг демографик сиёсати ҳам муҳим бўлиб, у нафақат шу мамлакат, балки у билан чегарадош давлатларнинг аҳоли билан боғлиқ иқтисодий-ижтимоий манфаати, ҳудудда ҳуқум суроётган умумменталитетга ҳам мос келиши лозим.

Маълумки, Марказий Осиё минтақасидаги демографик жараёнлар жаҳон урушлари ва аср охиридаги геосиёсий ўзгаришлар (мамлакатларнинг мустақилликка эришиши) билан боғлик бўлган бўлса, мамлакатларнинг суверен давлатларга айланиши арафасида демографик жараёнлар янада фаоллашди. Улар минтақадаги этник руслар, татарлар ва бошқа халқларнинг Россия ва бошқа мамлакатларга кўчиб кетиши билан боғлик бўлди. Бироқ ўтган 15 йил мобайнида, бу жараёнлар хозирга қадар давом этмоқда.

1991 йил сабиқ иттифоқнинг парчаланиб кетиши муносабати билан Марказий Осиёдаги сиёсий-иқтисодий вазият ўзгарди, яъни бу ҳудудда пайдо бўлган 5 та мустақил давлатда бозор иқтисодиётiga асосланган муносабатлар шаклланди. Бироқ, минтақадаги экологик вазият табиатдан фойдаланишни бошқаришда ўзгача ёндашиш зарурятини келтириб чиқарди. Бу биринчи навбатда, минтақадаги сув ресурслари тақсимоти билан боғлик бўлди. Ўтиш давридаги алоҳида мамлакатлар ўз тамойилларини ишлаб чиқаётган бир пайтда, минтақада бу борадаги халқаро тамойилларни ишлаб чиқиш зарурятини келтириб чиқарди. Шу муносабат билан 1991 йилнинг октябринда Марказий Осиё давлатлари сув хўжаликлари органлари раҳбариятлари келишувлари асосида 1992 йилнинг февралига келиб, Амударё ва Сирдарё ҳавзасидаги сув ресурсларидан фойдаланиш ҳақидаги 5 та давлат ўртасида келишув имзоланди. Давлатлараро сув хўжалигини координацион комиссиясига асос солинди. Ўтган давр мобайнида, бу комиссиянинг 39 та йигилиши бўлиб ўтди. Масалан, 2004 йилнинг 26-27 майида бўлган йигилишида вегетация даври давомида сув ресурсларидан оқилона фойдаланишда барча давлатлар манфаатлари эътиборга олиниши лозимлиги тўғрисида келишиб олинди. Бироқ, сув ресурслари танқислиги минтақавий муаммолигича қолмоқда ва халқаро аҳамият касб этмоқда.

Хозир Ўзбекистонда олинадиган чучук сувнинг 92 фоизи кишлөк хўжалигида, 6 фоизи саноатда, 0,5 фоизи коммунал хўжаликда ишлатилади, 1,5 фоизи эса буғланиб кетади. Шундай экан, аҳолисининг аксарият қисми кишлөк хўжалигида банд бўлган аҳоли пунктларида чучук сувнинг аҳамияти кишилар турмуш тарзини белгиловчи энг муҳим восита сифатида майдонга чиқади. Кейинги йилларда, кишлөк хўжалигига сувдан тежамкорлик билан фойдаланишга эътибор қаратилмоқда. Бироқ, бу борадаги ишларни

хамон талаб даражасида деб бўлмайди. Айниқса, бу бозор иқтисодиёти шароитида янги пайдо бўлган хўжалик субъектлари (фермер хўжаликлари) олдидаги муҳим муаммодир. Шу боис, қишлоқ хўжалигида сувни тежаб фойдаланишни кўзда тутган лойиҳалар ва дастурлар кўлами, уларнинг амалиётга жорий этилишига жиддий эътибор қаратишни тақозо этади.

Маълумки, меҳнат ресурсларининг деярли 96–98% меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳолидан ташкил топади. Иқтисодиётда банд бўлган пенсионерлар ва ўсмирларнинг меҳнат ресурслари сонидаги улуши 4% дан ошмайди. Унинг деярли 3,5% пенсионерлардан иборат. Ўзбекистонда ҳам меҳнат ресурсларининг таркиби деярли ана шундай нисбат билан ифодаланади. Меҳнат ресурсларининг миқдорий ва сифат кўрсаткичлари шаклланиши, тақсимланиши, улардан фойдаланиш жараёнларининг бевосита ва бильвосита таъсири натижасида ўзгариб туради. Ушбу жараёнлар ўз навбатида аҳолининг табиий, худудий ва социал ҳаракатларига алоқадор бўлади.

Аҳолининг табиий ҳаракати туғилиш, ўлим ҳамда никоҳланиш ва ажралиш жараёнларини ўз ичига олади. Уни аҳолини табиий такрор барпо этилиши деб ҳам аташади. Ушбу жараённи демография фани ўрганади. Аҳолининг худудий (географик) ҳаракати унинг миграцион фаолияти билан белгиланади. Бунда айниқса, давлатлараро миграцион жараёнлар муҳим ўрин эгаллайди. Чунки давлатлараро миграцион жараёнлар мамлакат аҳолисининг миқдорий таркибига таъсир кўрсатади. Миграцион жараёнларни иқтисодий-ижтимоий география фани тадқиқ этади.

Ўзбекистонда аҳоли ва меҳнат ресурслари сонининг ўсишида табиий ҳаракат кўрсаткичлари ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда. Лекин табиий ҳаракат жараёнларида туғилиш маълум даврдаги аҳоли сонига дарҳол таъсир кўрсатса, меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сонига баъзи шароитда фақат 16 ёшдан кейин таъсир қиласди. Ўлим жараёни учун ҳеч қандай ёш чегараси мавжуд эмас. Бироқ мазкур жараён ўзига хос йўналишга эга. У «0» дан «1» ёшгача нисбатан катта бўлиб, ундан кейинги 1-13 ёшларда жуда кичик кўрсаткичлар билан ифодаланади. Ундан кейинги 14 ёшдан бошлаб, ўлим даражаси аста-секин, кейинчалик нисбатан тез. 65 ёшдан кейинги даврда тез суръатларда пасая боради. Яна ~~шундай~~ алоҳида таъкидлаш лозимки, туғилганлар ичida ўғил болат~~сан~~ ва салмоги қиз болаларга нисбатан катта бўлади. Лекин бу ~~хозиг~~

13-14 ёшда ўғил болалар ичида ўлим нисбатан күд бўлганилиги сабабли ўзининг аҳамиятини йўқотади. Умуман олганда, ўлим ходисаси эркаклар ўртасида аёлларга нисбатан кўпроқ кузатилади, 65 ёшдан кейинги даврда эса мазкур демографик қонуниятнинг таъсири яна ҳам яққолрок тус олади. Натижада, пенсия ёшидаги аҳолининг факат чорак кисмини эркаклар ташкил этади, холос.

Аникроқ килиб айтганда, XX асрнинг 90-йилларидан кейинги даврларида Ўзбекистонда туғилиш ва табиий ўсиш даражаларининг кескин пасайиши аҳоли, шу жумладан, меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони ва салмогига жуда катта таъсир кўрсата бошлади. Худди шундай тенденция табиий ўсиш динамикасига ҳам хос бўлди. Табиий ўсиш коэффициенти 1995 йилда 22,8 промилледан 2003 йилда 14,5 промиллега тушиб қолди. Табиий ҳаракат жараёнларида бўлиб ўтган мазкур «ўзгаришларни» жуда жиддий ўзгаришлар деб атаса муболага бўлмайди. Ўзбекистон демографик ривожланишида юз бераётган ўзгаришлар мазкур жараёнларнинг мутлак кўрсаткичларида ҳам ўз ифодасини топмоқда.

3-§. Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳалқаро миграция алоқалари

Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида ҳалқаро иқтисодий муносабатлар тизимиға кўшилиши уни жаҳон меҳнат бозорида ҳам фаол қатнашишини такозо этади. Иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг дастлабки йилларидағи ўзгаришлар, демографик вазиятнинг мураккаблиги Ўзбекистонни ишли кучини экспорт қилувчи давлатга айлантириши мумкин. Шу билан бирга бошқа хорижий мамлакатлардан юқори малакали ишли кучини жалб қилиш имкониятлари ҳам мавжуд. Собиқ иттифоқнинг бошқа республикалари каби Ўзбекистонда ҳам аҳолининг ташки миграцияси иккى оқимда рўй бермоқда:

- меҳнат миграцияси, яъни қайтиб келиш ва фуқароликни қайта саклаш шарти билан;
- этник миграция, яъни қайтиб келмаслик ва фуқароликни сакламаслик шарти билан.

Ҳозирда Ўзбекистонда жаҳон меҳнат бозорида фаол қатнашишини таъминловчи ташкилий-хукукий асослар шаклланмоқда ва бу соҳадаги давлат сиёсати амалга оширилмоқда.

Ҳозирги пайтда ҳалқаро меҳнат ташкилотига 170 та давлат, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам аъзо бўлиб, ташки

мехнат миграцияси соҳасида давлат сиёсатини ишлаб чиқишида ушбу ташкилот қабул қилган ҳужжатларга амал қилмоқда. Ҳусусан, Республикаизда «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Мазкур қонунда Ўзбекистон фуқароларини чет элларда ўз касби бўйича шуғулланиш ҳуқуқи, мамлакат ташқарисида уларни ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ишга жойлаштиришни тартибга солиш ва бу жараённи мувофиқлаштириш борасида давлатнинг жавобгарлиги мустаҳкамлаб қўйилган.

Хозирда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари хорижий давлатларда ўз касблари бўйича мехнат фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 14 июлдаги «Ишчи кучларини олиб келиш ва ташқарига олиб чиқиши масалаларини тартибга солиш тўғрисида» ги қарорига ва шу билан тасдиқланган Низомга асосан амалга оширмоқда. Ўз навбатида мамлакатга келиш ва мамлакатдан чиқиб кетиш тўғрисидаги, хорижда ишләётган Ўзбекистон фуқароларини ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун лойиҳалари тайёрланмоқда. Шунингдек, Ўзбекистонда ташки миграция соҳасидаги сиёсатни ташкилий жиҳатдан таъминлаш ишлари ҳам амалга оширилмоқда. Шу мақсадда Мехнат вазирлиги қошида муҳожир-мехнаткашлар ишлари бўйича республика агентлиги тузилган. Бу ташкилот вазирликнинг қарорига биноан, ишчи кучини экспорт қилиш учун хорижий шериклар билан битимлар ва контрактлар тузади, чет элларда ишлаш учун мутахассисларни танлайди, уларни жўнаб кетишларини ташкил қиласи, контракт шартларини бажарилишини назорат қилиб боради ва х.к.

Республикада фуқароларнинг ташки мехнат фаолияти лицензиялар ёрдамида бошқарилиб борилади. Фуқароларни ишга ёллаш ва хорижда ишга жойлаштириш билан шуғулланувчи барча жисмоний ва юридик шахслар ёки хорижий иш берувчилар билан ҳусусий равишда контракт тузилган фуқаролар ҳамда ишлаш учун Ўзбекистонга келаётган чет эл фуқаролари тегишли давлат идораларидан рухсатнома (лицензия) олишлари лозим.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида қабул қилинган ҳукукий, ташкилий-иқтисодий ҳусусиятга эга бўлган ҳужжатлар, ташки мехнат миграцияси соҳасида давлат сиёсатининг асосий вазифаларини ҳал этишга йўналтирилган, яъни миљий мехнат бозорида ишчи кучи касб-малака таркибини мувозанатга

келтиришга, хорижда ишилгаётган, яширин ташки меҳнат миграциясининг олдини олишга ва бошқаларга қаратилган. Айни вақтда Ўзбекистонда меҳнат бозорини ахборот методик базаси шаклланишига қараб, давлат миграция хизматини янада кенгайтириш билан бир қаторда шундай вазифани бажарувчи муқобил хизматни ҳам ривожлантириш чоралари кўрилмоқда.

Республика кўламида урбанизация юқори бўлган Намангандеканда шаҳарда иш билан банд бўлганлар улуши анча юқори. Агар қишлоқ аҳолисини иш билан бандлиги вилоятлар бўйича ўрганиб чиқиладиган бўлса, бу суст урбанизациялашган Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида юқори эканлиги аён бўлди. Умуман олганда, мамлакат ҳудуди бўйича иш билан банд бўлганларнинг тақсимланиши ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий тузилмасини акс эттиради. Республика бозор муносабатларига кириши давомида ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил этишнинг янги шакллари тобора кўпроқ роль ўйнайди. Бу аҳолини иш билан таъминлашни ўсишига олиб келади. Бозор муносабатларининг ривожланиши ижтимоий ишлаб чиқариш соҳалари ўртасида ва уларнинг ичидаги эмас, балки мулкчилик шакллари ва меҳнатни ташкил этиш турлари ҳамда мамлакат ҳудудлари ўртасида иш билан бандларини қайта тақсимланишига кўмаклашади.

Таъкидлаш жоизки, фаолият шакллари ва мулкчилик шакллари бўйича иш билан бандликни тақсимланиши ўрганиб чиқилаётган даврда бир қанча омиллар, шу жумладан, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий жойлашишининг ўзгариши, демографик вазият ва бошқалар таъсирида ўзгарилиши.

Ноишлаб чиқариш соҳасида иш билан бандликни энг умумий тенденциялари қўйидагилардан иборатdir:

- молиявий ресурслар этишмаслиги (илм-фан ва илмий хизмат кўрсатиш, маданият ва санъат, бошқарув) туфайли келиб чиқсан иш билан бандлик даражаси ошишининг унчалик юқори эмаслиги;
- бюджетдан молиялаштиришдаги қийинчликларга қарамай, иш билан бандлик даражасини асосан сақланиб қолиши (соғлиқни сақлаш, таълим);
- жамият учун ниҳоятда зарур соҳаларда (уй-жой коммунал хўжалиги, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ва бошқалар) иш билан бандликнинг кенгайиши сабабли ходимлар сонининг кўпайиши.

Маълумки, Ўзбекистон туб аҳолисининг миграцияга мойиллиги жуда кам. Маҳаллий аҳоли, айниқса, хорижий мамлакатларга кўчишга интилмайди. Аҳолининг миграцияга кам мойиллик хусусиятлари собиқ иттифок даврида аниқ мақсад сари йўналтирилган. Бу давлатнинг «темир парда» ҳамда «ёпик эшиклар» ўз аксини топиб, янада мустаҳкамланди. Совет давридаги миллий республикалардаги миграция жараёнларини кўчадаги бир томонлама ҳаракатга ўхшатса бўларди. Марказий Осиё республикалари, жумладан, Ўзбекистон, собиқ иттифокнинг бошка республикаларига қараганда, советлар мустамлакаси даврида кучли миграция боскичилигига мубтало этилди. Марказий Осиё давлатларига, шу жумладан, Ўзбекистонга мунтазам равишда турли йиллар ва даврларда руслар, украинлар, яхудийлар, татарларнинг катта оқими жўнатилиб турилди. Республикага зўрлаб турли хил халк вакиллари корейслар, немислар, крим татарлари, месхетия турклари, чеченлар кўчирилиб келтирилди.

Ўзбекистонда 1970 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб, янги йўналиш, яъни аҳолининг республикадан кўчиб кетиши кузатила бошлиди. Ушбу жараён Йилдан-Йилга кўпая бориб, 1990 йилда ўзининг энг юкори чўккисига чиқди. Ўша йили давлат органлари томонидан расмий равишда кайд қилинган миграциянинг манфий колдиги – 140 минг кишини ташкил килди. Кейинги йилларда эса у аста-секин камайиб борди. 1999 йил бундан мустасно бўлиб, миграциянинг манфий колдиги кескин кўтарилиб кетди. Ўзбекистонда ўтган аср 80-йиллар охиригача совет иттифоки республикалари ўртасида миграция алоқалари нормал ҳолатда эди. Чет мамлакатлар билан миграция алоқалари жуда оз эди. Ушбу йилларда республикадан ўргача йилига 100–150 минг одам кўчиб кетарди ва шунча одам кўчиб келарди.

Миграция жараёнидаги катта ўзгариш 1989–1990 йилларда рўй берди. Ушбу икки йил ичida Ўзбекистондан расмий маълумотларга кўра, 400 минг. га яқин одам кўчиб келди, миграциянинг манфий колдиги эса –233,7 минг кишини, шу жумладан, хорижий мамлакатлар билан миграция сальдоси –34,1 минг кишини ташкил килди. Иттифоқ парчаланғандан кейин, Ўзбекистонда миграция жараёни бутунлай ўзгарди. Ўзбекистондан русийзабон ва бошка миллатларнинг кўчиб кетиши, аксинча Ўзбекистонга қўшни республикадан ўзбекларнинг кўчиб келиш тенденцияси кучая бошлади.

Ҳозирги кундаги ташқи миграциянинг манфий қолдигини асосан Европа миллатларига хос бўлган аҳоли ташкил қилмоқда. Масалан, 1991–1999-йилларда Ўзбекистон шаҳар аҳоли манзилгоҳларидан 356,8 минг руслар, 32,3 минг украинлар, 55,5 минг яхудийлар, 22,6 минг немислар 108,0 минг татарлар кўчиб кетишиди. Республикамиздан 1990–2003-йилларда жами 1,5 млн. киши кўчиб кетди, 500 минг киши кўчиб келди. Шундай қилиб, миграциянинг манфий қолдиги бир миллион кишини ташкил этди.

Ўзбекистоннинг ушбу йиллардаги ташки алоқалари асосан Россия, Украина ва қўшни Марказий Осиё республикалари билан боғлиқ бўлди. Миграцияда катнашганларнинг жами Россия хиссасига 50,9%, Украинага 12,9%, Қозогистонга 10,9% бошқа Марказий Осиё республикаларига 13,2% тўғри келди. МДҲ давлатларидан ташқаридағи хориж мамлакатлари хиссасига 8,4% тўғри келди. Ўзбекистон аҳолиси ташки миграциясининг манфий қолдиги кўрсаткичларидан Россия хиссасига 62,0%, Украинага 20,4%, бошқа хорижий мамлакатларга 15,8% тўғри келди. Ташки мигрантларнинг кўпчилигини руслар, татарлар, қrim татарлари ва яхудийлар ташкил қиласиди. Булардан ташқари, мамлакатдан месхетия турклари, греклар, немислар ҳам кўчиб кетди. Яхудийлар Истроил ва АҚШга, немислар Германияга, греклар Грецияга, руслар Россияга кўчиб ўтди.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда русийзабон аҳолининг кўчиб кетиши кескин камаймоқда. Бундан ташқари мамлакатимиздан кўчиб кетгандарнинг яна қайтиб келиши (реэмиграция) вазиятлари кузатилмоқда. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ички миграция ҳаракатларининг пасайиши кузатилади, унинг асосий сабабларидан бири, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитидаги мураккаб ва мустақиллик даврида ўз ечимини топаётган социал-иктисодий ўзгаришлардир.

Ўзбекистонда ҳозирги пайтда яшаш жойини ўзgartириш билан боғлиқ бўлган қишлок-шаҳар йўналишидаги доимий миграция ва ўқишига, ишлашга (вақтинчалик) келадиган вақтинчалик миграция оқимлари ҳам сезиларни даражада камайди. Маълумки, шаҳарлардан русийзабон аҳолининг кўчиб кетиши йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Ушбу вазият республиканинг чекса шаҳарларида азалдан паст бўлган урбанизация даражасининг янада камайишига олиб келди.

Ўзбекистон аҳолисининг иш билан таъминланганлик даражасига республикадаги ички миграция оқимлари ҳам бевосита таъсир

кўрсатади, чунки миграциянинг ушбу тури бозор иқтисодиётiga ўтиш шароитида ўзига хос хусусиятларга эга бўлди. Мустақиллик йилларида социал-иқтисодий ислоҳотлар таъсирида республика-лараро миграция алоқаларида ҳам пасайиш рўй бермоқда.

Ушбу ҳолат вилоятлараро ҳамда вилоят ичидаги миграция ҳаракатларига ҳам хосдир. Масалан, 1980–2003-йилларда Республика ички миграция ҳажми 461,8 минг кишидан 250 минг кишига камайди. Вилоятлар ичидаги миграция ҳам ушбу давр ичida 283,6 минг кишидан, 138,0 мингга, яъни 118,6 минг одамга камайди.

Ўзбекистон аҳолисининг табиий ва миграцион ўсиши

24-жадвал

Йиллар	Аҳоли сони минг киши	Аҳоли сонининг умумий ўсиши		Шу жумладан			
		минг киши	%	минг киши	улуши, %	минг киши	улуши, %
1980	15757	366,0	100,0	417,4	114,0	-51,4	-14,0
1985	17972	451,0	100,0	547,4	121,3	-96,4	-21,3
1990	20222	386,0	100,0	567,4	146,9	-181,4	-46,9
1991	20608	498,0	100,0	593,1	119,1	-95,1	-19,1
1992	21106	496,0	100,0	570,4	115,1	-74,4	-15,1
1993	21602	490,0	100,0	544,3	111,0	-54,3	-11,0
1994	22092	370,0	100,0	532,0	143,8	-162,0	-43,8
1995	22462	444,0	100,0	533,0	120,2	-89,8	-20,2
1996	22906	443,0	100,0	543,5	122,7	-100,5	-22,7
1997	23349	423,0	100,0	499,3	117,5	-76,3	-17,5
1998	23772	364,0	100,0	492,9	135,4	-128,9	-35,4
1999	24136	352,0	100,0	490,0	139,2	-138,0	-39,2
2000	24488	325,0	100,0	392,0	120,6	-67,0	-20,6
2001	24813	303,0	100,0	382,7	126,3	-79,7	-26,3
2002	25116	312,0	100,0	395,5	126,8	-83,9	-26,8
2003	25428	273,0	100,0	372,0	136,3	-99,9	-36,3
2004	25701	-		-	-	-	-
1991-2003й.	-	5093,0	100,0	6342,4	124,5	-1249,4	-24,5

Республика ички миграциянинг ҳаракатлари ва жами ҳажми унинг ҳамма әсосий йўналишлари бўйича (айниқса, қишлоқ-шаҳар)

камайди. Мустакиллик йилларида маҳаллий тадбиркорларнинг чет мамлакатларга меҳнат сафарлари кенгаймоқда. Айниқса, Ўзбекистонда кўшма фирмалари ва корхоналари бўлган хорижий мамлакатларга бундай сафарлар кўпроқ уютирилмоқда. Ўзбекистондаги йирик кўшма корхоналарнинг ёш ишчилари малакаларини ошириш, зарур мутахассисликни эгаллаб олиш учун Жанубий Корея, Туркия, Германияга ўқишга ва ишлашга юборилмоқда. Кейинги йилларда Ўзбекистон аҳолисининг барқарорлашган миграция тури – бу жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари АҚШ, Британия Бирлашган Қироллиги, Япония, Германия каби давлатларнинг нуфузли олий ўкув юртларида ва коллежларида билим олиш учун ўқишга кетаётган ёшлардир.

Ушбу миграция ҳукуматимиз томонидан кадрлар тайёрлашнинг маҳсус ишланган миллий дастури асосида амалга оширилмоқда. Иқтидорли ёшларни хориждаги ривожланган мамлакатларда ўқитиш учун Ўзбекистонда маҳсус жамғармалар тузилган. Ушбу жамғармалар оркали ҳар йили иқтидорли ёшлар танлаб олиниб, чет мамлакатларга ўқишга юборилади. Уларнинг кўпчилигини ўзбек миллатига мансуб ўғил ва қизлар ташкил килади. Ўзбекистон мустакилликка эришгандан кейин аҳолининг хорижий мамлакатларга қисқа муддатли сафари Мехнат вазирлиги томонидан амалга оширилмоқда. Кейинги 9 йилда (1995-2004 йиллар) республика Мехнат вазирлиги томонидан ишлаб келиш учун хорижий мамлакатларга 89 минг киши жўнатилди.

Жанубий Кореяга 5 йилда 9,5 минг одам жўнаб кетди. Унчалик кўп бўлмаган ишчи мигрантлар вақтингачалик ишлаб келиш учун АҚШга, Маалайзияга, Бирлашган Араб Амирлигига (БАА) жўнатилди. Мехнат вазирлиги томонидан хорижда ишлаб келишга жўнатилганларнинг кўпчилигини ўзбеклар (82%), корейслар (15%) ташкил этади. Чет мамлакатларга шахсий билим асосида жўнатилганларнинг ярмидан кўпи ўзбеклар қолган қисми бошқа миллатлар – руслар, украинлар, яхудийлар ва татарлар ҳиссасига тўғри келади.

Ўзбекистонликларнинг чет мамлакатларда иш билан бандлигининг анча ривожланган шакли, бу мокисимон (челнок) бизнес бўлиб, у асосан шахсий меҳнат фаолияти асосида амалга оширилмоқда. Лекин кейинги йилларда маҳаллий аҳоли ўртасида мокисимон савдо бизнесининг тури бироз камайганлиги кузатилади. Шунга қарамасдан, кейинги ўн йиллика

тадбиркорликнинг ушбу тури республика аҳолисининг чет элдаги бандлиги аҳоли ўртасида энг кўп тарқалган ҳодиса бўлиб қолди.

Кейинги тўрт йил ичидаги мамлакатдаги 165 та нодавлат ва нотижорат ташкилоти 117,2 минг кишини ўш билан таъминлади. Уларнинг 41,2 мингтаси (35,2%) бевосита нодавлат нотижорат ташкилотлари орқали, 76,0 минг (64,8%) эса ушбу ташкилотларнинг воситачилиги орқали ишга жойлаштирилди. Демак, битта нодавлат ва нотижорат ташкилоти 710 та одамни иш билан таъминлаган. Шундай қилиб, Ўзбекистондаги аҳоли бандлигининг янги тури республика мөхнат бозорида ва хорижий мамлакатларда ўз ўрнини топмоқда.

ГЛОССАРИЙ

Миграцион ўсиш – кўчиб келувчилар ҳисобига аҳоли сонининг ортиши.

Мокисимон (маятниксимон) миграция – бирор ҳудудда яшаб, иккинчи ҳудудда мөхнат ресурсларининг ишлаши.

Қўшимча маълумотлар

Статистик маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда аҳоли сони мунтазам кўтайдиб келган. Масалан, 1865 йили ўлкада 3320 минг аҳоли истиқомат этган бўлса, 1920 йили аҳоли сони 4470 мингта, 1970 йили - 11800 мингта, 1991 йили - 20708 мингта ва 2004 йили 25707 мингта етди. Асримиз бошидан то ҳозирги даврга (2004. й.) қадар Ер шари аҳолиси 3,2 марта га кўтайдиб бўлса, Ўзбекистон аҳолиси 6,5 марта га кўтайди. Ўзбекистонда аҳолининг ююри суръат билан кўтайдиб бориши, унинг ўзига хос демографик вазияти билан бөглиқдир. 19-асрга қадар Ўзбекистон ҳудудида асосан ўзбеклар ва дини, урф-одатлари ўзбекларга яқин бўлган тоҷиклар, қорақашлоқлар (Амударёнинг қўйи қисмида ва Орол бўйларида), қозоқлар (шимолий-гарбий чага чўлларда), қирғизлар (тоғлиқ жойларда-шарқда), туркманилар (жанубий-гарбий чўлларда) яшаганлар.

20-аср бошларида ўзбеклар учта йирик этник гурӯҳ: воҳаларда яшаган қадимиий ўтроқ аҳоли (20-аср бошларида улар рус адабиётидаги «сарлар» деб аталган); мўгуллар истилосигача бу

ерда яшаган туркий халқлар; мұғуллар даврида ва уйдан кейин 16-асрда бу ерга келиб ўрнашган туркий қабылалар.

XIX асрнинг 60–70-йиларида Ўзбекистон ҳудудини Россия подшолиги босиб олды. Шу муносабат билан 19-аср охири – 20-аср бошларидан Россия аҳолисининг бир қисми, жумладан, деңқонлар күчириб келтирилди ва Мирзачұлга жойлаштирилди; бу ерда янги қазилған канал бүйігінде мұхажисірлар аҳоли маскандары (посёлкадары) ташкил топды. 19-асрда Ўзбекистон ҳудудига Шарқий Туркистандан (Синьцзян) уйгурлар күчіб келген ва улар Ўзбекистоннинг шарқий қисмда төг водийларига жойлашған.

Мамлакатда туғилған болалар сони 1980 үйлде 540,0 минг, 1990 үйлде 691,6 минг, 1995 үйлде 669,8 минг тәни ташкил этгандың білесе, ушбу күрсаткыч 2000 үйлде 527,6 минг ва 2003 үйлде 509,4 минг болалаған тенг бўлди, холос. Табиий ўсишнинг мұтлақ күрсаткычы 1980 үйлде 421,1 минг боладан, 2000 үйлде 392,0 минг тага 2003 үйлде эса 372, 9 мингта болалаған түшиб қолди. Бирок 2003–2008-йиллар давомида туғилиш 1,7 мартағача ўсиб борди ва 2008 үйлде 646,1 минг бола туғиляді.

Савол ва топшириклар

1. Ўзбекистоннинг аҳоли сони ва жойлашувиға кўра Марказий Осиёда тутган ўрнига тавсиф беринг.

2. XIX асрнинг 60–70-йилларида Ўзбекистон аҳолиси таркибида қандай ўзгаришлар юз берди?

3. Ўзбекистонда туғилишнинг юқорилиги билан боғлиқ омилларга тавсиф беринг.

4. XX асрнинг 20–30-йилларида аҳоли динамикасидаги ўзгаришлар қандай жараёнлар билан боғлиқ бўлди?

5. 1970–90-йилларда туғилиш даражасидаги ўзгаришларни изоҳланг.

6. Республиkaning мустақиллик даврида аҳолининг кўпайиш суръатига тавсиф беринг.

7. Ўзбекистонда ҳозирги кунда аҳоли сони ва зичлигига кўра қандай ҳудудий тафовутлар мавжуд?

8. Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг шаклланиши ва таксимотига изоҳ беринг.

9. Ҳозирги МДХ ҳудудидаги сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар демографик жараёнларга қандай таъсир кўрсатди?

10. Марказий Осиёдаги демографик жараёнларга Орол экологик инқирози қандай таъсир кўрсатди ва бу билан боғлиқ ўзгаришлар Ўзбекистонда қандай кечди?

11. Ўзбекистондаги меҳнат ресурсларининг миқдорий ва сифат кўрсаткичларига баҳо беринг.

12. Ўзбекистоннинг ҳозирги халқаро миграция алоқаларига тавсиф беринг.

13. Ноишлаб чиқариш соҳаси иш билан бандликнинг энг умумий тенденцияларини изоҳланг.

14. Мустақилликдан сўнгги даврдаги реэмиграция жараёнлари ва омилларига изоҳ беринг.

15. Ўзбекистон аҳолисининг барқарорлашган миграцияси иштирокига тавсиф беринг.

Назорат тестлари

1. Ўзбекистонда аҳоли табиий ўсишининг энг юқори бўлган даврини белгиланг.

- A) 1950
- Б) 1960
- В) 1970
- Г) 1980

2. Амударё ва Сирдарё ҳавзасидаги сув ресурсларидан фойдаланиш ҳақидаги 5 та давлат ўртасидаги келишув қачон имзоланди.

- А) 1991 йил, октябрь
- Б) 1992 йил, февраль
- В) 1996 йил, март
- Г) 2004 йил, май

3. Ўзбекистонда туркманлар қайси ҳудудда яшайди?

- А) Орол бўйларида
- Б) Шимоли-гарбий чала чўлларда
- В) Тоғли жойларда, шарқда
- Г) Жануби-гарбий чўлларда

4. Ўзбекистонда қозоқлар қайси ҳудудда яшайди?

- А) Орол бўйларида

- Б) Шимоли-гарбий чала чўлларда
- В) Тоғли жойларда, шарқда
- Г) Жануби-гарбий чўлларда

5. 2004 йилда Ўзбекистонда шаҳар аҳолиси қанчага етди?

- А) 8366 минг киши
- Б) 8732 минг киши
- В) 9235 минг киши
- Г) 9381 минг киши

6. Ўзбекистоннинг демографик тараққиётига хос хусусиятни белгиланг.

- А) шаҳар аҳолисининг ўсиши
- Б) қишлоқ аҳолисининг ўсиши
- В) миграцион фаоллик
- Г) депопулация

7. Ўзбекистондаги аҳолиси энг кўп вилоятни белгиланг.

- А) Тошкент вилояти
- Б) Андижон вилояти
- В) Самарканд вилояти
- Г) Қорақалпогистон Республикаси

8. 2003 йилда табиий ўсиш коэффициенти неча промиллени ташкил этди?

- А) 33,9
- Б) 29,4
- В) 22,8
- Г) 14,5

9. Ўзбекистондаги суст урбанизациялашган худудларни белгиланг.

- А) Сурхондарё, Қашқадарё
- Б) Жиззах, Сирдарё
- В) Бухоро, Навоий
- Г) Фарғона, Наманган

10. Ҳозирги кунда хорижга ишлаб келиш учун жўнатилган фуқароларнинг неча фоизини ўзбеклар ташкил этади?

- А) 61
- Б) 74
- В) 82
- Г) 94

Адабиётлар

1. М.К. Караканов. Некапиталическая путь развития и проблемы народонаселения. –Т.: 1983. - С. 90;
2. Численность населения Республики Узбекистан 1998. – Т.: 1999. - С.12;
3. Показатели социально-экономического развития. Республики Каракалпакистан, областей и г. Ташкента. – Т.: 2000. - С.8.
4. Тимм Е.С. Опыт изучения естественного движения населения в кишлаках. – Т.: 1935. - С.18;
5. Б.Ц.Урланис. История одного поколения. –М., 1968. - С.83.;
6. М.К.Караконов. Некапиталическая путь развития и проблемы народонаселения. –Т.: 1983. - С.134;
7. Мулляджанов И.Р. Демографическое развитие Узбекстана. –Т.: 1983. -С. 169.

Кўшимча адабиётлар:

- 1. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси. –Т.: 1997;
- 2. Демографический энциклопедический словарь. – М.: 1985;
- 3. Ахмедов Э, З. Сайдаминова, Ўзбекистон Республикаси. – Т.:1998.
- 4. Ата-Мирзаев О.Б, Гентшке В.М., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Т.: 1998.
- 5. Буриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. –Т.: 1991.
- 6. Караканов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. –Т.: 1983.
- 7. Максакова Л.П. Миграция населения Республики Узбекистан. –Т.: 2000.
- 8. Мулляджанов И.Р. Демографическое развитие Узбекстана. – Т.: 1983.

ИЛОВАЛАР

1-илюва

Жаҳон мамлакатларидағы мәннат тақлифи

Мамлакатлар	Мәннат ресурслари 1995 йил			
	15-64 ёшдаги ишчилар минг киши		Үртача йиллик ўсиш, фоиз	
	Эркак	Aël	1965-1991	1995-2025
Жануби-шаркй Осиё				
Вьетнам	19299	16996	2. 53	2. 05
Индонезия	52766	24161	2. 48	150
Хитой	406660	316623	2. 60	0. 41
Малайзия	5365	3004	3. 49	2. 01
Мьянми	12529	6983	2. 38	190
Тайланд	16542	13084	2. 66	0. 63
Филиппин	17426	7644	2. 85	191
Европа ва Марказий Осиё				
Озарбайжон	1670	1278	2.23	
Арманистон	387	754	2.71	
Белоруссия	2671	2554	1.42	
Болгария	2225	2007	0.00	-0,07
Венгрия	2878	2398	0.34	-0.15
Грузия	1381	1179	1.13	
Қозогистон	4192	3608	2.80	
Латвия	962	827	2.41	
Қирғизистон	660	631	0.62	-0.02
Литва	953	888	0.87	0.20
Молдава	1081	1025	1.13	
Польша	10583	36613	0.85	0.34
Россия	39212	9081	1.04	
Руминия	6112	5373	0.43	0.42
Тожикистон	1082	792	2.70	
Туркменистан	816	663	2.95	
Түркия	17067	8856	2.36	1.65
Ўзбекистон	4240	3644	2.83	
Украина	13060	12496	0.66	
Эстония	394	372	0.72	
Лотин Америкаси				
Аргентина	8472	3442	1.25	1.28
Бразилия	41470	16551	2.95	1.31
Колумбия	8788	2553	2.72	1.52
Мексика	23132	8937	3.58	1.83

Венесуэла	5351	2154	3.73	1.75
Яқын Шарқ ва Шимолий Африка				
Жазоир	5926	676	3.06	3.32
Миср	14430	1687	2.70	2.35
Эрон	15765	3737	3.86	3.74
Марокаш	7100	1893	3.39	2.52
Сурдия	2911	634	3.69	4.46
ИХТТ га аъзо мамлакатлар				
Буюк Британия	17290	10941	0.45	-0.04
Германия	24381	15493	0.52	0.31
Испания	10741	3527	0.84	0.08
Италия	15653	7469	0.45	0.41
Канада	8353	5607	2.24	0.65
АҚШ	73443	52242	1.70	0.44
Франция	15641	10721	0.95	0.07
	36799	23025	0.83	0.35
Жанубий Осиё				
Бангладеш	31458	2723	2.57	2.75
Ҳиндистон	260802	83502	2.09	1.61
Покистон	34008	5344	3.29	3.21
Африка				
Заир	9530	5128	2.45	3.54
Нигерия	26686	13993	2.73	3.19
Судан	6630	2045	2.87	3.42
Эфиопия	13425	7777	2.17	2.86
Жанбурий Африка Респ.	9275	5250	2.56	2.40

2.1-илова

1500 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Ҳиндистон	106 300 000	6	Ацтеки	10 000 000
2	Хитой	84 000 000	7	Усмонийлар империяси	9 600 000
3	Франция	18 000 000	8	Индонезия	7 800 000
4	Рим империяси	17 000 000	9	Корея	6 800 000
5	Япония	11 260 000	10	Испания	6 000 000

2.2-илюстрация

1600 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Хитой	152 600 000	6	Рим империяси	20 000 000
2	Ҳиндистон	133 800 000	7	Россия	11 300 000
3	Усмонийлар империяси	28 600 000	8	Индонезия	8 500 000
4	Япония	22 000 000	9	Речь Посполиты	8 300 000
5	Франция	20 000 000	10	Испания	8 000 000

2.3-илюстрация

1700 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Ҳиндистон	165 000 000	6	Рим империяси	19 600 000
2	Хитой	137 316 000	7	Нигерия	13 205 000
3	Япония	26 000 000	8	Индонезия	13 100 000
4	Усмонийлар империяси	24 600 000	9	Россия	13 000 000
5	Франция	21 471 000	10	Бангладеш	12 315 000

2.4-илюстрация

1750 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Хитой	258 690 000	6	Усмонийлар империяси	24 000 000
2	Ҳиндистон	181 438 000	7	Россия империяси	22 000 000
3	Япония	28 668 000	8	Индонезия	15 111 000
4	Франция	24 699 000	9	Бангладеш	13 498 000
5	Рим империяси	24 300 000	10	Нигерия	13 427 000

2.5-илюстрация

1800 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Хитой	338 283 000	6	Франция	27 927 000
2	Ҳиндистон	200 724 000	7	Усмонийлар империяси	24 000 000
3	Россия империяси	37 540 400	8	Австрия империяси	21 000 000

4	Япония	30 315 000	9	Индонезия	17 123 000
5	Рим империяси	29 000 000	10	Бангладеш	14 795 000

2.6-илова

1850 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Хитой	409 946 000	6	Усмонийлар империяси	35 000 000
2	Ҳиндистон	235 800 000	7	Япония	32 000 000
3	Россия империяси	70 150 300	8	АҚШ	23 424 000
4	Австрия империяси	36 900 000	9	Индонезия	22 977 000
5	Франция	36 398 000	10	Буюк Британия	22 331 000

2.7 -илова

1900 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Хитой	398 328 000	6	Австро-Венгрия	45 176 600
2	Ҳиндистон	284 500 000	7	Япония	43 847 000
3	Россия империяси	132 960 400	8	Индонезия	42 746 000
4	АҚШ	76 212 200	9	Усмонийлар империяси	40 000 000
5	Германия империяси	56 367 200	10	Франция	38 451 000

2.8 -илова

1950 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Хитой	554 760 000	6	Индонезия	79 538 000
2	Ҳиндистон	357 561 000	7	Бразилия	53 975 000
3	Собиқ иттифок	179 325 400	8	Германия	49 986 000
4	АҚШ	157 813 000	9	Буюк Британия	49 816 000
5	Япония	83 625 000	10	Италия	47 104 000

2.9 -илова

2000 йилдаги дунёнинг аҳоли сонига кўра йирик давлатлари

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Хитой	1265 830 000	6	Россия	146 001 200
2	Ҳиндистон	1014 003 800	7	Пакистан	141 553 800

3	АҚШ	281 421 900	8	Бангладеш	129 194 200
4	Индонезия	206 264 600	9	Япония	126 337 800
5	Бразилия	172 860 400	10	Нигерия	123 337 800

2.10-илова

**2030 йилдаги дунёning аҳоли сонига кўра йирик давлатлари
(прогноз)**

№	Мамлакат	Аҳоли	№	Мамлакат	Аҳоли
1	Хиндишон	1532 646 365	6	Бразилия	240 172 633
2	Хитой	1461 528 089	7	Бангладеш	219 635 970
3	АҚШ	363 811 435	8	Нигерия	211 775 517
4	Индонезия	288 678 451	9	Эфиопия	162 490 305
5	Покистан	244 144 347	10	Филиппин	138 332 519

3-илова

2009-2010 йилларда дунёning аҳоли сони энг юқори 15 та давлати

№	2009 йил			2010 йил	
	Мамлакат	Аҳоли	Табиий ўсиш	Аҳоли	Дунё аҳолисига нисбатан фоиз хисобида
1	Хитой	1 338 094 418	0,488%	1 342 440 000	19.53
2	Хиндишон	1 177 995 904	1,606%	1 193 587 000	17.36
3	АҚШ	309 824 646	0,894%	310 987 000	4.52
4	Индонезия	231 369 500	1,213%	245 512 357	3.37
5	Бразилия	192 572 592	1,008%	194 209 000	2.82
6	Покистан	168 800 039	0,828%	171 739 000	2.5
7	Бангладеш	158 255 312	1,379%	162 221 000	2.36
8	Нигерия	146 019 909	0,55%	154 729 000	2.25
9	Россия	141 935 896	0,03%	142 052 966	2.06
10	Япония	127 288 419	-0,088%	127 380 000	1.85
11	Мексика	109 955 400	1,153%	112 100 000	1.56
12	Филиппин	92 226 600	1,764%	94 281 287	1.34
13	Вьетнам	85 789 573	1,004%	86 986 560	1.25
14	Миср	79 381 000	1,721%	82 713 520	1.21
15	Германия	81 369 548	-0,033%	81 757 600	1.20

4- илова

Ўзбекистонда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг салмоғи (фото хисобида) *

	Шаҳар аҳолиси		Қишлоқ аҳолиси		
	1991	2004	.	1991	2004
Ўзбекистон Респ.	40,5	36,5		59,5	63,5
Коракалпогистон	48,2	48,7		51,8	51,3
Андижон вилояти	2,2	29,8		67,8	70,2
Бухоро вилояти	34,5	30,0		65,5	70,0
Жиззах вилояти	28,7	29,9		71,3	70,1
Қашқадарё вилояти	26,3	24,8		73,7	75,2
Навоий вилояти	41,2	39,8		58,8	60,2
Наманган вилояти	38,2	37,5		61,8	62,5
Самарканд вилояти	30,8	25,9		69,2	74,1
Сурхондарё вилояти	19,3	19,4		80,7	80,6
Сирдарё вилояти	34,9	31,4		65,1	68,6
Тошкент вилояти	44,2	39,5		55,8	60,5
Фарғона вилояти	31,2	28,4		68,8	71,6
Хоразм вилояти	27,4	22,6		72,6	77,4

* Жадвал "Демографический ежегодник Узбекистана - 2004"

Ташкент.

2005. - Б.80. - статистик тўплам маълумотлари асосида тузилган.

5-илова

Ўзбекистон Республикасида шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг жойлашуви *

	2004 йил		
	Жами аҳоли	Шаҳар	Қишлоқ аҳолиси
Ўзбекистон	25707,4	9381,3	16326,1
Коракалпогистон Респ.	1560,3	760,6	799,7
Андижон вилояти	2309,1	687,1	1622,0
Бухоро вилояти	1490,1	446,4	1043,7
Жиззах вилояти	1030,7	308,6	722,1
Қашқадарё вилояти	2336,4	579,7	1756,7
Навоий вилояти	804,2	319,8	484,4
Наманган вилояти	2042,5	765,2	1277,3
Самарканд вилояти	2826,1	732,6	2093,5
Сурхондарё вилояти	1864,2	361,3	1502,9
Сирдарё вилояти	668,5	209,7	458,8
Тошкент вилояти	2430,4	960,6	1469,8
Фарғона вилояти	2799,2	795,0	2004,2
Хоразм вилояти	1410,3	319,3	1091,0

* Жадвал "Демографический ежегодник Узбекистана - 2004". - Ташкент.

2005. - Б.80. - статистик тўплам маълумотлари асосида тузилган.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БОБ. Аҳоли географиясининг предмети ва вазифалари	
1-§. Аҳоли географияси ва демографиясининг предмети. максади, вазифалари ва тадқикот методлари.....	5
2-§. Демографик тадқикотлар тарихи ва уларнинг худудий хусусиятлари.....	12
3-§. Демография статистикаси	17
II БОБ. Дунё аҳолисин жойлашувиининг асосий хусусиятлари	
1-§. Аҳолининг жамият тараққиётидаги аҳамияти.....	31
2-§. Аҳолининг айрим тарихий даврлардаги сони ва динамикаси.....	35
3-§. Аҳолининг дунё худудлари бўйлаб жойлашуви ва унинг омиллари.....	40
4-§. Дунё аҳолисининг китъалар бўйича тақсимланишига хос хусусиятлар.....	46
5-§. Жаҳон аҳолисининг иркӣ, этник ва диний таркиби.....	56
III БОБ. Аҳолининг табиий тақрор барпо бўлиши, замонавий демографик жаҳаёнлар ва уларнинг географик жиҳатлари	
1-§. Аҳолининг табиий тақрор барпо бўлиши.....	66
2-§. Аҳолининг табиий ҳаракатининг умумий, тарихий ва регионал жиҳатлари.....	67
3-§. Демографик жаҳаёнлар ва меҳнат ресурсларининг шаклланиши.....	73
4-§. Аҳолининг ёш-жинс таркиби ва меҳнат ресурсларининг шаклланиши.....	80
5-§. Экологик омилнинг демографик жаҳаёнларга таъсири	81
IV БОБ. Аҳоли миграцияси	
1-§. Миграция ва унинг турлари.....	92
2-§. Урбанизация ва аҳоли миграцияси.....	96
3-§. Халкаро миграция тарихи ва географияси.....	101
4-§. Халкаро ишчи кучи миграцияси	111
V БОБ. Ўзбекистонда аҳолининг табиий тақрор барпо бўлиши ва демографик жаҳаёнлар	
1-§. Ўзбекистонда аҳоли сони ва динамикаси.....	127
2-§. Ўзбекистонда меҳнат ресурслари шаклланиши ва жойлашишининг демографик ҳамда геэкологик хусусиятлари.....	138
3-§. Ўзбекистоннинг ҳозирги халкаро миграция алоқалари....	141
Иловалар.....	153

**ҚАЮМОВ АБДУҲАКИМ АБДУҲАМИДОВИЧ,
ЯКУБОВ ЎТКИР ШЕРМАМАТОВИЧ,
АБДУЛЛАЕВ АМИНБОЙ ГУЛМИРЗАЕВИЧ**

АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ ВА ДЕМОГРАФИЯ АСОСЛАРИ

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2011

Муҳаррир: М.Ҳайитова
Тех. муҳаррир: А.Мойдинов
Мусаввир: Ҳ.Ғуломов
Мусаххиха: Ф.Исмоилова
Компьютерда
саҳифаловчи: Н.Ҳасанова

Босишига руҳсат этилди 16.12.2011 йил. Бичими 60x84 ¼.
«Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табоғи 10,5. Нашр босма табоғи 10,0.
Тиражи 500. Буюргма № 171.

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100066, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-үй.**

ISBN 978-9943-10-601-7

9 789943 106017

T
AN VÀ
TEKNOLOGİYALAR